

חברה, צבא וביטחון לאומי

כתב העת בנושא חברה, צבא וביטחון לאומי יוצא לאור
על-ידי "מערכות" - בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא
ולביטחון לאומי ואגודת חוקרי צבא-חברה בישראל

**JSMNS - The Israeli Journal of Society
Military and National Security**

ינואר 2025, טבת תשפ"ה
גיליון מספר 8

תוכן עיניינים

3.....	דבר העורכת.....
6.....	מאמרים.....
	צבא כותב היסטוריה: המחלקה להיסטוריה של צה"ל ותרומתה לחקר מלחמות ישראל/ד"ר טל טובי.....
6.....	טובי.....
	"הוגנות סלקטיבית" – הכשל המערכתי בגיבוש התגמול והמעטפת התומכת במשרתי המילואים/ ד"ר אופיר קבילו.....
21.....	קבילו.....
	"חליפה לפי מידה": חוויית השירות של חיילים וחיילות על הקשת הטרונסית בצה"ל/אורית שטלצר.....
37.....	שטלצר.....
64.....	מאמר קלסי.....
64.....	אירועי מדיה של המדיה: אירועי טרור קשים כארועי מדיה/פרופ' הלל נוסק.....
82.....	ביקורות ספרים.....
	Israel's New War: The conflicts between Israel and Iran, Hezbollah and the Palestinians since the 1990s by Ehud Eilam\ריקובר.....
82.....	ד"ר איתמר ריקובר.....
	כלכלת משימה. לכוון גבוה: מבצע הנחיתה לירח כמדריך לשינוי פני הקפיטליזם. סקירת ספרו של מריאנה מצוקאטו בהוצאת הקיבוץ המאוחד, ספריית הפועלים/סא"ל ד"ר איתי חימיניס.....
87.....	87.....
	Evron, Yoram, Bitzinger, Richard A., 2023. <i>The Fourth Industrial Revolution and Military – Civil Fusion</i> , Cambridge, UK: Cambridge University press. 260 pages\
91.....	פרופ' אהוד מניפז.....
93.....	תקצירי דוקטורטים.....
	הון ממוגדר? משמעות השירות הצבאי הטכנולוגי בחיים הבוגרים של נשים וגברים בישראל/ד"ר לימור פומרנץ-זורין.....
93.....	93.....
	"הטובים לטיס" - האמנם? השינויים שחלו במעמד הטייס בין מלחמת ששת הימים למלחמת לבנון השנייה/ ד"ר דנה אגמי מולכו.....
101.....	101.....
105.....	על הכותבים.....

חברה צבא וביטחון לאומי

יוצא לאור עלידי "מערכות" – בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי ואגודת חוקרי צבא חברה בישראל
 גיליון ינואר 2025, טבת תשפ"ה
 ISSN: 2789-4835
 העורכת הראשית: פרופ' אלישבע רוסמן-סטולמן
 עורך מדור ביקורת ספרים: פרופ' איל בן ארי
 עורכי משנה: ד"ר איתמר ריקובר, מר עדי לרנר
 עריכה: ניצן לוטן
 חברי המערכת
 פרופ' אייל בן ארי, ד"ר עפרה בן ישי, פרופ' עוזי בן-שלום, פרופ' אורן ברק, ד"ר אמיר גילת,
 ד"ר ראובן גל, פרופ' זאב דרורי, פרופ' אילת הראל, ד"ר איל לוי, מר עדי לרנר, פרופ' בני מילר, פרופ' הלל נוסק, פרופ' יורם פרי, ד"ר איתמר ריקובר

הדעות המובעות במאמרים מבטאות את דעתם האישית של הכותבים

דבר העורכת

הגיליון שלפניכם אינו עוסק ישירות במלחמה הנוכחית. כמו קודמו, סברנו שנכון לחכות לפני שנקדיש גיליון מלא למחקר אודות המלחמה שלמעשה טרם הסתיימה. ככל שעובר הזמן הולכת ומתבהרת ההבנה שהזמן הוא ממד מהותי בחקר המלחמה, התנהלותה, לקחיה והנושאים המחקריים הנובעים ממנה. אני בטוחה שגיליון בנושא המלחמה יתגבש עם הזמן, ושהיא תתפוס מקום מרכזי יותר במחקרי חברה-צבא-ביטחון בכלל ובכתב העת שלנו בפרט, ושהסבלנות תשתלם.

עם זאת, הגיליון הוא תוצר המציאות שבה אנחנו חיים וחוקרים. לפיכך, גם כאשר המאמרים אינם עוסקים ישירות במלחמה, אי אפשר שלא לקרוא אותם דרך נקודות המבט שהיא יצרה, ולהבין כי היא נוכחת גם בלי שנוקבים בשמה במפורש. שלושת המאמרים המרכזיים בגיליון מתמקדים בנושאים שהם בליבת המחקר כבר תקופה: מילואים, מגדר והמחקר בישראל בתחומי הצבאיות. גם כאשר הם עוסקים במידה רבה בעולם שלפני 7 באוקטובר, אי אפשר שלא לקרוא אותם גם בעיניים של בתר האירועים.

המאמר הראשון בגיליון הוא של ד"ר טל טובי, "צבא כותב היסטוריה: המחלקה להיסטוריה של צה"ל ותרומתה לחקר מלחמות ישראל". בעזרת מקרי הבוחן של מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים, המאמר מדגיש כיצד ניתן להיעזר בפרסומי המחלקה להיסטוריה של צה"ל כדי לכתוב מחקרים היסטוריים ביקורתיים על מלחמות ישראל. בעוד ברור שהמחלקה כותבת היסטוריה "מוסדית", כפי שמסביר טובי, מקורות אלה חשובים ומשמשים נקודת מוצא שממנה אפשר "לעלות קומה" ולבחון שאלות נרחבות יותר. במצב הנוכחי שבו מקורות רבים נותרים חסויים משלל סיבות, האפשרות להשתמש במחקרי המחלקה פותחת ערוצי מחקר חיוניים עבור חוקרי התחום, כפי שמראה טובי. דברים אלה מאירים כיווני מחקר עתידיים גם בהקשר המלחמה הנוכחית.

המאמר השני הוא "הוגנות סלקטיבית" – הכשל המערכתי בגיבוש התגמול והמעטפת התומכת במשרתי המילואים" מאת ד"ר אופיר קבילו. המאמר מציג ניתוח ביקורתי של המנגנונים המערכתיים המגדירים את התגמול והתמיכה במשרתי המילואים, ומציג פערים מהותיים במדיניות התגמול. קבילו מציע תובנות על אי השוויון המבני במערכת הביטחון, ובהמשך לכך בטיפול במערכות המילואים ובמתן מענה לצרכים הייחודיים של המשרתים, בייחוד בתקופה של לחימה עצימה ממושכת. חידוש חשוב של המאמר הוא ההצעה למודל לגיבוש מעטפת ותגמולים למשרתי המילואים, שיתבסס על רעיון "סל שירותי הבריאות". כפי שמערכת הבריאות מבינה כי היא מוכרחה להגיב למציאות ולתת מענה משתנה למבוטחי מערכת הבריאות בישראל בהתאם לשינויים בשטח, גם מערכת הביטחון צריכה להתאים את הטיפול במשרתי המילואים במציאות משתנה. מודל של ועדה ציבורית העובדת ברציפות יכול לעדכן את המענה למשרתי המילואים, ולפשט את התהליכים הנדרשים בנושא. זהו רעיון שמתכתב עם הצורך מצד אחד לגבש מענה ממוסד ומהותי, אך מתמודד מצד אחר עם העובדה שפעמים רבות המבנה הבירוקרטי מסורבל ואינו מעודד שינויים. המאמר מתייחס ישירות למצב הנוכחי לנוכח המלחמה, תוך שימוש בפרזמה היסטורית שתורמת להבנת הנושא.

המאמר השלישי, "חליפה לפי מידה: חוויית השירות של חיילים וחיילות על הקשת הטרגית בצה"ל" של ד"ר אורית שטצלר, מציע נרטיב חדש על חוויית השירות של חיילות וחיילים טרנסים וטרנסיות בצה"ל. המחקר בוחן את חוויית השירות הצבאי של אוכלוסייה זו, ומזהה שלוש תמות מרכזיות: חוויית היציאה מהארון (במובן הרחב ביותר של המושג), הצבא כארגון מגדרי בינארי ופרפורמנס ממוגדר בצבא. המאמר חשוב לא רק בשל תוכנו אלא גם בעצם הדיון בנושא, שאינו נוכח כמעט בשדה המחקרי או בשיח הציבורי במובנים אלה. במלחמה ובתקופה הנוכחית הנטייה היא להסתכל על מגדר וצבא דרך הפריזמה של שילוב נשים, והמאמר מזכיר לנו כי מדובר בנושא רחב הרבה יותר שמצריך נקודות מבט מגוונות ויצירתיות.

בגיליון הנוכחי הוספנו מדור עיון מחודש במאמר קלסי. במסגרת מדור זה יתפרסם בכל פעם מאמר משמעותי ביחסי צבא-חברה שהתפרסם בעבר בבמה אקדמית אחרת, ובדרך כלל באנגלית. מטרתו הראשונה של המדור היא לחשוף מחדש מאמרים, שייתכן שפחות מוכרים לחלק מהקוראים בשל אילוצי זמן ושפה. מטרתו השנייה לאפשר לכותבים לעיין מחדש במאמר ממרחק הזמן ובראי המציאות הנוכחית, לגלות תובנות חדשות ולראות היכן המאמר פוגש אותם ואת הקהילה המחקרית שלנו כיום: מה השתנה ומה לא? מה אפשר ללמוד מהדברים לנוכח הזמן והמציאות? מדור זה גם מזמין את כולנו לחשוב מחדש על המאמר, ולעורר שיח בינינו.

הפעם אירחנו במדור את מאמרו של פרופ' הלל נוסק "News media'- media events: Terrorist acts as media events". המאמר התפרסם במקור ב-2008 באנגלית, והתמקד בשני מקרי בוחן: 11 בספטמבר בארצות הברית (2001), והפיגוע בדיזנגוף סנטר בתל אביב (1996). המודל שהמאמר מציע מתמקד בתפקידה של התקשורת, ובפרט של עיתונאים, באירועי טרור. בעוד יש סיכון בסיקור שהתקשורת עלולה דווקא לתרום למטרותיהם של מחוללי הטרור בעצם הסיקור, כאשר התקשורת נוקטת בעמדה פטריוטית היא למעשה מערערת את המסר של מחוללי הטרור. במקום להעצים אימה ופחד, התקשורת מסוגלת לשדר למדינה ולחברה מסר של סולידריות, שותפות וחוסן. בגרסה הנוכחית, פרופ' נוסק הוסיף אחרית דבר ועיין במודל לנוכח אירועי 7 באוקטובר 2023. כך המאמר תורם גם ביצירת מודל התייחסות שוודאי יסייע גם לתלמידי מחקר, וגם לחוקרים שאולי לא הכירו את המאמר במתכונתו המקורית.

כפי שהיה בגיליון הקודם, גם בזה הנוכחי מתפרסם מדור תקצירי דוקטורט. הפעם מופיעים שני תקצירים של ד"ר לימור פומרנץ-זורין וד"ר דנה אגמי-מולכו. פומרנץ-זורין בדקה את המרת ההון הצבאי הטכנולוגי של בוגרי תפקידים טכנולוגיים בעולם האזרחי. המחקר הוא איכותני, ומנתח את התפיסות והפעולות של בוגרי ובוגרות היחידות הטכנולוגיות בעולם האזרחי שלאחר שירותם. הממצא המרכזי של המחקר הוא שההון הצבאי שרכשו בוגרי התפקידים שנבחרו, הוא ממוגדר מועמד (classed), שאופן רכישתו והציפיות להמרתו מעוצבים על ידי הצטלבויות בין מגדר ומעמד. למחקר היו גם תובנות תיאורטיות בנוגע לגבריות וטכנולוגיה, ובנוגע למקומו של השירות הצבאי הטכנולוגי בשימור אי שוויון; אולי בניגוד לתפיסות מקובלות בתחום.

מחקרה של אגמי-מולכו בודק את השינוי במעמדם של טייסים בתקופה שבין מלחמת ששת הימים למלחמת לבנון השנייה. המחקר מצא כי שינויים במרקם היחסים בין הצבא לחברה, יחד עם

השינויים באופי הלחימה עצמה ומקומה של הטכנולוגיה בשדה הקרב, הם המשפיעים ביותר על השינויים במעמד חיילים אלה. הדברים מעוררי מחשבה גם לנוכח המלחמה הנוכחית. ביקורות הספרים, תחת ניצוחו המקצועי של פרופ' איל בן ארי, כוללות הפעם מגוון רחב של ספרים ומאפשרות לנו כקהילה לגלות פרסומים חדשים ולקבל הכוונה פעילה לקראת ביקורים קרובים בחנויות הספרים.

כמו תמיד, כתב העת אינו יכול להתפרסם ללא תמיכתו הפעילה של "הכפר המחקרי" שבו הוא פועל. תודה עמוקה לכל השופטים והשופטות האנונימיים שטרחו וסייעו בתהליך השיפוט האקדמי, הן למאמרים שהתקבלו הן לאלה שלא הגיעו לכלל פרסום. עבודתם המקצועית והמסורה היא עמוד השדרה של האיכות המחקרית שלנו.

להצלחת הגיליון הורים רבים. תודה מיוחדת לעדי לרנר ולאמיר גילת מ"מערכות" על שיתוף הפעולה הרציף ועל השיח ההדדי הטוב. איל בן ארי ואיתמר ריקובר משמשים עבורי קבוצת חשיבה מקצועית בכל המובנים – למרות שאתם לא מרשים, אני מודה לכם גם כאן.

בתקווה לבשורות טובות לכולנו,

אלישבע

צבא כותב היסטוריה:

המחלקה להיסטוריה של צה"ל ותרומתה לחקר מלחמות ישראל

ד"ר טל טובי, מרצה בכיר במחלקה להיסטוריה כללית

אוניברסיטת בר אילן

תקציר

המחלקה להיסטוריה של צה"ל, הנמצאת תחת כפיפות אגף מבצעים-חטיבת תורה והדרכה (אמ"ץ-תוה"ד) היא הגורם הרשמי בצה"ל לכתובה על מלחמות ישראל ואירועים מבצעיים. מטרתו של מאמר זה לנתח את שורות המחקרים שנכתבו במסגרת המחלקה. זאת תוך התמקדות היסטוריוגרפית במלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. בעזרת שני מקרי מבחן אלה ידגים המאמר את חשיבותם של מחקרים מוסדיים או רשמיים לחקר ההיסטוריה של צה"ל וכיצד הם יכולים לתרום למחקרים עתידיים ביקורתיים אודות מלחמות ישראל.

מילות מפתח

המחלקה להיסטוריה-צה"ל, מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים, מלחמות ישראל-היסטוריוגרפיה, רמות המלחמה

מבוא

בכתיבת ההיסטוריה על מלחמות המאה ה-20 וה-21 נוכל לזהות ארבע קבוצות שונות של מחקרים אודות מלחמה מסוימת ואלה מתפתחות הן במקביל הן בדירוג. כמעט מייד עם סיומה של מלחמה, ולעיתים אף במהלכה, מופיעה הקבוצה הראשונה הכוללת סיכומים כלליים על המלחמה, עיתונאיים באופיים, הסוקרים, במסגרת אחת, את כל מהלכי המלחמה ולעיתים גם את הגורמים לפריצתה. גם אם נשמעת בספרים אלה ביקורת, זוהי בדרך כלל דעה אישית אשר לא מגובה במחקר היסטורי המבוסס על חומר ארכיוני. ייתכן כי ספרים אלו יכילו בתוכם ראיונות עם בעלי תפקידים משמעותיים במלחמה, הן בדרג המדיני הן הצבאי, אך גם אלו יהיו בעלי נימה אישית. הקבוצה השנייה בה נמצאים ספרים אותם כותבים אלה שנטלו חלק במלחמה, אנשי צבא כמו גם פוליטיקאים.¹ ספרים אלה יהיו גדושים בנימה אישית, לעיתים אפולוגטית, במטרה להסביר את פעולותיהם, להצדיק את החלטותיהם, לנגח ביריביהם ובכך לקבע את מקומם בהיסטוריה. בתוך קבוצה זו נוכל לכלול גם את סיפוריהם של חיילים, קצינים זוטרים ואזרחים, שהשתתפו בקרבות וחוו על בשרם את אימי המלחמה.

הקבוצה השלישית היא ההיסטורית הרשמית-מוסדית על המלחמה. תפקיד זה נמצא בידיהן של מחלקות ההיסטוריה של הצבאות כאשר את אותם מחקרים כותבים חוקרים מוסדיים ולעיתים מוזמנים לכתוב היסטוריונים בעלי שם את אותה היסטוריה רשמית. חשיבותה של קבוצה זו נמצאת בכך שהיא מספקת סקירה כרונולוגית של האירועים ופועלם של מקבלי החלטות בדרגים השונים. לעיתים נעדרת סקירה זו ממד ביקורתי, אך שפע המקורות הראשוניים המשמשים בכתיבת הכרוניקה מספק בסיס חשוב לחוקרי הקבוצה הרביעית. קבוצה זו מכילה את אותם מחקרים

¹ למען נוחות הכתיבה בלבד השתמשתי כאן ובהמשך המאמר בלשון זכר.

ביקורתיים המאששים, או לחילופין קוראים תיגר, על הנחות מקובלות. קבוצה זו מהווה למעשה את המחקר ההיסטורי המתבסס לא רק על הקבוצות הקודמות אלא גם על קריאה וניתוח ביקורתיים של מקורות ראשוניים העומדים לרשות אותו חוקר. כמו כן קבוצה זו בוחנת היבטים נוספים של המלחמה, נוסף על המהלכים הפוליטיים והצבאיים של אותה מלחמה, כגון: היבטים כלכליים, חברתיים, זיכרון קולקטיבי, מגדר ועוד.

בכוונת מאמר זה להתמקד בקבוצה השלישית – המחקר המוסדי – ולהצביע על תרומתו לחקר מלחמות ישראל וצה"ל עבור חוקרי הקבוצה הרביעית. הכתיבה המוסדית מוטלת על כתפי המחלקה להיסטוריה בצה"ל (להלן: מחלקת היסטוריה). לפי אתר צה"ל אחד מתפקידה של המחלקה הוא לחקור את מלחמות ישראל ואת העימותים בין המלחמות, והיא "הגורם המוסמך לתחקר ולכתוב את הגרסה הרשמית מטעם צה"ל לאירועים, למבצעים ולמלחמות, מאז קום המדינה ועד היום".² לפיכך מחלקת היסטוריה היא הגורם הרשמי, מטעם צה"ל, לכתיבה על מלחמות ישראל ולאירועים מבצעיים אחרים. לפי אתר צה"ל תפקידה האחרים הם: (1) בעיתות שגרה, אמונה המחלקה על איסוף מידע מבצעי ושימורו; כמו גם על הוראה והדרכה של גורמים צה"ליים בנושא מלחמות ישראל ומבצעים צבאיים. (2) בעיתות לחימה אוספת המחלקה את המידע המבצעי לרבות מסמכים והקלטות לטובת המחקר והלמידה העתידיים. מכאן שהמחלקה לא עוסקת בחקר ההיסטוריה אלא היא גורם מתעד (יותר מאשר חוקר) עבור הפקת לקחים אפשרית לטובת המערכת הצבאית.

המחקר המוסדי מניח חומרי גלם לפתחה של הקבוצה הרביעית, ועליה מוטלת המשימה לבצע את אותו מחקר ביקורתי. אך האם מחלקת היסטוריה מספקת את אותם חומרי גלם? ואם כן מהי חשיבותם לחקר מלחמות ישראל? שאלות אלו יעמדו במרכזו של מאמר זה, תוך דיון בשני מקרי מבחן: מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. דרך דיון בפרסומיה הגלויים של מחלקת היסטוריה אודות שתי מלחמות אלו יציג המאמר את תרומתם לחקר מלחמות ישראל וההיסטוריה של צה"ל.

יש להדגיש כי אין כאן כוונה לכתוב סקירה היסטוריוגרפית שתבחן את כלל הספרות על אותן מלחמות, אלא להדגיש את הפרסומים השונים של המחלקה להיסטוריה. זהו אומנם מאמר היסטוריוגרפי אך בעל היקף מוגבל לאותו דיון על המחקרים שפרסמה מחלקת היסטוריה על שתי המלחמות. זאת על ידי בחינת הנושאים שמחלקת היסטוריה בחרה להדגיש בהקשר לשתי המלחמות וחשוב מכך: כיצד נושאים אלו משרתים את המחקר ההיסטורי הביקורתי אודות המלחמות. כמו כן מאמר זה מתמקד בצה"ל ולא "בצד השני של הגבעה" קרי, ההיסטוריה הצבאית של מדינות ערב או היבטים שונים במעורבות המעצמות במלחמות ישראל-ערב. עם זאת חשוב לציין כי אנשי המחלקה פרסמו במהלך השנים ספרים ומאמרים בנושאים אלה, כדוגמת מאמרים על צבאות ערב באסופה נחשונים: 40 שנה למלחמת ששת הימים בעריכתם של חגי גולן ושאול שי (2007) או ספרו של ישי קורדובה על מעורבות ארצות הברית במלחמת יום הכיפורים (קורדובה: 1987).

האם צה"ל הוא צבא ללא היסטוריה?

בטור אישי שפרסם יהודה גלר בכתב העת **מערכות**, המשמש במה מרכזית לדיון בסוגיות צבאיות שונות, הועלתה הטענה כי למרות חשיבות לימוד ההיסטוריה הצבאית, מחלקת היסטוריה עדיין לא פרסמה שום מחקר מוסדי מוסמך הסוקר מלחמה כלשהי ממלחמות ישראל (גלר: 2000, 65). על כך השיב ראש מחלקת (רמ"ח) היסטוריה בתקופה זו, שאול שי, וטען כי מחקרים לא פורסמו בשל מגבלות סיווג וביטחון שדה (שם). אומנם ייעודה המרכזי של מחלקת היסטוריה של צה"ל הוא לשרת את צורכי הצבא, ולשם כך לרשות חוקריה עומדים חומרים ראשוניים, רובם המכריע מסווגים, אשר לפי החוק רק לאחר 50 שנה (ולעיתים אף יותר) ניתן לפרסמם לציבור. אך תשובתו של רמ"ח היסטוריה מפתיעה, כיוון שלפני פרסום מאמרו של גלר, מחלקת היסטוריה כבר פרסמה מספר ספרים שעסקו במלחמות שונות וכן באירועים בעלי זיקה ישירה להיסטוריה של צה"ל.

עד שנת 2000, בה פרסם גלר את טענתו, התפרסמו ספרים אשר התבססו על מחקרים שנעשו במחלקת היסטוריה. ב־1966 פורסמה ההיסטוריה הרשמית של מלחמת העצמאות (ללא שם: 1966). למעשה ספר זה החל את דרכו כטיוטה שכתב נתנאל לורך. צה"ל פסל מסיבות שונות את הגרסה של לורך, אותה פרסם לבסוף ב־1958 (לורך: 1958). כתב היד נערך מחדש, כמעט ללא שינויים, על ידי ישראל בר. ספר זה יצא לאור ב־1966 ללא ציון שמו של בר, כיוון שב־1961 הואשם בריגול לטובת ברית המועצות ונידון לעשר שנות מאסר.

ב־1997 התפרסם מחקרו המקיף של מוטי גולני על הגורמים למלחמת סיני וכן ניתוח המלחמה עצמה דרך נקודת המבט המדינית שהכתיבה את המהלכים הצבאיים (גולני: 1997). ב־1998 יצא לאור ספרו של דוד טל על תפיסת הביטחון השוטף של ישראל בשנים הראשונות של מדינת ישראל (טל: 1998) ושנתיים לאחר מכן פרסם שמעון גולן, אחד מהחוקרים הפוריים ביותר של מחלקת היסטוריה, מחקר אשר עוסק בגיבוש תפיסת מדיניות הביטחון של ישראל מהקמתה ועד 1953 (גולן: 2000).³ יש לציין כי ספרים אלו השתמשו במגוון רחב של מקורות ארכיוניים ולא רק באוספי המסמכים של מחלקת היסטוריה. יחד עם זאת ספרים אלו נכתבו כמחקרים במסגרת המחלקה. אומנם ספריהם של טל וגולן אינם עוסקים במלחמות ישראל אך עומדים בקריטריונים להם טען גלר אודות חשיבות לימוד ההיסטוריה הצבאית עבור צה"ל. בוודאי בנושאים העוסקים בעיצוב תפיסות ביטחון.

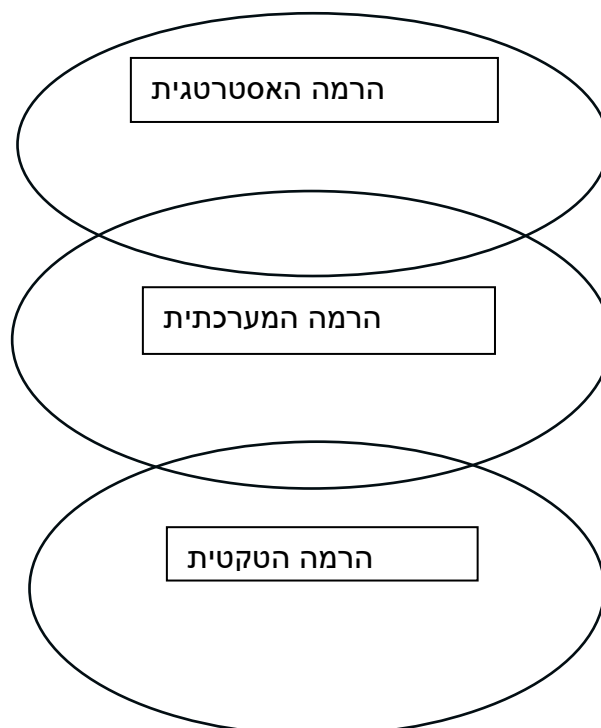
סקירת פרסומי מחלקת היסטוריה משנת 2000 בהקשר של מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים מצביעה על מספר לא מבוטל של מחקרים. אלה מבוססים על מחקרים קפדניים שנעשו במחלקת היסטוריה וכעת זמינים גם לציבור הרחב. חלקם אף ניתן להורדה חוקית וללא תשלום מאתר מחלקת היסטוריה. את מחקרי המחלקה האלה ניתן לחלק לשלוש קבוצות עיקריות: הראשונה מונוגרפיות כלליות על המלחמה ובחינת מערכת קבלת ההחלטות בדרג המדיני והצבאי הבכיר וקשרי הגומלין בין שני דרגים אלו; הקבוצה השנייה מכילה בתוכה מונוגרפיות המתמקדות בלחימה ברמת החזית. הקבוצה השלישית עוסקת בתיאור קרבות וכן בפעולותיה של יחידה, בדרך כלל מרמת החטיבה ומטה. כך יכול הקורא לקבל תמונה מלאה החל מהגורמים לפרוץ המלחמה והתהליכים שהובילו לפריצתה, דרך תהליכי קבלת ההחלטות לפני המלחמה (תוכניות מלחמה, בניין כוח) והחלטות

³ רשימה מפורטת של ספריו נמצאים באתר המחלקה להיסטוריה.

שהתקבלו במהלכה, הדינמיקה שבין הרמה המדינית והצבאית, סקירה מקיפה על מהלכי המלחמות בזירות השונות והקרבות בתוכן וסיומה של המלחמה. כל אלה מגובים במקורות ראשוניים מגוונים ובכלל זה: מסמכים, תחקירים שנעשו אחרי המלחמה, תמלול רשתות קשר וראיונות עם אנשי צבא שנטלו חלק במלחמה.

מסקירה כללית זו עולה נקודה חשובה עבור חוקרי מלחמות ישראל, בוודאי במהות הקלאסית או השמרנית של חקר היסטוריה צבאית: ניתוח גורמים, מהלכים ותוצאות של מלחמה מסוימת. שלוש קבוצות המחקרים, כפי שנבחנו לעיל, מאפשרים להיסטוריונים לנתח אירוע צבאי דרך כל רמות המלחמה. הגדרת צה"ל קובעת כי אלה הן "[ה]רמות השונות העוסקות בהכנת המלחמה ובניהולה. הן ניכרות בקביעת מטרות המלחמה ויעדיה ובניהול מבצעה בכל רמה ורמה" (מילון: 1998, 587). החל מהרמה המדינית וקשרי הגומלין בין הרמה המדינית לדרג הצבאי. קשרי גומלין אלה הוגדרו לראשונה על ידי לידל-הארט כרמה נפרדת, אותה כינה בשם האסטרטגיה הרבתי (לידל-הארט: 1980, 330-327. ראו גם: לוטוואק: 2002, 265-271; הרכבי: 1990, 341; טל: 1995, 51). לאחר מכן נמצא את הרמה האסטרטגית (הרמטכ"ל והמטה הכללי) ומתחתיה הרמה המערכתית: חזית לחימה, הנמצאת באחריות פיקוד מרחבי, בעלת גבולות גיאוגרפיים ברורים. כמו כן בצה"ל הרמה המערכתית כוללת גם המפקדות האחראיות לזירות מבצעים באוויר ובים, כלומר חיל האוויר וחיל הים (אבני יסוד: 2006, 24). לבסוף נמצאת הרמה הטקטית, בה מתנהלת לחימה מדרג האוגדה ומטה, כאשר מסמכי צה"ל השונים קובעים את האוגדה כדרג הטקטי הגבוה ביותר (אבני יסוד: 2006, 25). יש לזכור כי רמות המלחמה חופפות בניהן ובכך לא רק משפיעות אלא גם מושפעות האחת מהשנייה, כאשר שטחי החפיפה מהווים למעשה את "דו השיח" בין הרמות (ראו תרשים 1).

תרשים 1: רמות המלחמה

כיצד באות רמות המלחמה לידי ביטוי בפרסומי מחלקת היסטוריה?

מלחמת ששת הימים

בחינת הפרסומים אודות מלחמת ששת הימים מעלה כי כעת יכול זה המתעתד לחקור את המלחמה להרכיב לעצמו את התמונה הרשמית, כמעט המלאה, אודות התהליכים המדיניים והצבאיים, שהובילו למלחמה, את ניהולה, התפתחותה ומהלכיה, בכל רמות המלחמה. חלק ממחקרי מחלקת היסטוריה מכילים בתוכם גם מידע על תוכניות המלחמה של ישראל בחזיתות השונות, בהיבט ההגנתי כמו גם ההתקפי וכן את היערכות צבאות ערב לפני המלחמה.

כדי להבין את הרקע למלחמת ששת הימים, ואת תהליך ההידרדרות לקראתה, יש להתחיל בספרו של עמי גלוסקא (גלוסקא: 2004). בספר זה בוחן המחבר בפירוט את כלל האירועים והתהליכים, המדיניים והצבאיים, שהתרחשו בישראל בשנים שלפני המלחמה ובמיוחד עם כניסתו של לוי אשכול לתפקיד ראש הממשלה (1963). כמו כן בוחן הספר את השפעת ההסלמה בלחימה מול סוריה, בשנים שלפני 1967, כגורם מרכזי למלחמה. כך אנו למדים על התהליך ההידרדרות במסגרת מדיניות רחבה הנובעת גם מהיותו של המזרח התיכון זירת התגוששות בין מעצמות העל, כחלק מהמלחמה הקרה. את ספרו של גלוסקא, לגבי הדרך למלחמה, משלים ספרו של שמעון גולן הדן, בין היתר, במערכת קבלת ההחלטות ובישיח שבין הדרג המדיני לדרג האסטרטגי, בשבועות שלפני המלחמה ובימי הלחימה עצמה (גולן: 2007). החלק הראשון דן גם בתוכניות המבצעיות שצה"ל גיבש לפני המלחמה עבור תרחישים שונים: ממלחמה בחזית אחת ועד מלחמה בכמה חזיתות (ראו גם: גולן: 2017 (1)). בכך ממשיך גולן את הדיון בספרו **גבול חם-מלחמה קרה** (גולן: 2000, 212-245).

חלקו השני של הספר עוסק בדיונים של הדרג הצבאי הבכיר עם הדרג המדיני, בשבועות שלפני המלחמה. חלקו השלישי עוסק בקבלת ההחלטות תוך כדי ניהול הקרבות וכן בסקירת מהלכי המלחמה עצמה, בכל החזיתות (ראו גם: גולן: 2017 (2)). כך למשל מלחמה עם סוריה לא הוגדרה כמטרה עת יצא צה"ל למלחמה נגד מצרים וידועה היטב התנגדותו של דיין למהלך התקפי מול הסורים, בימיה הראשונים של המלחמה. קריאה בספרו של גולן חושפת באופן מפורט את השיקולים של דיין ואת הוויכוחים אותם ניהל הן עם שרי ממשלה שונים והן עם הדג הצבאי הבכיר ואת הגורמים שהביאו לבסוף להורות לפיקוד הצפון לצאת למהלך התקפי מול סוריה. כך זוכה החוקר למידע רב אודות הסיבות והשיקולים שהביאו את דיין להורות על פתיחת חזית מלחמה עם סוריה. השלב הבא בקריאה הוא סדרה, בת ארבעה ספרים, שהתפרסמה לציבור במלאת חמישים שנה למלחמה. ספרים אלו מבוססים על שורה של מחקרים שביצעה מחלקת היסטוריה בראשית שנות ה-70, אז כענף היסטוריה. הספרים נערכו בקפידה רבה על ידי בעז זלמנוביץ, חוקר במחלקת היסטוריה, אשר עדכן אותם לאור חלק מהספרות שהתפרסמה, במהלך השנים, על המלחמה זאת לצד הערות הבהרה עבור הקורא ושפע של מפות ותצלומי אוויר המסייעים רבות להבנת מהלכי המלחמה. שלושת הספרים הראשונים עוסקים, כל אחד, בזירת לחימה יבשתית נפרדת: דרום, מרכז, צפון (אילון ואחרים: 2017/1971; אילון ואחרים: 2017/1972; אילון ואחרים: 2017/1974). הספר הרביעי מוקדש לזירה הימית (אילון ואחרים: 1970). יש לציין כי לפרסום החדש של הכרך העוסק בלחימה מול הסורים קדם פרסום מחקרו המקיף של מתתיהו מייזל על כיבוש רמת הגולן, אשר גם הוא נעשה כמחקר במסגרת מחלקת היסטוריה (מייזל: 2001).

תרומתם של ספרים אלו למחקר הוא בכך שהם מספקים דיון מערכתי ממוקד על חזיתות המלחמה השונות, כאשר בכל ספר מספר חלקים, הכוללים: רקע על החזית ובכלל זה סקירה גיאוגרפית, תוכניות המלחמה של צה"ל הכלליות (הרמה האסטרטגית) ותרומתן לתוכניות מלחמה פרטניות לכל חזית (הרמה המערכתית). כמו כן יש בספרים אלו גם סקירה על כוחות האויב באותה חזית ובכך אנו למדים גם על "הצד השני של הגבעה". המשכם של הספרים עוסק באירועים שהתרחשו בשבועות שקדמו לפרוץ המלחמה ולבסוף תיאור מקיף על כלל מהלכי הלחימה בימי המלחמה השונים. בכך הספרים מרחיבים את הדיון המדיני-אסטרטגי של גולן (גולן: 2007) וכן מספקים נקודת מבט מערכתית, קרי ההיערכות וקבלת החלטות בדרג הפיקוד המרחבי והלחימה מרמת האוגדה ומטה (הרמה הטקטית). וזאת מול הנחיות הרמה האסטרטגית והמדינית. לארבע המונוגרפיות הזירותיות ניתן להוסיף סדרת מחקרים קצרים הדנים בסוגיות מצומצמות הקשורות למלחמה כדוגמת: לחימת גדוד שריון 63 באום כתף (יקר: 1995), הלחימה סביב מוצב צה"ל בדרדרה, בשיפולי רמת הגולן (שמואלביץ: 1968) ותקיפת אוניית הביון האמריקנית ה'ליברטי' (גרינברג: 1982).

לסדרת ספרי החזיתות חשיבות נוספת, נוסף על היותם בסיס ראשוני לחקר מלחמת ששת הימים. צבאות אינם גופים הקופאים על שמריהם ולאחר מלחמה מתנהלים תהליכי הפקת לקחים לאורם נעשים שינויים בבניין הכוח, אימונים, תורת לחימה ועוד. כך יכול ההיסטוריון לבחון כיצד הפיק צבא מסוים לקחים ממלחמה אחת לעבר זו שבאה לאחריה. סדרת ספרים זו יכולה לספק תובנות כאלה עבור אלה החוקרים את תהליכי בניין הכוח של צה"ל, בשנים שלאחר 1967 ובכך לקבל תובנות נוספות להפעלת הכוח לעבר המלחמה הבאה שנכפתה על ישראל, קרי מלחמת יום הכיפורים. למשל ספרו של עמנואל סקל, המבוסס על עבודת הדוקטורט שלו, בוחן, בין יתר נושאי הספר, את בניין הכוח של צה"ל לאחר 1967. בהמשך סקל דן כיצד בניין הכוח השפיע על הפעלת הכוח בחזית סיני, בה לחם כמפקד גדוד שריון (גדוד 52/חטיבה 401) ועל לחימתו זכה בעיטור העוז (סקל: 2001). אך קריאת פרקי הספר מעלה כי סקל ביצע ניתוח בדיעבד בהתבססו, כמעט באופן בלעדי, על דוח ועדת אגרנט. בספרו של סקל חסר דיון מעמיק על התהליך מראשיתו (חקר לקחי מלחמת ששת הימים) לעבר הפעלת הכוח במלחמת יום הכיפורים ולא מסופו (ועדת אגרנט) אחורה, זאת לאחר שהתוצאה התבררה בשדות הקטל של סיני ורמת הגולן. אין ספק כי הספר מכיל בתוכו את ניסיונו הקרבי של סקל במלחמה זו ומקריאת הספר נראה כי המחבר מנסה לברר לעצמו מה השתבש? לפיכך ייתכן ואת ספר זה יש למקם דווקא בקבוצה השנייה או כמהווה גשר בין הקבוצה השנייה לרביעית.

גם ספרו של חיים נדל, המבוסס גם הוא על עבודת הדוקטורט של המחבר, אינו מתעמק בניתוח הפעלת הכוח במלחמת ששת הימים כבסיס להבנת תהליכי בניין הכוח של צה"ל לאחריה. המחבר מסתפק בכמה אמירות כלליות על הפעלת כוחות השריון במלחמת ששת הימים ולאחר מכן סוקר, בצורה מכאנית, בשלל טבלאות, את בניין הכוח של צה"ל לאחר 1967 (נדל: 2006, 173-174). שני ספרים אלו אינם חלק מפרסומי מחלקת היסטוריה והם הובאו כאן על מנת לחזק את הטענה כי חסרים עוד מחקרים מוסדיים, מהם יתפתחו מחקרים ביקורתיים, על תהליכי בניין הכוח של צה"ל בין המלחמות. כנובעים מניתוח לקחי מלחמה שהסתיימה. יחד עם זאת אין לראות בדיון הקצר על ספריהם של סקל ונדל בבחינת ביקורת קנטרנית על שני המחקרים, שנעשו בקפדנות ראויה. הכוונה

כאן הייתה להצביע על מתודולוגיה המדגימה כיצד ניתן להשתמש בסדרת הספרים על מלחמת ששת הימים, ואת תרומתם לחקר בניין הכוח בין השנים 1967-1973. זאת פרט לתחום החקר המידי של הפעלת הכוח במלחמת ששת הימים.

בולט בהיעדרו ספר העוסק בכלל פעולות חיל האוויר במלחמת ששת הימים, אם כי מחלקת היסטוריה פרסמה מחקר קצר על מבצע "מוקד": השמדת חלק ניכר מהכוח האווירי של מדינות ערב על הקרקע (עבודי: 2017). הספרות הכללית על מלחמת ששת הימים או על ההיסטוריה של חיל האוויר עוסקת רבות במבצע זה, אך ההפניות יתבססו בעיקר על ראיונות עם אנשי חיל האוויר, ציטוטים מעיתונות התקופה וספרות לא מחקרית במהותה, כאשר חיבורים מאוחרים מצטטים מחקרים מוקדמים. לפיכך אפשר למקם את הספרות על מבצע "מוקד" בעיקר בשתי הקבוצות הראשונות. יתר על כן מבצע "מוקד", למרות חשיבותו הרבה, לא סיים את תפקידו של חיל האוויר במלחמה. לאחר השגתה של עליונות אווירית התפנה חיל האוויר לסייע לכוחות היבשה (close air support) וכן ביצע פעולות אשר מנעו את הגעתן של תגבורות האויב לשדות הקרב (air interdiction) ובכך הקלו על התקדמותם של כוחות צה"ל בזירות השונות. זאת לצד הפעלת מערכי התובלה והמסוקים וכן כוחות הנ"מ. אלו פעולות חשובות בתחום הפעלת הכוח האווירי ואף על פי שניתן ללמוד עליהן מקריאת הסקירות הזירותיות, עדיין חסרה מונוגרפיה רשמית הבוחנת את כל פעולות חיל האוויר, אשר זכה לתהילה בעולם בעקבות מלחמת ששת הימים.

מחקר חשוב נוסף, שנערך במחלקת היסטוריה הוא ספרו של עמיעד ברזנר על התפתחות כוח השריון הישראלי בשנים 1967-1966 (ברזנר: 2017). הספר, שהתפרסם לאחר מות המחבר, הוא השלישי בסדרת ספרים, אודות התפתחות כוח השריון (ברזנר: 1995; ברזנר: 1999). קריאת הטריטוריה יוצרת תמונה מלאה לא רק על התפתחות השריון אלא גם על התבססותה של תפיסת המלחמה היבשתית של צה"ל והימצאותו של הכוח המשוריין במרכז. הפרק האחרון בספר השלישי דן בהפעלת השריון במלחמת ששת הימים (ברזנר: 2017, 259-320). בכך זוכה הקורא לדיון חשוב נוסף בהפעלת הכוח במלחמה זו. אך חשוב מכך, לדעתי, על תהליכי בניין הכוח של צה"ל בעשור שלפני המלחמה. דיון חשוב זה מצביע היטב כיצד הפכו עוצבות השריון לאחד משני עמודי התווך המבצעיים והמרכזיים בצה"ל, עבור השגתה של הכרעה במלחמה, כאשר עמוד התווך השני הוא חיל האוויר. אם כי חסר עד מאוד חיבור מוסדי על כלל פעילות חיל האוויר במלחמת ששת הימים.

הפרסום האחרון של מחלקת היסטוריה אודות מלחמת ששת הימים, המשלים את הקריאה, הוא קובץ מאמרים, אשר פורסם במלאת ארבעה עשורים למלחמה (גולן ושי: 2007). מלבד שורה של מאמרים בנושאים הקשורים להיבטים שונים של המלחמה ובכלל זה גם כמה העוסקים במהלכים הצבאיים, מכיל הספר מסמכים, ישראלים וערביים. במיוחד ראוי לציין את פקודות המתקפה בזירות המלחמה השונות. קריאה בפקודות אלו מסייע רבות להבנת מהלכי המלחמה אך גם להעריך את המעשה (מהלכי הקרבות) מול ההלכה (הפקודות). כמו כן, כפי שכבר צוין נמצאים באסופה זו גם מאמרים העוסקים בצבאות ערב שצה"ל לחם נגדם במלחמת ששת הימים.

בחינת פרסומי מחלקת היסטוריה על מלחמת ששת הימים יוצרת את אותה היסטוריה מוסדית, אשר חשובה לכל דיון ביקורתי המתעתד לחקור אותה. יחד עם זאת אין ספק כי יש צורך בפרסומם של עוד מחקרים מוסדיים, כגון חיל האוויר במלחמה. אך מה שכבר פורסם מאפשר לצאת לדיון

ביקורתי על המלחמה והתנהלותה בזירות המלחמה השונות. לפיכך, כבר כעת ניתן לחוקר מידה לא מועטה של ביקורתיות בבואו לחקור את המלחמה. אך בכך לא די. דוד טל במאמר ביקורת על ספרו של גלוסקא טוען כי אומנם זהו מחקר מוקפד ורציני אך הוא מבוסס על מסמכים ארכיוניים, אשר בחלקם הגדול עדיין אינם זמינים לחוקר שאינו שייך למחלקת היסטוריה (טל: 2005, 191). טענה כללית יותר, על מחלקת היסטוריה בהקשר זה, מפנה גדעון אביטל-אפשטיין הכותב כי המחלקה להיסטוריה בצה"ל "נהנית מיתרון, בלתי הוגן בעליל, על פני חוקרים באקדמיה ומחוצה לה, בכל הנוגע לנגישות לחומרים סודיים או סודיים לכאורה" (אביטל-אפשטיין: 2023, 18). אין מאמר זה בא לסנגר על מחלקת היסטוריה אך כפי שכבר נכתב ייעודה של מחלקת היסטוריה הוא לשרת את צרכי צה"ל והיא כפופה לחוקים הקובעים מתי ניתן לפרסם לציבור מסמכים מסווגים. יחד עם זאת, בעיקר בהקשר מלחמת יום הכיפורים כפי שתיבחן בהמשך המאמר, ניתן לראות כי מספר מחקרים פורסמו עוד לפני חלוף חמישים שנה.

מלחמת יום הכיפורים

בחינת המחקרים על מלחמת יום הכיפורים מראה מגמה דומה לזו של מחקרי מלחמת ששת הימים: מחקרים הבוחנים את המלחמה דרך נקודת המבט של כל רמות המלחמה, החל מקשרי הגומלין בין הרמה המדינית לרמה האסטרטגית, דרך בחינת הלחימה בחזית (הרמה המערכתית) וכלה בפעולתן של יחידות טקטיות וקרבות בודדים. אין כאן כוונה לדיון היסטוריוגרפי הבוחן את כל הכתיבה על מלחמה זו, ונכון לכתיבת שורות אלה, המאמר ההיסטוריוגרפי המעודכן ביותר הוא פרי עטו של יואב גלבר (גלבר: 2023). גלבר סוקר את המגמות המחקר המרכזיות (המחדל, ספרות האפולוגטיקה, הטראומה האישית והלאומית ומלחמת יום הכיפורים כמלחמת ברירה). כמו כן הוא סוקר את מצבו הנוכחי של המחקר, תוך דיון על המחקרים המרכזיים שנכתבו על המלחמה אך טוען שלמרות העיסוק הרב בה, הכתיבה המחקרית-ביקורתית עליה, גם בחלוף חמישים שנה, עדיין רק בראשיתה (גלבר: 2023, 66). טענה זו מעניקה משנה תוקף לחשיבותם של המחקרים שפרסמה מחלקת היסטוריה עבור חוקרי הקבוצה הרביעית.

מחקרית של מחלקת היסטוריה נמצאים בתחום ההיסטוריה הרשמית והמוסדית, ולפיכך יש להתחיל בספרו של אלחנן אורן, אשר מייצג את ההיסטוריה הרשמית המוסמכת ביותר על המלחמה (אורן: 2013). לפי הקדמתו של רמ"ח היסטוריה אלון קדיש, בזמן פרסום הספר לציבור, "הספר [...] מיועד לספק לקורא סקירה כוללת [...] המתארת ומנתחת את הרקע למלחמה ואת מהלכיה [...] וכי יש לקוות שספר זה ישמש נקודת מוצא למחקרים עתידיים על מלחמת יום הכיפורים" (אורן: 2013, 17-13). מבחינה כרונולוגית, ראשיתו של הספר בכוננות "כחול לבן" (מאי-אוגוסט 1973) וסופו במלחמת ההתשה עם סוריה ובחתימת הסכמי ההפרדה בין ישראל ומדינות ערב, במהלך 1974. הספר בוחן כל יום לחימה כשפרקי המשנה בכל יום מתמקדים בזירות המלחמה השונות ובכלל זה הפעילות האווירית, הזירה הימית והלחימה בגזרות המשניות, כדוגמת גבול הלבנון ומרחב שלמה. את ספרו של אורן משלים אטלס אשר לצד המפות, המציגות את הלחימה בכל הזירות, נמצאים גם תרשימי קרב, איורים, תמונות וטבלאות המעניקים ממד ויזואלי מפורט וחיוני להבנת מהלכי המלחמה (לוי: 2023).

לאחר מכן ניתן לפנות לשני כיוונים. הראשון הוא ניהול המלחמה בדרג המדיני והאסטרטגי שלה, כמו במחקר של שמעון גולן העוסק בקבלת ההחלטות ברמת המטה הכללי והדינמיקה עם הדרג המדיני (גולן: 2013). ספר זה מתאר כיצד השפיעו ההחלטות השונות על מהלכי המלחמה אך גם הושפעו מהם: מקרבות הבלמה, דרך קרבות המפנה בחזיתות השונות, המתקפה לתוך סוריה וחציית תעלת סואץ ועד להפסקת האש. בספר נפרד, גולן בוחן את תהליכי קבלת ההחלטות בחודשים שלאחר הפסקת האש (24 באוקטובר) ועד לחתימת הסכמי ההפרדה בין מצרים (18 בינואר 1974) וסוריה (31 במאי 1974) (גולן: 2019). מחקריהם של אורן וגולן (אורן: 2013 וגולן: 2013) משלימים זה את זה והקורא מקבל נקודת מבט על ההשפעות ההדדיות של מהלכי המלחמה בחזיתות השונות ומערכת קבלת ההחלטות ברמה המדינית והאסטרטגית.

הכיוון השני שאפשר לפנות אליו הוא חקר המלחמה והלחימה בחזיתות השונות. במסגרת זו חזית הדרום זכתה למרב המחקרים. הקורפוס העיקרי בחקר חזית סיני הם ארבעת הספרים שפרסם עמירם אזוב ואשר בוחנים את המלחמה בחזית סיני למן פתיחת המלחמה (אזוב (1): 2023), הלחימה ב־9–14 באוקטובר (אזוב (2): 2023), ההכנות לצליחת תעלת סואץ וביצועה (אזוב: 2011) והימים האחרונים של המלחמה והלחימה בחזית זו (אזוב: 2020). שני המחקרים האחרונים שצוינו לא יצאו לאור דרך מחלקת היסטוריה, אך הכוונה המקורית הייתה לפרסמם דרך המחלקה.

סדרת ספרים זו בוחנת באופן כמעט מלא את הלחימה בסיני, ובולט בהיעדרו מחקר על 8 באוקטובר, שבו צה"ל יצא למתקפת נגד בסיני אך בסופו של יום התברר כי המתקפה של פיקוד הדרום נכשלה. אזוב אומנם מודע לצורך החיוני במחקר מקיף ונפרד על קורות 8 באוקטובר (אזוב (2): 2023, 15). אך מחקר כזה עדיין לא התבצע ואת החסר ניתן להשלים בסקירות הרשמיות הנמצאות אצל אורן וגולן (אורן: 2013, 185–204; גולן: 2013, 446–538).

קריאה בארבעת המחקרים של אזוב, לצד קריאת המקרו אצל אורן וגולן מסייעת רבות להנחת תשתית למחקרי עומק על חזית סיני, מההיבט הצבאי, לאור רמות המלחמה. חשיבות ספריו של אזוב נמצאת בכך שהמיקוד בהם הוא ברמה המערכתית (פיקוד הדרום) אך תוך הבנת קשרי הגומלין של הפיקוד עם הרמה האסטרטגית (המטה הכללי) ועם האוגדות שהיו כפופות לפיקוד (הרמה הטקטית). כך למעשה נוכל לטעון כי ספריו של אזוב מקבילים לספרים הזירתיים של מלחמת ששת הימים והם מספקים דיון מערכתי, כמעט מלא, על מלחמת יום הכיפורים בחזית סיני.

המחלקה פרסמה עוד שני ספרים על הלחימה בחזית סיני: ספרו של עודד מגידו הבוחן לעומק את מה שניתן להגדיר כקרב המפנה בחזית סיני (מגידו: 2023). ב־14 באוקטובר פתח הצבא המצרי במתקפה גדולה, כנראה על מנת להקל את הלחץ הצבאי על סוריה. בסיומו של היום נהדפה ההתקפה המצרית אך יותר מכך. אין ויכוח במחקר הכללי אודות מלחמת יום הכיפורים על חשיבות יום הלחימה של 14 באוקטובר בחזית סיני ועל היותו קרב מפנה. הבנה זו נמצאה אצל בני התקופה והיא איננה נובעת רק מפרספקטיבה היסטורית. המחקר ההיסטורי רק חיזק את היות 14 באוקטובר קרב מפנה, אשר לנוכח תוצאותיו, היוזמה ההתקפית בחזית זו עברה לצה"ל עם צליחתה של תעלת סואץ. ספרו של מגידו לפיכך מספק דיון מקיף על הקרבות שהתנהלו בכל הגזרות ביום גורלי זה ובנוסף הספר מספק סקירה קצרה על הלחימה בחזית סיני, החל מ־6 באוקטובר (מגידו: 2023, 19–26) וכן את נקודות המבט המערכתיות (פיקוד הדרום) והאסטרטגיות (המטה הכללי). בכך שוב לפנינו מחקר,

שאומנם מרכזו הוא טקטי ואף מיקרו טקטי (מתחת לרמת החטיבה), אך כזה המספק גם בחינה מערכתית ואסטרטגית. יחד עם זאת מגידו לא מרחיב על השפעתו של הקרב כקרב מפנה ומסתפק בתיאור קצר לשינוי בגישתו האסטרטגית של הרמטכ"ל, בדבר המלצתו לדרג המדיני לצליחת תעלת סואץ (מגידו: 2023, 84-85, 111). דיון מפורט יותר על שינוי הגישה האסטרטגית אצל הרמטכ"ל ניתן למצוא בספרים האחרים שפרסמה מחלקת היסטוריה (למשל, גולן: 2013, 898-891). לפיכך אפשר לטעון כי ברור היה לדרג הצבאי הבכיר שקרב 14 באוקטובר היווה נקודת מפנה אשר אפשרה לצה"ל לצאת ביוזמה התקפית אסטרטגית. יומיים לאחר הקרב החלה צליחת תעלת סואץ (מבצע "אבירי לב") ובהדרגה עברה הלחימה לשטח המצרי, שממערב לתעלה.

מבצע צליחת התעלה היה אחד מהמבצעים המורכבים ביותר שביצע צה"ל מעודו, הן בממד המבצעי והן בממד הלוגיסטי ובעיקר ההנדסי. מבצע הצליחה עצמו, בעיקר בהיבטי קבלת ההחלטות, התכנון והלחימה, נדונים בספריהם הכלליים של אורן וגולן, בספרו של אזוב על הצליחה (אזוב: 2011) וכן בשתי חוברות זרקור שהוקדשו לנושא (גולן: 2001; גולן: 2003). נוסף על כך פרסמה המחלקה ספר ממוקד העוסק בהיסטוריה של מערך הצליחה של צה"ל ובכלל זה בהקמת גדודי הצליחה והאמצעים שהפעילו זאת יחד עם תיאור הצד ההנדסי של הצליחה עצמה (גולן: 2023). למעשה מערך הצליחה של חיל ההנדסה זוכה לספר הממוקד בו בעוד חסרים מחקרים הבוחנים בחילות האחרים המסייעים לדרג המתמרן. גולן מספק סיבה טריוויאלית לכתיבת מחקר זה: בקשה מרמ"ח היסטוריה אלון קדיש שיכתוב מחקר מקיף על הקמתו והתפתחותו של מערך הצליחה בצה"ל (גולן: 2023, 9). יחד עם זאת אין ספק בנחיצותו של מהלך הצליחה והעברת הלחימה לשטח המצרי ככזה המחייב מחקר מעמיק על בניין הכוח של צה"ל בתחום הצליחה ועל הפעלתו, קרי מבצע "אבירי לב".

לצד המחקרים המערכתיים וההתמקדות בשניים מהאירועים המכוננים בלחימה בזירת סיני נמצאים כמה מחקרים קצרים. אלה אומנם מספקים נקודת מבט טקטית, אך תוך דיון כמשפיעים על הרמה המערכתית. המחקר הראשון עוסק בסדרת הקרבות סביב מעוז "בודפסט", שהיה המעוז הצפוני ביותר של קו בר-לב, היחידי שלא פונה ושהצבא המצרי לא כבש (ללא ציון שם מחבר: 1981). מחקר שני עוסק בלחימתה של אוגדה 162 בעיר סואץ (אורן: 1981). המחקר השלישי מתמקד בקרבות נגד הקומנדו המצרי, ב-7 באוקטובר ממזרח לחלקה הצפוני של תעלת סואץ (קדיש: 2023). מחקר מיקרו טקטי לכאורה אך הוא מדגים את חשיבותם האסטרטגית של הצירים המועטים הנמצאים בחצי האי סיני ואת היתרונות של אלה השולטים עליהם. כך, דרך הקרב אנו למדים על אסטרטגיה.

בניגוד לחזית סיני לא נמצא עדיין מחקר עומק מערכתיים העוסקים בחזית רמת הגולן. לצד מחקריהם הכלליים של אורן וגולן על מלחמת יום הכיפורים, למעשה המחקר היחידי הבוחן זירת לחימה מוגדרת היטב, בהיבט הגיאוגרפי, של פיקוד הצפון, הוא מחקרו של משה גבעתי (גבעתי: 2015). המחקר מתמקד בארבעת הקרבות שהתנהלו בחרמון: הכיבוש הסורי של החרמון ביום הראשון של המלחמה; כישלון צה"ל בכיבוש מחדש ב-8 באוקטובר; מבצע "קינח", ביום האחרון של המלחמה, שבו כוחות מחטיבת גולני כבשו את מוצב החרמון וחטיבת הצנחנים 317 כבשה את החרמון הסורי; ולבסוף הקרבות בשיא החרמון, בחודשים אפריל-מאי 1974, כחלק ממלחמת ההתשה עם סוריה. ייתכן כי יש לראות את הקרבות בחרמון כזירת לחימה נפרדת ומשנית לקרבות שהתנהלו ברמת הגולן ולאחר מכן בסוריה. בולטים בהיעדרם מחקרים רשמיים, ברמת החזית,

העוסקים בשלבי הלחימה השונים ברמת הגולן ובכלל זה גם מלחמת ההתשה עם סוריה שהתנהלה בחודשים שלאחר הפסקת האש.

לצד ספרו של גבעתי נמצא ספרו של אילן סהר על קרבות חטיבה 7 במלחמה, פרי עבודת מחקר מקיפה שנעשתה במסגרת המחלקה (סהר: 2013). הספר מתמקד בלחימתה של חטיבה בודדת בזירת מלחמה בה לחמו עוד חטיבות רבות, בסדיר ובמילואים. אך סהר אינו מתעלם מכך ובמחקרו הוא ממקם את לחימתה של חטיבה 7 במסגרת כללית רחבה יותר של מלחמת יום הכיפורים בחזית רמת הגולן: משלבי הבלימה בצפון רמת הגולן דרך ההבקעה לסוריה (11 באוקטובר) והקרבות במובלעת הסורית, עד להפסקת האש. כך מקבל הקורא תמונה רחבה יותר על הלחימה בגזרה הצפונית של רמת הגולן, אם כי חסרים מחקרים מוסדיים על שלבי הלחימה השונים ברמת הגולן וכן הלחימה במרכז ובדרום רמת הגולן.

כדי להבין את הייחוד בעבודתה של מחלקת היסטוריה יש להעמיד את ספרו של סהר על חטיבה 7 מול ספרו של אבירם ברקאי העוסק בלחימתה של חטיבה 188 (ברקאי: 2009). ההבדל העיקרי בין שני הספרים נמצא במקורות שבהם השתמשו שני המחברים. ברקאי מבסס את ספרו על שורה ארוכה של ראיונות שערך עם לוחמי החטיבה שהשתתפו בקרבות, מה שהופך את ספרו לספר זיכרונות קולקטיבי, המבוסס על רשימים אישיים. מנגד, סהר מתבסס, לצד שורה של ראיונות, על מגוון רחב יותר של מקורות ראשוניים: הקלטות קשר, תרשימי קרב, פקודות, תחקירים שלאחר הקרבות ותצלומי אוויר. בכך מתקבלת תמונה מאוזנת יותר המאפשרת שחזור אמין, אם כי אוהד, כפי שכותב רמ"ח היסטוריה בהקדמה לספרו של סהר (סהר: 2013, 7). כך נוכל למקם את ספרו של ברקאי בקבוצה השנייה ואילו את ספרו של סהר בקבוצת ההיסטוריה הרשמית או המוסדית. חשוב להדגיש כי אין בחלוקה זו משום פחיתות בגבורתם ובהקרבתם של לוחמי חטיבה 188 ומפקדיה. אך עבור חוקרי מלחמת יום הכיפורים, בחזית רמת הגולן, ספרו של סהר מספק חומרי גלם רבים ומגוונים יותר, המאפשרים לבצע מחקרי המשך ביקורתיים.

על המלחמה בחזית רמת הגולן ניתן ללמוד גם משלושה מאמרים שהתפרסמו בכתב העת של מחלקת היסטוריה – יסודות. המאמר הראשון עוסק במלחמת ההתשה עם סוריה, שהתנהלה עם סיומה של מלחמת יום הכיפורים (רן: 2023). שני המאמרים האחרים עוסקים בפעולתן של שתי אוגדות המילואים שהוטלו ללחימה ברמת הגולן: אוגדה 210 (ברלוביץ: 2023) ואוגדה 146 (מיכלסון: 2023). כוחות החלוץ של אוגדה 210 לחמו כבר בלילה שבין 6–7 באוקטובר במרכז רמת הגולן וחטיבות אוגדה 146 פתחו, בבוקר 8 באוקטובר, במתקפת נגד בדרום רמת הגולן, אליה הצטרפו בהמשך כוחות אוגדה 210. דרך שני מאמרים אלו ניתן לבחון את הלחימה ברמת הגולן כמעט מתחילתה ובעיקר משלב מתקפת הנגד ומשם להתקפה לתוך שטח סוריה והלחימה בתוך המובלעת שיצרו כוחות צה"ל בתוך שטח סוריה. שני המאמרים גם משלימים את החסר על הלחימה בדרום רמת הגולן ובמרכז. כמו כן, בדומה לספר על חטיבה 7, שני המאמרים מספקים נקודות מבט על הלחימה במסגרת התוכנית המבצעית הפיקודית. יחד עם זאת שני מאמרים אלה אינם תחליף לצורך במחקרים מערכתיים, מקיפים יותר, על כלל הלחימה ברמת הגולן, כפי שכבר נעשו על חזית סיני.

אחד מגיליונות יסודות הוקדש למלחמת יום הכיפורים (יסודות 5, 2023). בגיליון זה, מלבד המאמרים שנדונו לעיל, נמצאים מאמרים נוספים הבוחנים היבטים שונים של המלחמה ושל הלחימה. מכלל

אלה שלא נדונו אצין ראשית את מאמרו של שאול ברונפמן המתמקד בלחימתו של חיל הים במלחמה (ברונפלד: 2023). אומנם המאמר אינו מחדש את הידוע כבר על הצלחותיו הדרמטיות של חיל הים במלחמה, אך זוהי הפעם הראשונה שבהמתפרסם מחקר המבוסס בעיקר על חומרים ראשוניים. כך למעשה מתקבלת נקודת מבט המספקת את ההיסטוריה הרשמית לאותם ספרים שנכתבו על ידי אלה שהשתתפו בלחימה בזירה הימית של מלחמת יום הכיפורים.

מלבד ההיבטים המדיניים והצבאיים של המלחמה עצמה ראויים לציון שני מאמרים נוספים. הראשון עוסק באחת מהסוגיות הכואבות ביותר של המלחמה – הנעדרים מקרב לוחמי צה"ל (שוקר: 2023). במהלך המלחמה הוכרזו 1,085 נעדרים ובהליך ארוך וכואב, שנמשך עשרות שנים, הצטמצם בהדרגה מספר הנעדרים. מאמרה המקיף של פנינה שוקר בוחן את תהליכי העבודה של צה"ל, לצד פועלן של משפחות הנעדרים, לאיתורם. אומנם בסוגיית איתור הנעדרים עוסק מחקרו של ירח פארן אך עבודתו בוחנת את המאמצים שהשקיע צה"ל עד 1982 (פארן: 2010). מאמרה של שוקר מוסיף על מחקרו של פארן בכמה היבטים. ראשית הוא מסתמך על חומר ארכיוני שנחשף בשנים האחרונות. שנית המאמר בוחן את המשך ההתפתחות הארגונית של מערך איתור הנעדרים לאחר 1982. ההיבט השלישי, הנובע מהשני, הוא המשך דיון על המאמצים לאיתור נעדרים לאחר 1982 (שוקר: 2023, 735-737).

המאמר השני הוא של אורי שקד העוסק בעבודתה של ועדת העיטורים שהוקמה לאחר המלחמה (שקד: 2023). המאמר בוחן את דרכי העבודה של הוועדה שמונתה להמליץ את עיטורים וציונים לשבח. חשיבותו של מאמר זה הוא בדיון על התהליך בו כימתו גבורה למהות מוחשית. לפיכך ניתן למקם מאמר זה גם בתחום חקר הזיכרון הקולקטיבי-מוסדי של המלחמה, כלומר כיצד צה"ל בחר לזכור ולהנציח את גבורת הלוחמים כמעשה ערכי אך ללא זילות בהענקת העיטורים.

למרות אירועי 7 באוקטובר 2023, מלחמת יום הכיפורים תישאר טראומה עבור החברה הישראלית ובוודאי אצל אלה שלחמו בה. עובדה זו רק מחזקת את הטענה כי על מחלקת היסטוריה להמשיך ולפרסם עוד מחקרים רשמיים על מלחמה זו, במיוחד מחקרים המנתחים את הרמה המערכתית (חזית/פיקוד) וכן מחקרים מוסדיים על חיל האוויר וחיל הים, אך גם מחקרים המתמקדים בקרבות או בכוחות ברמה הטקטית. בהקשר של חיל האוויר חשוב לציין כי בזרוע זו קיים גוף היסטוריה: תחום ההיסטוריה של חיל האוויר בשמו הרשמי. גוף זה פרסם, במלאת חמישים שנה למלחמת יום הכיפורים ספר מקיף ביותר על פעולותיו ומבצעיו של חיל האוויר ובכלל זה גם מערכי ההגנה האווירית וההיבטים התומכים בפעולות החיל (שטיגמן: 2023). יחד עם זאת, מחלקת היסטוריה פרסמה גם ספרים על חילות הים והאוויר במלחמת ששת הימים. זאת לצד מאמר על חיל הים במלחמת יום הכיפורים (ברונפלד: 2023). לפיכך ייתכן כי שיתוף פעולה מובהק יותר בין שני הגופים יניב מחקרים מוסדיים נוספים גם על שני חילות אלה.

סיכום

ייתכן כי קוראי מאמר זה יטענו לגישה אוהדת כלפי עבודת המחקר, שנעשתה והנעשית, במחלקת היסטוריה. ואכן מאמר זה בא לקבוע ולטעון כי מחקרי מחלקת היסטוריה, שפורסמו כספרים עבור הציבור הרחב בכלל וקהילת המחקר בפרט, מעלים תרומה חשובה ביותר לחקר מלחמות ישראל.

מסקנה זו נובעת מבדיקת רשימת הפרסומים של המחלקה וניתוחם ולא משיקולים אחרים. כמו כן המאמר לא מבקש להצדיק את קיומה של מחלקת היסטוריה או לסייע לאנשיה להגן עליה במאבקי כוח פנים ארגוניים (אם יש כאלה). מטרתו העיקרית של המאמר הייתה להראות כיצד היסטוריונים יכולים להיעזר בפרסומי מחלקת היסטוריה עבור כתיבת מחקרים ביקורתיים על מלחמות ישראל. זאת כאשר מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים שימשו כאן כמקרי מבחן.

הפרסומים על אודות מלחמת ששת הימים ויום הכיפורים רבים, אך הדרך עוד ארוכה להבנה רבה יותר על מהלכי המלחמה, ועל כן מחלקת היסטוריה לפרסם ספרים נוספים. כך למשל, בדומה לסדרת ההיסטוריה הזירתית של מלחמת ששת הימים יש לפרסם היסטוריה כזו גם אודות חזית רמת הגולן במלחמת יום הכיפורים, לפי שלבים (בלימה, התקפת הנגד, ההתקפה לתוך סוריה, הלחימה במובלעת, מלחמת ההתשה עם סוריה), לפי גזרות הלחימה ברמת הגולן או שילוב בין השניים. כמו כן חסרים מחקרים על פעולותיו של חיל הים במלחמה, אשר השיג הישגים מרשימים במלחמה זו, וכמובן מחקרים רשמיים על חיל האוויר בשתי המלחמות ובמיוחד במלחמת יום הכיפורים. במלחמה זו נתפס חיל האוויר על ידי רבים כמי שנכשל בתפקידו. ייתכן כי נכשל, אך רק מחקר המבוסס על מסמכים רשמיים, ובבסיסו ההיסטוריה הרשמית של חיל האוויר, יכול לדון באופן אובייקטיבי יותר בסוגיה זו. כמו כן יש צורך וחשיבות בפרסום מחקרים מוסדיים לא רק על המלחמות אלא גם על השנים שבניהן. בהקשר זה יש להזכיר את כתב העת יסודות, היוצא מטעם מחלקת היסטוריה ואשר חלק מהמאמרים המפורסמים בו הם פירות מחקרם של אנשי המחלקה. שתי המלחמות שנבחנו זכו לשפע של מחקרים, אך רובם שייכים לשתי הקבוצות הראשונות (סקירות עיתונאיות וספרי זיכרונות). אומנם אפשר למצוא מחקרים ביקורתיים, ספרים ומאמרים, המבוססים על חומר ארכיוני אך עדיין מספרם מועט ביחס לקבוצות האחרות. רק מחקרים כאלה, קרי אלה השייכים לקבוצה הרביעית, יכולים לתרום להבנה מלאה יותר של מלחמות ישראל ומהלכי הקרבות בהן. לפיכך נוכל לקבוע כי את העבודה הנעשית במחלקת ההיסטוריה כשלב חיוני במחקר – זו המכינה מקור רב ערך בשל נגישותה למקורות הראשוניים לחוקרי הקבוצה הרביעית.

מקורות

פרסומי מחלקת היסטוריה:

הערה: אם מופיעה שנה בסוגריים הכוונה לפרסום עבור הציבור לאחר עבודת עדכון ועריכה. פריטים המסומנים בכוכבית (*) ניתנים להורדה ללא תשלום מאתר מחלקת היסטוריה.

- א' אורן, הכיבוש החלקי של סואץ בידי אוגדה 162, 23-25 באוקטובר 1973, תל אביב 1977. (*)
- א' אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, תל אביב 2013.
- ע' אזוב, צליחה: 60 שעות באוקטובר 1973, אור יהודה, 2011.
- ע' אזוב, הכרעה: מי ניצח במלחמת יום הכיפורים?, אור יהודה, 2020.
- ע' אזוב (1), בלימה: הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים 6-7 באוקטובר 1973 בן שמן, 2023.
- ע' אזוב (2), מגננה: הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים, 9-14 באוקטובר 1973, בן שמן 2023.
- א' אילון ואחרים, **משברי ים: הזירה הימית במלחמת ששת הימים**, בן שמן 1970 (2017).
- א' אילון ואחרים, סופת א-ש במדבר: המערכה בזירה המצרית במלחמת ששת הימים, בן שמן 1971 (2017).
- א' אילון ואחרים, לכבוש את ההר: המערכה בזירה הירדנית במלחמת ששת הימים, בן שמן 1972 (2017).
- א' אילון ואחרים, להסיר את האיום: המערכה בזירה הסורית במלחמת ששת הימים, בן שמן 1974 (2017).
- ש' ברונפלד, 'חיל הים במלחמת יום הכיפורים: לא הופתע והפתיע', **יסודות** 5 (2023), עמ' 295-333. (*)
- א' ברלוביץ, 'אוגדה 210 במלחמת יום הכיפורים', **יסודות** 5 (2023), עמ' 417-377. (*)
- מ' גבעתי, המערכה בחרמון: הקרבות ברכסי החרמון במלחמת יום הכיפורים ולאחריה, בן שמן 2015.
- א' גולן, אבירי לב: הקמת מערך הצליחה ופעילותו במלחמת יום הכיפורים, תל אביב 2023. (*)
- ש' גולן, גבול חם-מלחמה קרה: התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל, 1949-1953, תל אביב 2000.
- ש' גולן, מבלימה לצליחה: תהליך קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים מתחילת המלחמה עד צליחת תעלת סואץ, 6-15 באוקטובר 1973, תל אביב 2001. (*)
- ש' גולן, הבשלו התנאים לצליחה? המידע, ההערכות וההחלטות במטכ"ל במהלך המתקפה המצרית ב-14 באוקטובר 1973 וביום המחרת, תל אביב, 2023. (*)
- ש' גולן, מלחמה בשלוש חזיתות: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת ששת הימים, תל אביב 2007.
- ש' גולן, מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים, בן שמן 2013.
- ש' גולן (1), מ'קלשון' ל'נחשונים': התוכנית האופרטיבית ההתקפית המטכ"לית לחזית מצרים והשינויים שחלו בה בתקופת הכוננות ערב מלחמת ששת הימים, תל אביב 2017.
- ש' גולן (2), האם הייתה כוונה מראש לכבוש את השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים ולהישאר בהם? תל אביב 2017. (*)
- ש' גולן, הפרדת כוחות בצל התשה: קבלת החלטות ברמה האסטרטגית במשא ומתן על הסכמי הפרדת הכוחות אחרי מלחמת יום הכיפורים, בן שמן, 2019.
- מ' גולני, תהיה מלחמה בקיץ...: ישראל בדרך אל מלחמת סיני, 1955-1956, תל אביב 1997.
- י' גלבר, 'ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים', **יסודות** 5 (2023), עמ' 43-68. (*)
- ע' גלוסקא, אשכול תן פקודה!: צה"ל וממשלת ישראל בדרך למלחמת ששת הימים, 1963-1967, תל אביב 2004.
- מ' גרינברג, **תקרית תקיפת הליברטי**, תל אביב, 1982 (2017). (*)
- ד' טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956, שדה בוקר 1998.
- ר' יקר, לחימת צג"ם 63: קרב אום כתף-אבו עגילה, תל אביב 1995 (2017). (*)
- מ' לוי (עורך), מלחמת יום הכיפורים: מפות ומבצעים, 6 באוקטובר-24 באוקטובר 1973, תל אביב 2023. (*)
- ללא שם מחבר, **תולדות מלחמת הקוממיות: סיפור המערכה**, תל אביב, 1966.
- ללא שם מחבר, **הקרב על מעוז "בדפסט"**, תל אביב 1981. (*)
- מ' מייזל, המערכה על הגולן – יוני 1967, תל אביב 2001.
- ב' מיכלסון, 'אוגדה 146 בהתקפת-הנגד בחזית הגולן', **יסודות** 5 (2023), עמ' 419-457. (*)
- א' סהר, עד קצה גבול היכולת: חטיבה 7 במלחמת יום הכיפורים, בן שמן 2013.
- י' עבודי, **השגת עליונות אווירית**, תל אביב, 2017. (*)
- א' קדיש, 'מארב הקומנדו המצרי בין רומני לבלוזה', 7 באוקטובר 1973, **יסודות** 3 (2023), 25-8. (*)
- ש' רן, 'התשה בצפון', **יסודות** 5 (2023), עמ' 375-335. (*)
- פ' שוקר, "כמעט כמו למצוא מחט בערמת שחת": המאמצים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים, **יסודות** 5 (2023), עמ' 694-740. (*)
- א' שמואלביץ, **הקרב על דרדרה: חטמ"ר 3 וגדוד 33 בלחימה**, תל אביב 1968 (2017). (*)
- א' שקד, 'עבודת ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים', **יסודות** 5 (2023), עמ' 741-785. (*)

ספרים ומאמרים: כללי

ג' אביטל-אפשטיין, יום פקודה – מלחמת יום הכיפורים – להביט לאמת בעיניים, תל אביב 2023.

- א' ברקאי, על בלימה: סיפורה של חטיבה 188 במלחמת יום כיפור, תל אביב 2009.
- י' גלר, 'צבא ללא היסטוריה?' **מערכות** 373 (2000), עמ' 65.
- י' הרכבי, **מלחמה ואסטרטגיה**, תל אביב 1990.
- ח' טל, אסטרטגיה: מהות, יעדים, אמצעים, באר שבע, 1995.
- ד' טל, 'אשמת הגנרלים?' **ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל** 8 (2005), עמ' 189-192.
- א' לוטוואק, **אסטרטגיה של מלחמה ושלוש**, תל אביב, 2002.
- נ' לורך, **קורות מלחמת העצמאות**, תל אביב 1958.
- ב"ה לידל-הארט, **אסטרטגיה של גישה עקיפה**, תל אביב, 1980.
- ח' נדל, בין שתי המלחמות (1967-1973): הפעילות הביטחונית והצבאית לכוונות והתכוונות של צה"ל, מתום מלחמת ששת הימים ועד מלחמת יום הכיפורים, תל אביב 2006.
- ע' סקל, הסדיר יבלום? כך הוחמצה ההכרעה בסיני במלחמת יום הכיפורים, תל אביב 2011.
- י' פארן, **איתור נעדרים בצה"ל: סיפורן של יחידות איתור הנעדרים (אית"ן)**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, חיפה 2010.
- י' קורדובה, מדיניות ארצות הברית במלחמת יום הכיפורים, תל אביב 1987.
- י' שטיגמן, מוכרחים להמשיך לנגן: חיל האוויר הישראלי במלחמת יום הכיפורים, בן שמן 2023.
- מילון: מטכ"ל-אג"ם-תוה"ד, **המילון למונחי צה"ל**, 1998.
- אבני יסוד: מטכ"ל-אמ"ץ-תוה"ד, **אבני היסוד של העשייה הצבאית**, יולי 2006.

"הוגנות סלקטיבית" – הכשל המערכתי בגיבוש התגמול והמעטפת התומכת במשרתי המילואים

ד"ר אופיר קבילו
אוניברסיטת בר אילן

תקציר

בעקבות מתקפת הטרור של חמאס ב-7 באוקטובר 2023, פתחה ישראל במלחמה ברצועת עזה וגייסה עשרות אלפי חיילי מילואים לשירות ממושך. היקף גיוס כזה חייב גיבוש מענה ומעטפת תומכת, אשר סופקו חלקית, בעיקר לנוכח התמשכות הלחימה. את חיילי המילואים עוטפים מעגלי חיים המשפיעים על המוטיווציה שלהם לשירות, והמעטפת התומכת בהם אינה בגדר "תגמול" גרידא, אלא פיצוי על המחירים שהם נדרשים לשלם בעצם שירותם. חוק המילואים (2008) מסדיר לראשונה את מרכיבי התגמול וההוקרה לחיילי המילואים וכן את תנאי הפיצוי השכרי והתגמול. למרות הגידול שחל בהיקף התגמולים במהלך השנים בעקבות החוק, יש כשל עמוק בחוק במתכונתו הנוכחית. במאמר זה אטען כי ישראל אינה אווזת בתפיסה סדורה של מעטפת התמיכה בחיילי המילואים ובני משפחותיהם בזמן שגרה וחירום ואינה מגדירה לה מודל פעולה מתקצב, בשל הלקונה בחוק המילואים. במסגרת המאמר אציע מודל לגיבוש המעטפת והתגמולים למשרתי המילואים, המבוסס על "סל שירותי הבריאות".

מילות מפתח:

מילואים, היבטים כלכליים ביחסי צבא-חברה, הוגנות, מענקים, חוק המילואים.

"Selective Fairness" – The Systematic Failure to Formulate Remuneration and Supporting Services for Reserve Soldiers

Abstract

In the wake of the attack by Hamas on October 7, 2023, the State of Israel engaged in a war in the Gaza Strip, and tens of thousands of reserve soldiers were called up for lengthy service. A call-up of this extent requires formulating a response and supporting services, mainly due to the continuing fighting. Reserve soldiers are encompassed by life circumstances that affect their motivation to serve, and the services that support them are not simply "remuneration" but compensation for the price they pay for serving. The Reserve Law (2008) regulates for the first time the elements of remuneration for reserve soldiers, and also the conditions for salary compensation and remuneration. Despite the increase in the extent of remuneration over years thanks to the law, there remains a deep flaw in the Reserve Law as it stands. I maintain that the State of Israel does not have a clear concept of the supporting services for reserve soldiers and their families in routine and emergency times, nor does it define a model of action because of a lack in the Reserve Law. I propose a model for formulating the services and remuneration for reserve soldiers based on "The Basket of Health Services".

מבוא

בבוקרו של 7 באוקטובר 2023 ניצבה מדינת ישראל בפני אירוע מלחמתי חסר תקדים בעוצמתו ובמורכבותו, שבאה לידי ביטוי בהיקף הנפגעים מקרב האזרחים והחיילים, בחומרת האירועים ובעוצמת הכישלון בהגנה על אזרחיה. ישראל התעוררה למלחמה שאת אדוות השפעתה אנו חשים גם בימים אלה. לגיוס לתקופות שירות ממושכות יש השלכות כלכליות ואישיות על משרתי המילואים ועל חייהם האזרחיים. לפי פרסום של המכון הלאומי למחקרים אסטרטגיים (ינואר 2024) גויסו כ-295 אלף חיילי מילואים. ב-5 ביוני 2024 החליטה

ממשלת ישראל (החלטה 1828 של הממשלה ה-37) לגייס בצו 8 מספר מרבי של 350 אלף חיילים לשירות מילואים עד 31 באוגוסט 2024. זהו היקף גיוס חסר תקדים של כוחות מילואים, הן מבחינת מספר החיילים הן מבחינת משך השירות.

הפעלת מערך המילואים במלחמה בהיקפים כאלה ובמיוחד בנסיבות הגיוס הללו חייבה קידום של הטבות, תגמולים ומעטפת תומכת למשרתי המילואים כהוקרה ופיצוי עבור המשרתים במילואים בתקופה מורכבת זאת, בשירות מסכן חיים, תוך הקרבה אישית ומשפחתית. המענה למשרתים הכרחי ואף מחויב המציאות, במלחמה ובשגרה.

בדיון על תגמול עבור שירות צבאי, מקובל לעסוק בשני סוגי תגמול – חומרי וסמלי. תגמול חומרי מבוסס על תשלום כסף וטובין (הכשרה מקצועית, השכלה, דיור, שירותי בריאות). תגמול סמלי מבוסס על מעמד ויוקרה הנגזרים מעצם שירותם של לובשי המדים בצבא, ממאפייני תפקידם ועיסוקם בצבא, ממידת הקרבתם ומדרגתם הצבאית. כל אלו מומרים בתגמולים בעלי ערך בחברה האזרחית, כגון זכויות אזרחיות, חברתיות ופוליטיות, ובתגמולים שאינם פורמליים. התגמול אינו רק למגויסים עצמם אלא בעיקר לרשת החברתית שאלה הם משתייכים, ולפיכך קבוצות חברתיות שונות מצפות לתגמולים שונים וחותרות להפיק סוגים שונים של תגמולים סמליים, בהתאם להעדפותיהן (לוי, 2007, 2015).

לפי לוי (2015), צבאות מודרניים מושתתים על משטרי תגמול, כלומר סדר הבנוי על תגמול המשרתים בפועל בעבור הקרבתם בצבא. לוי מוסיף כי צבאות תמיד מתגמלים חיילים באופן המועיל להם בחייהם האזרחיים. לתגמול החומרי יש ערך ממשי בחיים האזרחיים, שכן הוא מבוסס על תשלום כסף וטובין, ואילו ערכו של התגמול הסמלי תלוי במשמעותו החברתית והתרבותית (לוי, 2007, עמ' 27).

מאז שנחקק חוק המילואים ב-2008, לא גיבשה ישראל תפיסה כוללת למענה הנדרש למשרתי המילואים. בשנים האחרונות היא מספקת להם בעיקר מענה תגובתי, הבא לידי ביטוי בהחלטות ממשלה המתבססות על מרכיבים שאין להם בהכרח השפעה של ממש על צורכי משרתי המילואים.

היעדר תפיסה סדורה של מענה ארוך טווח למשרתים במילואים הוא כשל מתמשך, שכן העיסוק במשרתי המילואים צריך להתבסס על מעטפת מובנית ומקיפה המתקיימת למשך שנים ומותאמת לצרכים המשתנים של חיילי המילואים, בשגרה ובמלחמה. היעדר תפיסה כוללת זו משקף במידה רבה גם את היחס של ישראל למערך המילואים במשך שנים רבות; בעת חירום, לנוכח הפעלה נרחבת של כוחות המילואים, המדינה "נזכרת" בנחיצותם ובתרומתם.

במאמר זה אטען כי התנהלות צה"ל וממשלת ישראל בהקשר של סוגיית התגמולים והפיצויים למשרתים בעת מלחמת "חרבות ברזל" מוכיחה כי ישראל אינה אווזת בתפיסה סדורה של מעטפת התמיכה בחיילי המילואים ובני משפחותיהם בשגרה וחירום, ואינה מגדירה לה מודל פעולה מתוקצב בשל הלקונה בחוק המילואים. בשל כך התקבלו החלטות ממשלה שכוונתן להיטיב עם משרתי המילואים ובני משפחותיהם, אך בפועל אינן מבוססות על תפיסה סדורה הנותנת מענה לצורכי משרתי המילואים המשרתים תקופות ממושכות ובמספר סבבים בשנה לנוכח הצרכים המבצעיים. התנהלות זאת, המייצגת הסתכלות קצרת מועד, באה לידי ביטוי במלחמת "חרבות ברזל".

יש להדגיש כי התייצבותם של חיילי המילואים לשירות, בשגרה ובמלחמה, אינה נובעת מתגמול כזה או אחר, אלא מתחושת שליחות, מאיכותם האנושית וממחויבותם לחבריהם, ליחידתם, לצה"ל ולמדינה. התגמולים והמעטפת התומכת הם חלק מהמרכיבים בשימור משרתי המילואים במערך ובחזוק חוסנם וכשירותם בשגרה

ובחירות. התמשכות הלחימה תחייב את צה"ל לתהליכים נוספים בהיבטי בניין הכוח ושימור "אורך נשימה" של הסד"כ הלוחם. במאמר זה אתמקד במרכיב אחד מכלל האתגרים הרובצים לפתחו של מערך המילואים.

"אזרחייל" במערך המילואים – המשמעות בראי הפרט

מערך המילואים של צה"ל נוסד עם קום המדינה ומהווה נדבך מרכזי בתפיסת הביטחון של ישראל, המושתתת על מודל צבא העם. מודל צבא העם הוא התשתית למערך המילואים, ונועד לגשר על הפער הכמותי בין היקפו של הכוח הסדיר של צה"ל ובין היקפם של הצבאות הסדירים של מדינות ערב. הכוח הסדיר של צה"ל ממלא משימות של ביטחון שוטף בתקופות שגרה, ומשמש בסיס לצבא המילואים. בזמן מלחמה, יחידות המילואים נושאות בעיקר הנטל בלחימה. הן שירות החובה הן שירות המילואים מבוססים על נכונותם של האזרחים לשרת את המדינה. ייחודו של מערך המילואים בעובדה שהוא נמצא בתווך שבין צה"ל, החברה הישראלית והמדינה. תהליכים המתרחשים בחברה משפיעים על צה"ל בכלל ועל מערך המילואים בפרט.

לפני שאעמיק במרכיבי התגמול וההוקרה, יש להבין את מעגלי ההשפעה הפועלים על חיילי המילואים בישראל, ומשפיעים על המוטיווציה לשירות במילואים כמו גם על שחיקתה. במידה רבה, המעטפת התומכת את חיילי המילואים אינה מספקת תגמול אלא פיצוי על המחיר שהם נדרשים לשלם בעצם שירותם. בתרשים 1 מפורטים גורמים המשפיעים על חיילי המילואים במהלך שירות המילואים ובין תקופות השירות, בזמן שגרה ובמלחמה. הגורמים השונים המשפיעים על חייל המילואים קשורים במקום עבודתו ובנכונותו לשחררו לשירות מילואים, וכן במוסד לימודיו כסטודנט ובתמיכה הניתנת לו כדי שלימודיו לא ייפגעו. על חייל מילואים משפיעה גם המערכת הצבאית והאופן שבו היא תופסת את נחיצותו או האופן שבו היא מתייחסת לכשירותו, למשל בהיבט של היקף האימונים והציוד שהוא מקבל כחייל לוחם בהשוואה לחייל הסדיר. גם למחוקק ולממשלה השפעה על חיילי המילואים, בעיקר באמצעות צעדים הננקטים כדי לתמוך במשרתי המילואים, כמו חקיקה המבטיחה הגנה במקרה של תקופת שירות ארוכה, או סיוע כלכלי לחיילי מילואים שעסקיהם נפגעו בעקבות המלחמה. בהיבט האישי, חייל המילואים מושפע כמובן ממשפחתו ומהקהילה שבה הוא חי, ובפרט מסוג ומידת התמיכה בו ביציאה לשירות המילואים.

תרשים 1 – מעגלי ההשפעה על חייל המילואים

חייל המילואים, כפרט, משפיע על מעגלים אלה ומושפע מהם, ומגוון גורמים עשויים להניע אותו לשרת או לא לשרת במילואים. מבחינת הנכונות והמוטיווציה לשרת במילואים, יש להבחין בין שירות בשגרה לשירות בחירום. פשוט יחסית להבין את המוטיווציה הגבוהה לשירות מילואים בשעת חירום, כפי שראינו במלחמת

"חרבות ברזל", מכיוון שהיא מושפעת מרגשי לאומיות ופטריוטיות, ומתחושת דחיפות כי מדובר ב"מלחמה על הבית". נבו ושור עוסקים בהיענותו של הפרט להתייצבות בעת קבלת צו לשירות מילואים, או בסירובו, ובמידת המוטיווציה של הפרט לשרת במסירות ובתפוקה מלאה לכל אורך תקופת שירות המילואים. אלה נקבעות על פי "שיקול הכוחות המוטיבציוניים": מצד אחד, פועלים על הפרט גורמים חיוביים מגבירי מוטיווציה ומצד שני, פועלים עליו גורמים שליליים הפוגעים במוטיווציה שלו לשרת במילואים (נבו ושור, 2002, עמ' 15).

עבור הפרט, ההתייצבות לשירות מילואים משמעותה לעזוב את משפחתו וחבריו, את שגרת חייו, את מקום עבודתו או את מוסד לימודיו. היציאה לשירות מילואים מחייבת היערכות של כל הסובבים את חייל המילואים למשך תקופת היעדרו. המשפחה נדרשת להיערך להיעדרות האב או האם, והנטל לרוב נופל על בת הזוג או בן הזוג, שעלולים להיפגע מכך בעקיפין במקום עבודתם. שנדרש לתת מענה להיעדרותו של אותו עובד שיצא לשירות מילואים, אם באמצעות עובד מחליף לתקופה הנדרשת ואם באמצעות עיכוב בפרויקטים או במשימות. אם החייל גם סטודנט – הוא יידרש בהמשך להשלים מבחנים, חומרי לימוד ומטלות אקדמיות. נוסף על כך, יש גם קשיים פיזיים הנובעים מתנאי השירות וממאפייני המשימה – אימון דורש לעיתים מאמץ גופני, משימת תעסוקה מבצעית כרוכה לעיתים במתח או בהשתתפות באירוע מלחמתי, המגביר את הדאגה והחשש של משפחות חיילי המילואים. השפעות אלה מורגשות בחברה הישראלית בעוצמה מאז 7 באוקטובר 2023, בייחוד לנוכח היקף חללי צה"ל; מ7 באוקטובר 2023 עד 16 בדצמבר 2024 נהרגו 816 חיילים, מהם 276 חיילי מילואים. אלה היקפים גדולים במיוחד, שלא הכרנו בעשורים האחרונים.⁴

בכתבתו "מילואים אדירים" (2024) מביא שדה עדות של חייל מילואים שהגדוד שלו שירת ברציפות מ7 באוקטובר עד אמצע פברואר, וגויס שוב בתחילת מאי 2024: "למרות ההפוגה, זה מרגיש כמו רצף אחד ארוך. אני סטודנט ומבחינתי השנה הזאת הלכה לפח. איכשהו הצלחתי לסיים את הסמסטר הקודם, עם הלשון בחוץ, ועכשיו אני מפספס עוד חצי סמסטר וזה עוד יותר קשה. הפעם אנחנו קבוצה קטנה יותר של סטודנטים שעדיין מגויסים, וזה משאיר אותך באוויר ללא תמיכה. הקושי בנושא הזה עצום". באותה כתבה, שדה מביא עדות נוספת של לוחם במילואים בשם ליאור: "המון אנשים יוצאים לאפטרס כדי לעבוד קצת, רק לתחזק משהו [...] הסבלנות של המעסיקים וגם של החברה פה נגמרת, במיוחד עצמאים שכבר לא יכולים לספוג עוד פגיעה כלכלית. זה קשה. וכשאתה אומר לאנשים שאתה במילואים הם אומרים לך: 'מה, אתה עדיין עושה? זה עוד קורה? לא נגמר הבלגן?'. אתה כבר לא הגיבור שהולך לקרב, אלא הפראייר שטוחנים אותו עוד ועוד". דוגמאות אלה אכן משקפות את קצה המורכבות האישית והתעסוקתית הכרוכה בשירות מילואים. באופן טבעי, המורכבויות משתנות מחייל לחייל וקשורות בגורמים רבים, אך כל חיילי המילואים ומשפחותיהם עוברים תהליך מורכב ומתמשך בשגרה, ועל אחת כמה וכמה בזמן מלחמה.

תא"ל (מיל) אריאל היימן, קמל"ר לשעבר, כתב על "החוויה הסמוי" בין חייל המילואים לצה"ל: "חיילי המילואים מביאים איתם לשירות נכונות, מסירות ורצינות. חייל המילואים חש שהוא מקריב קורבן כבד משקל בעצם שירותו – בעוזבו את משפחתו, את עבודתו או את לימודיו ובנכונותו לסכן את חייו. כל שדורש חייל המילואים בתמורה הוא התייחסות דומה – רצינית כהתייחסותו שלו – מצד המערכות השונות" (היימן, 2004, עמ' 8–9). כלומר המערכת הצבאית חותמת על "חוויה" עם חייל המילואים: החייל מקריב בשביל לשרת במילואים, גם

⁴ על פי אתר צה"ל (2024) ולאחר עיבוד של כותב המאמר.

במובנים משפחתיים ומקצועיים, ומצפה שצה"ל מצידו יכין אותו לשעת פקודה, יגבש מעטפת שתתמוך בו, בצבא ומול מוסדות המדינה, ויוקיר אותו על שירותו הצבאי. בתמורה, הוא יתייצב לכל משימה. חוזה זה הוא אחד המרכיבים במוטיווציה של חייל המילואים, בשגרה ובחירום. במרוצת השנים השתנה אופיו, ונעשה ממוקד בעיקר בצורך לשמר את כשירותו של חייל המילואים ולהכינו לשעת פקודה. מעמד של "אזרחייל" בישראל כרוך במורכבויות רבות. מחויבות חייל המילואים ונכונותו לשרת ולתרום עלולות לפגוש סביבה שאינה תומכת באותו שירות, ולעיתים יופעלו עליו לחצים רבים. לפיכך יש חשיבות מכרעת לחוזה של המדינה עם חייל המילואים, ובפרט להבטחת מעטפת תומכת עבורו.

המסגרת החוקית לתגמול משרתי המילואים

חוק שירות המילואים, התשס"ח-2018 נועד להתמודד עם שני אתגרים: שימור כשירות מערך המילואים ומוכנותו למלחמה, והתאמת אופן הפעלת מערך המילואים למציאות החברתית בישראל ולצורכי הפרט.

בסקירה על חוק המילואים ב-2015 (קבילו, 2015) טענתי כי החידוש העיקרי בחוק הוא בביטוי תפיסה כוללת לניהול מערך המילואים, החל בבניין הכוח על מרכיביו, עבור בהפעלת המערך בשגרה ובחירום, תוך קביעת מטרות ויעדים לשירות, וכלה בנושאים העוסקים בפרט – פיצוי, תגמול והוקרה.

החוק מסדיר לראשונה את מרכיבי התגמול וההוקרה לחיילי המילואים. תנאי הפיצוי השכרי והתגמול שנקבעו מסמנים קפיצת מדרגה. הסדרה זאת בחוק באה לידי ביטוי בעדכון השכר המזערי המשולם לחייל המילואים ומרכיבי התגמולים למשרתי המילואים (תגמול מיוחד, תגמול נוסף). החוק אף מתיר למוסדות הממשלה ולכל גוף ציבורי לקיים פעילות או לקבוע הוראות שיש בהן כדי לתגמל חיילי מילואים או להביע הוקרה כלפיהם במסגרת "הבחנה מותרת" של משרת המילואים, בשל תרומתו הייחודית ורבת הערך. חשיבותה של ההבחנה המותרת באפשרות לקדם תהליכים מול מוסדות מדינה לטובת תמיכה במשרתים במילואים. אפשר לומר כי עיקרו של מרכיב זה בחוק הוא הצהרתי. בהיבט ההוקרה, חוק המילואים מעגן את קיומו של יום ההוקרה למערך המילואים, שמועדו הרשמי ל"ג בעומר.

חקיקת חוק המילואים מביאה לידי ביטוי את העמקתו והתעצמותו של שיח ההוגנות לעומת מושג השוויוניות. בעבר רווחה בציבור הרחב התפיסה שבצה"ל יש שוויוניות, אולם שנים חל כרסום מתמיד בתפיסה זו, והוא בא לידי ביטוי בהיקף המשרתים במילואים ביחס לגודל האוכלוסייה. נראה כי עקרון השוויון בצה"ל הוא אידאה: "השירות הצבאי – הסדיר, ויותר ממנו שירות המילואים – כבר מזמן איננו שוויוני, שכן עיקר הנטל נופל על כתפיו של ציבור הולך וקטן" (גולדשמידט, 2006, עמ' 6).

משימת הביטחון שבשירות המילואים הוטלה במשך השנים על כתפיה של קבוצה מצטמצמת והולכת בחברה. אומנם ב"חרבות ברזל" נחשפנו לרוח ההתנדבות ואחוזי ההתייצבות היו גבוהים, אך בהסתכלות ארוכת שנים זוהי קבוצה מצומצמת. צמצום מספר ימי המילואים מוביל לצמצום מספר המשרתים הפעילים ומכביד בעיקר על הלוחמים במסגרות הגדודיות. ככל שקבוצת המשרתים קטנה יותר, הנטל עליה גדל ומכאן שיש צורך במעטפת רחבה יותר של מענה לצורכיהם. מעטפת זו היא הביטוי המעשי למושג ההוגנות כלפי המשרתים במילואים. תא"ל (מיל) דני ון בירן, קמל"ר לשעבר, מחזק את האמירה על המעבר לשיח של הוגנות ועל ביטוי

בחוק: "מי שחושב שבאים לשירות מילואים בגלל כסף, או שכסף יגרום לשיפור אחוזי ההתייצבות למילואים, טועה לדעתי [...] אבל הוא [הכסף] יתרום לשיפור תחושת ההוגנות, וזה דבר שאנחנו מחויבים לתת לאנשים" (נוימן, 2008, עמ' 13). כלומר כסף אינו הגורם המרכזי שבגללו מתייצבים חיילי המילואים לשירות, אך "כסף" במובן של תגמול יש בו כדי לשקף הוגנות כלפי המשרתים במילואים.

הכרסום בשוויוניות מעצים את השיח על הצורך בהוגנות כלפי הפלח באוכלוסייה שנעשה ל"נבחרת משרתת". לדבריו של האלוף משה (בוגי) יעלון, בעת שהיה סגן הרמטכ"ל: "אנחנו נמצאים בכיוון של משהו שנקרא לו 'אליטה משרתת', אבל לא אמרנו את זה בפה מלא, לא הצהרנו בפומבי וגם לא נתנו גיבוי במרכיבים השונים. נתנו לזה גיבוי בתוך הצבא אבל לא מחוצה לו" (נבו ושור, 2002, עמ' 140). הדרך להשיג הוגנות היא ליצור מערכת של תגמולים. ראש אכ"א לשעבר, אלוף גיל רגב, אמר כבר ב-2002 כי אי אפשר להשיג שוויון, ואם רוצים הוגנות, יש להשיג אותה באמצעות תמריצים. אי אפשר להחזיר את הגלגל לאחור. לדבריו, לצורך כך הצבא יאלץ להגיע להחלטות לנוכח שיקולי עלות ותועלת. בה בעת, יש לחזק במידה ניכרת את חיילי המילואים בהיבט החברתי והמשפחתי, ולפצותם על הפגיעה הכלכלית הנגרמת להם, כדי להחזיק במיעוט של משרתי המילואים הנושא על כתפיו את הביטחון הלאומי (נבו ושור, 2002, עמ' 99). בחוק המילואים מגולמת התפיסה של ויתור על עקרון השוויוניות והמרתו בעקרון ההוגנות. ההנחה כי אי אפשר להשיג שוויון במערך המילואים – בשל אילוצים של תקציב, כוח אדם וצורך בהתייעלות – מחזקת את המסקנה שיש לפצות ולתגמל את המשרתים לטובת הוגנות.

מתן תגמולים לקבוצה חברתית מובחנת מערער באופן בולט על אתוס צבא העם. גם בתוך מערך המילואים נוצרת הבחנה בין קבוצות – חלק מחיילי המילואים יקבלו תמלוגים רבים מאחרים, ומפקדים בדרג הגדודי יקבלו יותר ממקביליהם בדרגים עורפיים. בשם ההוגנות נוצרת דיפרנציאליות, על חשבון הקולקטיביות – בתהליך המערער את מודל צבא העם, המשקף שוויון ביסודו (ספיר, 2012, עמ' 11).

חוק המילואים מנסה לאזן בין כמה מטרות. האחת, הענקת תגמול סמלי וביטויי הוקרה כפיצוי לאוכלוסייה המשרתת. השנייה, שמירה על ערך השליחות ועל אתוס צבא העם, גם אם רק מיעוט מהעם משרת במילואים. השלישית, הוגנות ביחס למיעוט משרת ונבחר במציאות של חוסר שוויון. בעת שכהן כסגן הרמטכ"ל תמצת האלוף בני גנץ (לימים הרמטכ"ל ה-20 של צה"ל) את עיקר משמעותו של החוק: "החוק הזה הוא ביטוי נכון למחויבות שלנו כלפי מערך המילואים [...] הוא מחבר באופן שלם בין הרצון לתגמל את המערך לבין השאיפה של המדינה לשמור על כשירותו" (שנפלד וסרוסי, 2010, עמ' 30).

התגמול והמעטפת למשרתי המילואים – תמונת מצב

למרכיב הפיצוי השכרי והתגמול שלושה חלקים: פיצוי שכרי בגין אובדן הכנסה עקב שירות מילואים; תגמולים לחיילי המילואים שלא בגין אובדן הכנסה, כגון מענקים או הקלות כספיות; וחוקים והחלטות בתחום המעטפת התומכת לחיילי המילואים, במטרה להגן עליהם בזמן השירות ובעקבותיו. החלוקה הכרחית, מכיוון שלכל מרכיב השפעה מסוימת על המשרתים במילואים, ולשלושתם יחד השפעה מצטברת. הוקרת משרתי המילואים היא מרכיב משלים וחשוב לפיצוי השכרי, והתגמול מביא לידי ביטוי את החשיבות של ההיבטים הרכים בשירות המילואים.

הפיצוי השכרי, התגמול והמעטפת התומכת למשרתי המילואים

פיצוי שכרי בגין שירות מילואים. לפיצוי השכרי משמעות מכרעת עבור חייל המילואים – בעבר, בהווה ובעתיד. פגיעה בשכר ובמקום העבודה בעקבות שירות מילואים משפיעה על המוטיווציה להמשיך לשרת. השינויים וההתאמות שנערכו במהלך השנים בתחום זה הכרחיים כדי להבטיח כי חייל המילואים לא ייפגע בעקבות שירות מילואים.

כבר עם הקמתו של מערך המילואים בתחילת דרכה של המדינה, עלה הצורך בפיצוי חיילי מילואים על אובדן הכנסה בגין שירות מילואים. כך אמר ראש אכ"א דאז, אלוף שמעון מזא"ה, בדיון בישיבת המטכ"ל בדצמבר 1949: "כאשר קוראים איש לחדש והאיש מפסיד חדש עבודה – וחדש עבודה היום משתלם ב-60–70 לירות במוצק – ויש לו משפחה, אין אתה יכול להתעלם מזה" (גרינברג, 2001, עמ' 104).

ההכרה בצורך לפצות את חייל המילואים על הפסד הכנסה בעקבות שירות מילואים פעיל, הצורך בתמיכה בפרנסת משפחתו והחשש מפני פגיעה מורלית והשתמטות בקרב חיילי המילואים – כל אלה הובילו למסקנה שהכרחי לפצות את אנשי המילואים בגין שירות מילואים פעיל.

חוק החיילים המשוחררים שנחקק באפריל 1949, זמן קצר לאחר תום מלחמת העצמאות ועוד בטרם נקבעו יסודות מערך המילואים, עסק בפיצוי. החוק זן בעובדים קבועים בלבד, כך שרק מקצת מחיילי המילואים שנקראו לשירות היו זכאים לשכר ממקום עבודתם בעבור תקופת השירות. יתרה מכך, החוק הגביל את תשלום השכר ל-12 ימים בלבד בשלושה חודשים, והעול הכלכלי של יישום החוק הוטל על המעסיקים (גרינברג, 2001, עמ' 104).

בתחילת 1950 גיבשו במטכ"ל שיטת תגמול של חיילי מילואים בשירות פעיל, שהושתתה על המצב המשפחתי. לפי מודל זה נקבע שכר יסוד לרווק ותוספת לאישה, לילדים ולהורים שעול פרנסתם מוטל על חייל המילואים, וזאת לנוכח חשש כי שלילת התמיכה בהורים תביא להתמרמרות בקרב הציבור, לכרסום במוטיווציה ולפגיעה בהתייבבות לשירות מילואים (גרינברג, 2001, עמ' 105).

בשלב זה אומצה גישה חדשה וכוללת לאופן תשלום השכר לחיילי המילואים, ולפיה ישתתפו בנטל הכלכלי שלושת הגורמים המרכזיים במשק: המדינה, המעסיקים והעובדים. ב-1951 גובשה שיטת תגמול חדשה לחיילי מילואים בשירות פעיל בהתייעצות עם התאחדות בעלי התעשייה ועם ההסתדרות הכללית של העובדים, ובהסכמתן. השיטה החדשה הונהגה מ-1952 והייתה מיועדת לשכירים בלבד. שרת העבודה דאז, גולדה מאיר, הובילה את חקיקת "חוק שירות מילואים (תגמולים)". הקריטריונים לתשלום בשיטת התגמול החדשה היו מצבו המשפחתי של איש המילואים ושכרו במקום עבודתו האזרחי (גרינברג, 2001, עמ' 110–111). החוק קבע שהמימון לתשלום בעד כל יום מילואים יהיה מתקציב המדינה, והמקורות למימון התגמול יגויסו מהמעסיקים, באמצעות הקמתה של "קרן השוואה לתשלום תגמולים למשרתים במילואים".⁵ שיתוף כלל המעסיקים במימון התגמול לחייל המילואים נועד למנוע פגיעה בעובדים שכירים שנקראו לשירות מילואים, בדרך של פיטורים או קושי להתקבל לעבודה. עם הקמתו של המוסד לביטוח לאומי ב-1954 עברה "קרן השוואה לתשלום תגמולים למשרתים במילואים" לניהולו השוטף.

⁵ בס' 12(א) לחוק שירות מילואים (תגמולים), התשי"ב-1952, שהעלתה גולדה מאיר, נקבע כי "כל מעביד חייב לשלם לקרן השוואה 1.5% משכר העבודה ששילם לעובדיו", השיעור לא יהיה קבוע ושר העבודה יהיה רשאי לשנותו בהתאם למצב הקרן ולצפי התשלומים.

התקדמות נוספת באופן חישוב הפיצוי לחיילי המילואים הוסדרה בפרק י"ב לחוק הביטוח הלאומי, התשנ"ה–1995. במסגרת סעיפים 271–273 לחוק נקבע כי המשתנה היחיד שלפיו נקבע תגמול המילואים הוא שכר העבודה הרגיל של העובד בשלושת החודשים הקלנדריים שקדמו לחודש שבו החל שירות המילואים. בחישוב התגמול אין התחשבות במשך השירות או בתמהיל ימי השירות (ימי עבודה או מנוחה) (צדיק, 2010, עמ' 1). בחוק המילואים התשס"ח–2008, ובתיקונים שהוכנסו בעקבותיו בחוק הביטוח הלאומי, נקבע כי הפיצוי בעבור שירות מילואים ייקבע גם על פי משך השירות. חוק המילואים אף הסדיר את העלות המינימלית לערך יום מילואים לחייל מילואים. במלחמת "חרבות ברזל" הוחלט להעלות את ערך היום המינימלי והוא נקבע על 310 שקלים (לשם השוואה, ערך יום מילואים מינימלי לפני המלחמה היה שווה ערך ל-215 שקלים).

כמענה לעצמאים המשרתים במילואים, גובש מודל נוסף של פיצוי שכרי בעבור שירות מילואים, שלא נכלל בחוק המילואים. ב-2017 הגיעו משרד הביטחון והמוסד לביטוח לאומי להסכם על תשלום הפיצוי לעצמאים המשרתים במילואים, הכולל תוספת של 25% לערכו הכספי של יום המילואים, בהתאם להכנסתו של כל משרת מילואים המוגדר עצמאי. העיסוק בעצמאים המשרתים במילואים הוא ביטוי נוסף למענה שהותאם לקבוצה ספציפית במערך המילואים, שנפגעת כלכלית מעצם השירות.

דרך נוספת של צה"ל ומשרד האוצר לתגמל את חיילי המילואים, כמרכיב משלים לפגיעה בשכר בעקבות שירות מילואים, היא הקמת קרן סיוע לחיילי מילואים ששירתו במהלך אירוע מלחמתי. זוהי דוגמה נוספת לפיצוי שכרי, והפעם בשעת חירום, הנובע מההבנה כי חייל מילואים נדרש להיות ממוקד במשימתו הצבאית ולא להיות טרוד בהישרדות כלכלית. סביר להניח שהפיצוי שהעניק הצבא לא כיסה את כל ההפסדים שנגרמו לחיילים, אולם פרט לעזרה הכלכלית שהוא מספק, יש חשיבות עקרונית למענה של המדינה לסוגיות כלכליות הנוגעות לחיילי מילואים.

פיצוי שכרי בעבור שירות מילואים הוא סוגיה רגישה, בשל השפעתו הרבה על ביטחונם הכלכלי של חיילי המילואים. מעניין כי המורכבות והחשיבות של סוגיית הפיצוי השכרי בעבור שירות מילואים אינן תלויות תקופה – הן נוכחות בשיח הציבורי כבר מקום המדינה. עובדה זו מעידה על החשיבות של מעטפת כלכלית ומענה לחיילי המילואים, ביו היתר כדי שיוכלו להתמקד במשימתם בשעת חירום.

תגמולים לחיילי המילואים

התגמול למשרתי המילואים בא לידי ביטוי במגוון תצורות ובאמצעות מוסדות מדינה, ובכלל זה משרדי הממשלה וצה"ל. היקף התגמול נקבע לפי מספר ימי המילואים של החייל ובא לידי ביטוי בתגמול כספי או בהטבות ממשלתיות. בפן הסמלי, התגמולים משקפים הוקרה מהמדינה ומצה"ל על השירות במילואים, וניסיון לבטא הוגנות כלפי מי שתורם יותר לביטחון המדינה.

תגמולים כביטוי לשינויים בהלך הרוח החברתי הופיעו ב-1998, עם הכנסת תיקון לחוק שירות ביטחון. בתיקון הוגדר לראשונה "תגמול מיוחד" – תגמול כספי נוסף לפיצוי השכרי, שנועד לפצות אנשי מילואים על עצם שירותם, ולא רק על אובדן שכר. השיח הציבורי בנושא המערך וכשירותו התעצם לאחר מלחמת לבנון השנייה. בעקבות המלחמה והאווירה הציבורית ששררה לאחריה, החליטה ממשלת ישראל לתגמל את אנשי המילואים שהשתתפו במלחמה בהיקף של שמונה ימים לפחות ב"תגמול מיוחד" (ספיר, 2012, עמ' 9–10). לראשונה ניתן תגמול נוסף בגין שירות מילואים במלחמה, מלבד התגמול הרגיל בגין אובדן שכר. תופעה זאת התקיימה גם במלחמת "חרבות ברזל", עם מתן מענקים לחיילי המילואים במהלך המלחמה.

חוק המילואים הסדיר את מרכיבי התגמולים למשרתי המילואים: תגמול מיוחד – החוק מותיר על כנו את התגמול הקיים ומחייב את צה"ל להמשיך ולתגמל בו חיילי מילואים בשירות פעיל; ותגמול נוסף – תגמול חדש שנקבע לראשונה במסגרת החוק וישולם על ידי רשות המיסים. תנאי הזכאות לתגמול הנוסף, משך תקופת שירות המילואים המזכה ושיעור התגמול, נקבעו בהתאם למספר ימי המילואים ששירת החייל באותה שנה.

במרוצת השנים התווספו תגמולים אשר התבססו על החלטות פנימיות של צה"ל, ובהם תגמול מפקדים במילואים מעל 60 יום בשנה, תגמול חיילי מילואים "מוחרגי גיל" אשר נקראו לשירות מילואים בשל המקצוע שלהם במסגרת צו מוחרגי גיל, לימודים אקדמיים למפקדים במילואים ועוד.

הרחבת התגמולים התבססה על קידום החלטות ממשלה. בשנים 2008–2024 התקבלו 12 החלטות העוסקות בקידום הטבות ומעטפת תומכת למשרתי המילואים. בבחינת החלטות אלה עולה כי הן עוסקות גם במשפחת משרת המילואים. קידום החלטת ממשלה הוא תהליך פשוט יותר מחקיקה, ולכן ניכרת התגברות בשימוש בכלי זה לקידום הטבות למשרתי המילואים.

טבלה 1 – ריכוז החלטות ממשלה בנושאי תגמולים ומעטפת תמיכה במשרתים בשנים 2008–2024

מספר החלטת ממשלה	שנה	דוגמאות להטבות מתוך החלטת הממשלה
2896	2008	הטבות למשרתי מילואים במשרדי הממשלה
1392	2010	סל הטבות לחיילי מילואים
3272	2011	הגדלת מלגת פר"ח לסטודנטים
4712	2012	הגדרת משרת מילואים פעיל; הטבות ממשלתיות; מועדון בהצדעה
1962	2014	הקמת קרן הסיוע לחייל מילואים בעקבות מבצע "צוק איתן"
1447	2016	מפקד מילואים פעיל; הרחבת הגדרת משרת מילואים פעיל
2607	2017	תגמול מיוחד למפקדים (חצי נקודת זיכוי); הנחה בתשלום ארנונה; זכאות לכפל הנחות במחיר קרקע; פטור מתשלום אגרות; סיוע לעצמאים
4097	2018	כניסה חופשית למוזאונים; הכרה בהכשרת מפקדים לגמול השתלמות
1441	2022	תגמול מיוחד למפקדים (נקודת זיכוי); סבסוד נופש למפקדים; מפקדים – רכישת ציוד; הקמת מאיץ טכנולוגי עסקי; זכויות סטודנטים
620	2023	מענק שנתי לטובת תשלומי משק בית; מימון קייטנות
1023	2023	מענק משפחה; קרן סיוע
1226	2024	מענק הוצאות אישיות מוגדל; מענק משפחות מיוחדת; טיפול זוגי; טיפול נפשי משלים; מלגת סטודנטים; שובר חופשה; מענק לחימה; מענק התמדה

החשיבות בקידום החלטות ממשלה נובעת גם מההיבט של תפקיד המדינה בטיפול במשרתי המילואים, אשר יבוא לידי ביטוי לא רק דרך צה"ל, אלא דרך מוסדות מדינה אחרים. חשוב שחייל המילואים יפגוש בחיי היומיום את המעמד שלו כמשרת מילואים פעיל הזכאי להטבות מהמדינה. גישה זאת מבטאת הוגנות כלפי משרת המילואים.

המעטפת התומכת במשרתים במילואים – חקיקה משלימה

המעטפת התומכת במשרתים במילואים נועדה להבטיח כי שירות המילואים לא יפגע בשלל היבטים של חייהם האזרחיים, ובאה לידי ביטוי בסדרה של חוקי מדינה. חשיבותם בהגנה על הפרט ועל בני משפחתו מול

מוסדות המדינה ומול המעסיקים, בשגרה ובחירום. בין החוקים שנחקקו בתחום זה: חוק החיילים המשוחררים (החזרה לעבודה), התש"ט-1949 – מטרתו להבטיח כי חיילים הנקראים לשירות מילואים לעיתים תכופות, כפי שקרה בראשית דרכה של המדינה, לא יפוטרו עקב שירות המילואים; חוק הארכת מועדים, התשל"ה-1974 – מטרתו להבטיח הגנה למשרתים במילואים בשעת חירום, שבשל השירות אין ביכולתם לעמוד בהתחייבויות, בחוזים ובתשלומים שהם מחויבים להם מכוח חוק או מכוח צו בית משפט. באוקטובר 2023, בעקבות מלחמת "חרבות ברזל", העבירה הכנסת הוראת שעה⁶ של "חוק דחיית מועדים, התשפ"ד-2023"; חוק שוויון ההזדמנויות בעבודה, התשמ"ח-1988 מבטא אפיק נוסף להגנה על המשרתים במערך במילואים מפני אפליה במקום העבודה על רקע שירות המילואים; חוק תשלום קצבאות לחיילי מילואים ולבני משפחותיהם, התשס"ב-2002 – מטרתו להבטיח תשלום קצבאות לחיילי מילואים שנפגעו בתקופת שירותם ועקב שירותם ולבני משפחותיהם של חיילי מילואים שנספו בשירותם; חוק זכויות הסטודנט, התשס"ז-2007 הותאם למערך המילואים. ב-2008 התקבל תיקון לחוק, הכולל התייחסות פרטנית למשרתים במערך המילואים במסגרת זכויות הסטודנטים; תיקון לחוק עבודת נשים (תיקון מס' 58), שהתקבל ב-2017 מספק מעטפת לבני ובנות זוג של חיילי מילואים, וקובע כי הם יוכלו לאחר בשעה אחת בתחילת יום העבודה או לצאת שעה אחת לפני סוף יום העבודה, החל ביום הראשון לשירות המילואים. המענה שמספקים החוקים מקיף ביותר וכולל קבוצות רבות מקרב משרתי המילואים.

הוקרת המשרתים במילואים – מרכיבי הוקרת המשרתים במילואים: היבטים סמליים

תא"ל (מיל') הושע פרידמן בךשלו, שכהן כקמל"ר, עסק באתגר הגלום בהוקרת משרתי המילואים. לטענתו, משרתי המילואים הם קבוצה מוערכת ואיכותית הזקוקה להוקרה בולטת מצד צה"ל ולמעמד בצמרת החברה הישראלית. הוא מוסיף כי ההוקרה צריכה להיות, בין היתר, סמלית, ולהעלות על נס את מאמציהם של המשרתים ושל בני משפחותיהם ואת הקרבתם. ההוקרה צריכה להגיע משלל גורמים כמו המשפחה עצמה, המעסיקים, מוסדות אקדמיים וגורמי ממשל (פרידמן בךשלו, 2018, עמ' 42-43). ביטויי ההוקרה הם מרכיב חשוב בשיח עם משרתי המילואים, והם מבטאים, יותר מכול, את ההיבט הרך של מהות השירות במילואים, כגון תחושות רעות ושליחות.

חוק המילואים הסדיר כמה היבטים של הוקרת המשרתים במילואים. סעיף 20 בחוק קובע כי משרדי ממשלה וגופים ציבוריים רשאים לקיים פעולות או הוראות שיש בהן כדי לתגמל את חיילי המילואים, או להביע הוקרה כלפיהם (חוק שירות המילואים, התשס"ח-2008, עמ' 509). כלומר החוק מאפשר לגופים ממשלתיים לקדם ביטויי תגמול והוקרה למשרתים במילואים ומעודד אותם לכך, כל עוד אין בכך אפליה אסורה. החוק מאפשר "הבחנה מותרת" של קבוצת חיילי מילואים מקבוצות אחרות באוכלוסייה. כלי זה של הבחנה מותרת אפשר קידום של תהליכים בתחומים הנוגעים למשרתי המילואים, ויש בהם כדי לבטא הוגנות כלפי המשרתים במילואים. עם זאת, אף שנוצר מרחב לעשייה ולקידום תמיכה במשרתים במילואים, אין בכך חובה והדבר נתון להחלטה נקודתית של משרדי הממשלה. נוצר מצב שבו יש צורך לעודד ולקדם באופן יזום הטבות לחיילי המילואים במשרדי ממשלה.

⁶ הוראת שעה היא חקיקה הנקבעת לתקופה מוגבלת. בדרך כלל חקיקה נקבעת בהוראת שעה כדי לאפשר לבחון את יישומה עד לקביעת הסדר קבע. מתוך אתר הכנסת – <https://main.knesset.gov.il/about/lexicon/pages/temporary-order.aspx>

עוד נכתב בחוק כי יום הוקרה למערך המילואים יצוין מדי שנה, ביום י"ח באייר (ל"ג בעומר). ניכר מסעיף זה כי המדינה מייחסת חשיבות רבה להוקרת המשרתים במילואים. הוקרת המשרתים מצד הציבור היא מרכיב חשוב בתפיסת הנחיצות של משרתי המילואים והם זקוקים לה. תרבות של הוקרה צריכה להיות מוטמעת בחברה, וביטוי ההוקרה צריך להיות יום יומי. להוקרה יש גם השלכות על המוטיווציה לשרת במילואים. צה"ל ומשרד הביטחון מקיימים מופעי הוקרה לכבוד המשרתים במילואים, ובכלל זה טקס יחידות מצטיינות במילואים בראשות נשיא המדינה; טקס חיילים וקצינים מצטיינים במילואים בראשות הרמטכ"ל; וטקס "מגן שר הביטחון" המוענק למקומות עבודה ולמוסדות אקדמיים המקדמים משרתים במילואים ותומכים בהם. בשנים האחרונות וגם בחודשי המלחמה צה"ל משקיע תקציב בקמפיין פרסומי להבעת הוקרה למשרתים במילואים.

שלושת המרכיבים הללו ממחישים את המורכבות בגיבוש מענה מקיף ומותאם למשרתים במילואים לנוכח המציאות המשתנה והצרכים המתגברים בזמן שגרה ובמלחמה. צורכי המשרתים מתפתחים ומשתנים עם השנים, ובה בעת מתחוללים בחברה הישראלית שינויים, בין היתר בשל נסיבות מבצעיות כמו מלחמת "חרבות ברזל" והתארכותה. צה"ל ומדינת ישראל נדרשים להתאים כל העת את המענה למשרתי המילואים על שלל היבטיו (שכר, תגמול, הוקרה, מעטפת תומכת ועוד), אך נכון יותר להיערך לכך מראש ולא להגיב בתקופת מלחמה, באמצעות מענים שלא בטוח שמסייעים למשרתי המילואים בטווח הארוך.

הכשלים במודל הקיים והצעה להסדרת תהליך לגיבוש מעטפת תמיכה במשרתי המילואים – מתגובה לתכנון, בשגרה ובחירום

הכשלים במצב הקיים

למרות הגידול בהיקף התגמולים במהלך השנים, יש כשלים עמוקים במצב הקיים. את הכשל הראשון אפשר לתאר כ"נחיצות סלקטיבית". משנות ה-90 של המאה הקודמת נכתב רבות על שקיעתו של מערך המילואים. אם בעבר שררה התפיסה ש"הסדיר יבולו והמילואים יכריע", דרוק (2021) מתאר כי במהלך שנים השתרשה התפיסה לפיה "המילואים יאפשר לנצח", שכן לדעתו מערך המילואים הלוחם ביבשה יופעל למגוון משימות ובהן החלפת הסדיר בגזרות הביטחון השוטף, משימות הגנה בחזית הלחימה, לחימה התקפית בעקב הכוחות הסדירים ולחימה במקביל לכוחות הסדירים בחזית (עמ' 7). תפיסה זו שחקה במשך השנים את נחיצותו של מערך המילואים, ובעיקר של היחידות הלוחמות ביבשה. השקפה זאת השפיעה גם על אופן קידום תהליכים ונושאים הקשורים למעטפת התומכת ותגמול המשרתים. הלך הרוח שלפיו חיילי מילואים אינם נחוצים הוביל באופן טבעי לגיבוש מענים ומעטפת תומכת מוגבלת ולא מספקת עבור המשרתים במילואים, בני משפחותיהם, מעסיקיהם ועוד. במובן מסוים, זהו ביטוי לחוסר הוגנות כלפי משרתי המילואים שכן ההטבות והתגמולים קשורים לאירועים מלחמתיים נקודתיים ואינם תוצר תהליך סדור של גיבוש מעטפת מקיפה. יש להדגיש כי מלחמת "חרבות ברזל" שמטה לחלוטין טענה זאת, בדבר "המילואים יאפשר לנצח", מערך המילואים הוא המנצח, ולראיה היקף הפעלת המערך הלוחם ביבשה בצפון ובדרום, לתקופות ממושכות, בלב ליבה של המלחמה.

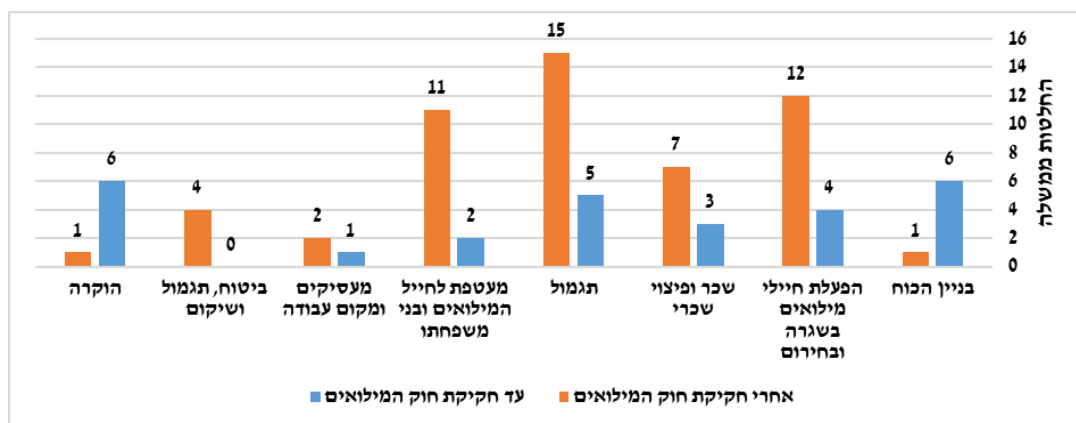
הכשל השני קשור בפער המובנה בחוק המילואים בקידום היבטים של תגמול והוקרה. החוק מתיר למוסדות הממשלה ולכל גוף ציבורי לקיים פעילות או לקבוע הוראות שיש בהן כדי לתגמל חיילי מילואים או להביע הוקרה כלפיהם במסגרת "הבחנה מותרת" של משרת המילואים, לאור תרומתו הייחודית ורבת הערך, במימון שמקורו בתקציבי משרדים ממשלתיים. שלושה פערים מרכזיים בחוק בהקשר זה: הראשון, קידום הטבות עבור משרתי המילואים קשור ברצון הטוב של משרדי ממשלה, ותלוי בנכונות אנשי המשרד לפעול לטובת מטרה זו; השני, משרדי ממשלה מתנים קידום הטבות במקור תקציבי חיצוני (כמו משרד האוצר או משרד

הביטחון), ואם לא נמצא מקור כזה, אין למשרדי הממשלה אינטרס ונכונות לקדם הטבות – מצב שחיילי המילואים לא תמיד מבינים, ושיוצר מתח בינם ובין המערכת הצבאית המייצגת אותם; השלישי, והחשוב ביותר, הוא שהחוק במתכונתו הנוכחית מעודד גיבוש פתרונות זמניים וקלים במקום מענים מערכתיים בעלי השפעה רחבה יותר על משרתי המילואים ובני משפחותיהם.

הכשל השלישי קשור לתהליכי חקיקה המקשים על יצירת מענים מערכתיים למשרתי המילואים ולבני משפחותיהם. דוגמה לקושי בקידום חקיקה אפשר למצוא בפיצוי השכרי לעצמאים המשרתים במילואים. כיום התגמול מבוסס על הסכם בין צה"ל למוסד לביטוח לאומי, ולא על תיקון חוק ביטוח לאומי. הקושי בקידום חקיקה נעוץ בעובדה כי תהליכי חקיקה עלולים להימשך שנים ועל כן, לרוב, קידום הטבות ותגמולים למשרתי מילואים מתמקד בקידום החלטות ממשלה – תהליך מהיר יותר. במחקר על אודות החלטות ממשלה בנושאי מילואים בשנים 2000–2017 עולה בבירור כי לאחר חקיקת חוק המילואים התקבלו יותר החלטות ממשלה בנושא מילואים (53) מאשר בשנים שלפני כן (27) (קביל, 2021), כפי שאפשר לראות בגרף 2. גם בניכוי החלטות ממשלה העוסקות בגיוס חירום (12), מספר ההחלטות שהתקבלו לאחר חקיקת חוק המילואים הוא 41, לעומת 27 בלבד לפני החקיקה.

גרף 1 – ניתוח מאפייני החלטות הממשלה בנושא מילואים (כולל החלטות על גיוס חירום של חיילי

מילואים) בשנים 2000–2017, על פי קטגוריות, לפני חקיקת חוק המילואים ב-2008 ולאחריה

לאחר חקיקת חוק המילואים ניכר גידול במספר החלטות הממשלה ושינוי במאפייניהן: רוב ההחלטות עסקו בתחומים הנוגעים לתגמול הפרט, כגון פיצוי שכרי ומעטפת לחיילי מילואים, והסתמנה ירידה בעיסוק בהיבטים של בניין הכוח. נראה כי זהו הצורך המרכזי של חיילי המילואים שגורם לטעון טיפול לאחר חקיקת החוק. ההסבר להבדלים אלה נעוץ בהבדל בין חקיקה להחלטות ממשלה: חקיקה היא תהליך ארוך ומסורבל, סיכויו להיכשל גדולים, הוא תלוי בגורמים רבים וקשה להביא אותו לכדי השלמה. החלטות ממשלה הן ערוץ פעולה קל, נוח ומהיר יותר. חברי הקואליציה מנהלים את תהליך קבלת החלטות הממשלה, ובסופו מציגים בישיבת ממשלה הצעת מחליטים מטעם שר הביטחון. הליך זה מקל את קידום ההחלטה ביתר משרדי הממשלה. חוק המילואים מעודד גיבוש כיווני פעולה לטובת משרתי המילואים באופן הזה. לעומת זאת, החלטות ממשלה אינן מאפשרות קידום מענים מערכתיים ומקיפים יותר הכוללים תקציב ועל כן על אף היותן אמצעי נוח, החלטות ממשלה אינן יעילות כמו חקיקה והשפעתן מוגבלת.

הכשל הרביעי קשור בעלות התקציבית הגבוהה של קידום הטבות למשרתי המילואים, הנובעת מגודלו של מערך המילואים ומההיקף הנרחב של הפעלתו. אומנם בזמני שגרה היקף הפעלת מערך המילואים מצומצם

ביחס לזמני מלחמה, אך גם בזמן שגרה יוגדרו לעיתים כ-120 אלף חיילי מילואים כ"משרתי פעילים". על פי סא"ל אבישג סבג, רע"ן תכנון מילואים בצה"ל, ב-1 במאי 2024, במסגרת מלחמת "חרבות ברזל", חולקו לחיילי מילואים תגמולים כספיים בסכום כולל של ארבעה מיליארד שקלים (בן גל הירשהורן, 2024), אלפי שקלים לכל חייל מילואים; סכום חסר תקדים.

ארבעת הכשלים מחזקים את טענתי כי ישראל אינה אווזת בתפיסה סדורה ומתקצבת של מעטפת התמיכה במשרתי המילואים ובני משפחותיהם בזמן שגרה וחירום לנוכח הלקונה בחוק המילואים. תהליך קבלת ההחלטות, ההתבססות על החלטות ממשלה בלבד ללא מענים מערכתיים והקצאת מרבית התקציב לתגמולים כספיים נקודתיים ולא למענים מערכתיים, מוכיחים כי אין לישראל תפיסה כוללת של מעטפת לטובת משרתי המילואים.

יש לבדוק על התגמולים הכספיים הישירים שנקבעו ושהוקצו למשרתי המילואים, אך הם אינם מספקים מענים מערכתיים שיאפשרו את רציפות הפעלת כוחות המילואים לטווח ארוך. מענה מערכתי מהמדינה יכול לבוא לידי ביטוי, לדוגמה, בשיפוי מעסיקים של משרתי מילואים על בסיס מנגנון שישמר את האינטרס של מעסיק לשמור לעובד את מקום עבודתו. אפשר לקדם מגוון מענים מערכתיים בתחום המיסוי, החינוך, הדיור ועוד. אך במצב הקיים אי אפשר לקדם מענים מערכתיים, שכן חסר מנגנון לתכנון ולתקצוב תוכנית אסטרטגית של מעטפת תומכת למשרתי המילואים ולבני משפחותיהם.

מענה מערכתי לסוגיית תגמול והמעטפת למשרתי המילואים – הצעה

כדי להתמודד עם הפערים והכשלים נדרשת חשיבה אחרת על גיבוש המודלים והמענים הנדרשים. אפשר ליצור מנגנון סדור לגיבוש מענים מהירים עם תקצוב סדור. בבסיס המודל המוצע עומדת תפיסה שלפיה סוגיית התגמול והמעטפת למשרתי המילואים אינה רובצת לפתחו של צה"ל בלבד, אלא עליה להיות באחריות המדינה.

המודל המוצע לגיבוש המעטפת והתגמולים מבוסס על מודל "סל שירותי הבריאות" בחוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד–1994, הקובע בין היתר את השירותים הרפואיים שלהם זכאים מבוטחי קופות החולים בישראל. באתר משרד הבריאות (2024) מוסבר כי כדי לקיים ולשמר תשתית בריאות רחבה עבור תושבי ישראל, יש צורך בעדכון כל תחומי שירותי הבריאות, כפי שהוגדרו בחוק במסגרת סל הבריאות עם חקיקתו. החוק קובע מנגנון המאפשר עדכון, הרחבה ושינוי של סל שירותי הבריאות מעת לעת, בהתאם להתפתחויות טכנולוגיות, במסגרת סדרי העדיפויות של הממשלה בתקציב המדינה. במהלך השנים התעורר הצורך לגבש מנגנון שיסייע לממשלה בגיבוש החלטות בנוגע לטכנולוגיות מסוימות שיש להוסיף לסל שירותי הבריאות בגדר התקציב. לפיכך הוחלט להקים ועדה ציבורית מיוחדת – "הוועדה הציבורית להרחבת הסל" (להלן: ועדת הסל).

בוועדה חברים אנשי מערכת הבריאות ממגוון תחומים. מבנה זה של ועדה, הכולל הן אנשי רפואה ואנשי מערכת הבריאות, הן נציגי ציבור משלל תחומים, נקבע במטרה להבטיח כי החלטות הוועדה יתקבלו מתוך ראייה חברתית-ציבורית כוללת ותשומת לב להיבטים ציבוריים הקשורים לסוגיה המורכבת שבפני הוועדה, וזאת לצד נקודת מבט מקצועית-רפואית ובהתחשב במסגרת המשאבים שהקצתה הממשלה לסל הבריאות. המודל של ועדת הסל יכול לשמש בסיס לגיבוש תהליך דומה, להכללת מרכיבים של מעטפת תמיכה ותגמולים למשרתי המילואים מטעם המדינה. ייתכן שיידרשו התאמות, אך מנגנון שכזה יכול להתקיים במסגרת ועדה

ציבורית בראשות אלוף (מיל) – "הוועדה הציבורית לגיבוש המעטפת התומכת והתגמולים למשרתי המילואים ולבני משפחותיהם". ועדה זו תפעל תחת שר הביטחון, תקבל פניות, בקשות והצעות מעמותות, ממשותי מילואים וממשרדי ממשלה, תדון בהן ותגבש על בסיסן הצעה. יש להדגיש כי לוועדה יקבעו "גבולות גזרה" ביחס לתגמולים מסוימים, שייכללו במתווה הוועדה ויבטיחו למשרתי המילואים ודאיות. הוועדה תגיש לרמטכ"ל ולשר הביטחון מתווה שנתי או דרשנתי של "הטבות ותגמולים למשרתי המילואים ובני משפחותיהם". מודל זה יתקצב בקביעות במסגרת תקציב המדינה.

למודל המוצע כמה יתרונות. ראשית, תהליך גיבוש התגמולים והמעטפת התומכת יהיה שקוף ופתוח לרעיונות של שלל גורמים, ובכלל זה חיילי המילואים עצמם ובני משפחותיהם. שנית, הקצאת תקציב ייעודי לנושא תאפשר מיקוד בגיבוש תהליכים המספקים מענה מקיף וממשי למשרתי המילואים. שלישית, ישראל תקבל אחריות על התמיכה במשרתי המילואים ובבני משפחותיהם. רביעית, המודל יאפשר התוויית ערוצי פעולה בזמני שגרה וחשוב מכך, בזמן חירום, כאשר נדרשים מענים מערכתיים מהירים.

המודל המוצע מחייב הליך חקיקה להסדרת פעילות הוועדה ותקצוב שנתי מטעם המדינה במסגרת תיקון חוק המילואים, נוסף על תקצוב במצב חירום. בכוחו של המודל לחולל שינוי עמוק באופן שבו המדינה מתייחסת למשרתי המילואים ויתרה מכך, לבטא הבנה של חשיבות ונחיצות משרתי המילואים ולענות על הצורך בגיבוש מענים אשר ישמרו את המוטיוציה והתפקוד של חיילי המילואים לאורך זמן, תוך התחשבות בצורכיהם במשך השנים, ולא רק במלחמה.

סיכום

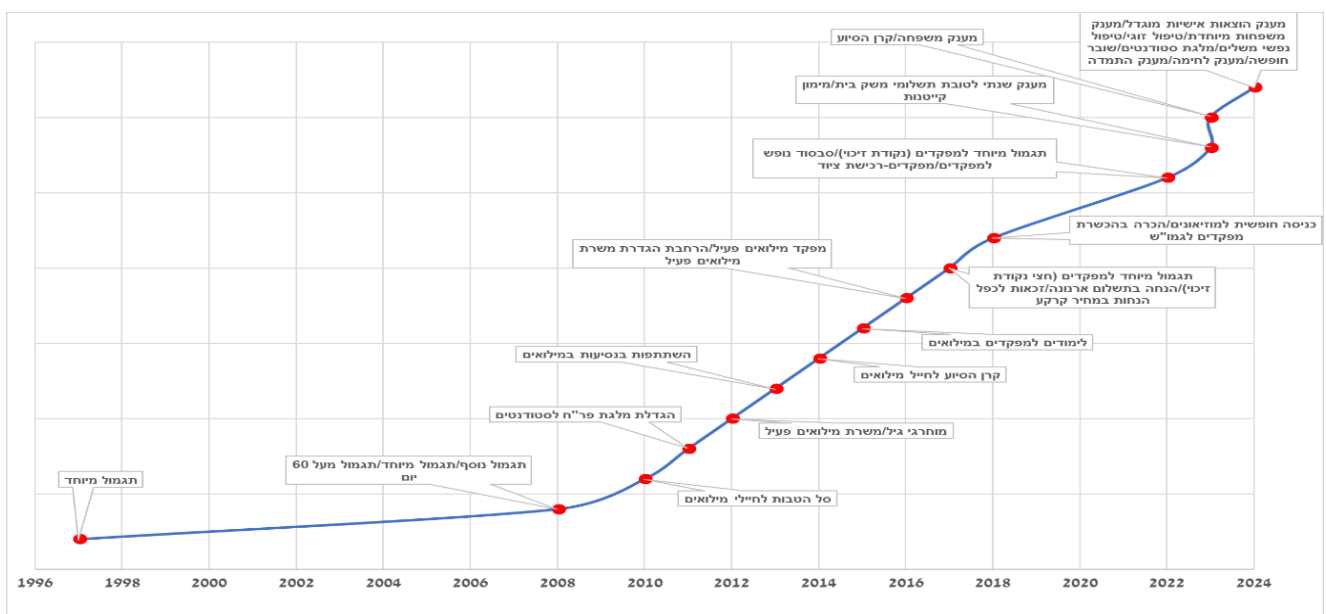
במאמר זה סקרתי את המורכבות הכרוכה בשירות מילואים ברמת הפרט, ואת השפעת השירות על מעגלי החיים של חיילי המילואים בתקופת שגרה ועל אחת כמה וכמה בתקופה של מלחמה ממושכת. ישראל קבעה מסגרת חוקית לקידום הטבות ומעטפת תומכת במשרתי המילואים במסגרת חוק המילואים, ואפשרה את קידומן של הטבות לטובת משרתי המילואים מתוך הבנה כי זוהי אוכלוסייה ייחודית שיש לנהוג בה אחרת. סוגיית התגמול והמעטפת התומכת למשרתי המילואים נולדה עם קום המדינה, והתפתחה במהלך השנים הן באמצעות חקיקה הן באמצעות החלטות ממשלה. הגם שבמשך השנים התקבלו החלטות ממשלה ונחקקו חוקים שקידמו את ההטבות למשרתי המילואים, במודל הקיים כשלים מובנים.

התנהלות צה"ל וממשלת ישראל בהקשר של סוגיית התגמולים והפיצויים למשרתיים במילואים במלחמת "חרבות ברזל", הוכיחה כי ישראל אינה אווזת בתפיסה סדורה של מעטפת תמיכה במשרתי המילואים ובני משפחותיהם בזמן שגרה וחירום ואינה מגדירה לה מודל פעולה מתקצב, בשל הלקונה בחוק המילואים.

ב-14 בינואר 2024 התקבלה החלטת ממשלה 1295, הקובעת כי בתקציב 2024 יוקצו תשעה מיליארד שקלים ליישום הצעדים המפורטים בהחלטת ממשלה 1226, הנוגעים למענקים ומעטפת תומכת למשרתי המילואים. יותר מכול, החלטה זאת משקפת את הפער במודל הקיים לגיבוש מעטפת תומכת במשרתי המילואים. עצם העובדה כי נדרשת החלטת ממשלה בינואר 2024 בנוגע למלחמה שהחלה באוקטובר 2023, כשחיילי מילואים מגויסים באלפיהם ומתמודדים זה חודשים עם קשיים הנובעים משירות מילואים ממושך, משקפת את החוסרים במענה למשרתי המילואים ולבני משפחותיהם, ואת הפער המובנה במצב הקיים בכל הקשור לגיבוש מעטפת תומכת. למעשה, המצב החוקי הקיים לא אפשר יצירת מענים מערכתיים המביאים בחשבון את התמשכות המלחמה ואת היקף הפעלת מערך המילואים למשך חודשים רבים.

תהליך התפתחות מעטפת התמיכה והתגמולים במשך שנים, כפי שמופיע בתרשים 2, משקף את היעדר התכנון ואת טיבם התגובתי של המענים, בעיקר בתקופות של מלחמה, כמו לאחר מלחמת לבנון השנייה (הכנסת "התגמול הנוסף" כתגמול חדש במסגרת חוק המילואים, התשמ"ח-2008). אפשר להתרשם בו גם מהיקף המענקים שאישרה ממשלת ישראל במלחמת "חרבות ברזל". עם השנים הסתמנה התווספות של תגמולים כמו תגמול למפקדים במילואים או מעטפת לבני ובנות זוג. תהליך זה היה צפוי שכן המחוקקים, כאמור, השאירו פתח לקידום הטבות למשרתי המילואים באמצעות ועדה ייעודית. יתרה מזאת, לנוכח ההתמקדות בקידום החלטות ממשלה, הכרוכות בתהליך מהיר יותר, המענים מבוססים בעיקר על תגמולים כספיים ולא מספקים מענים מערכתיים, שכן אלה מצריכים תהליכי חקיקה מורכבים וממושכים וכרוכים בקשיים חוקתיים הנוגעים לשוויון הזדמנויות ולשוויון זכויות.

תרשים 2 – התפתחות המעטפת והתגמולים בשנים 1997–2024 – אילוסטרציה

מלחמת "חרבות ברזל" חיזקה את החשיבות בשימור מערך מילואים כשיר ומקצועי ל"תעודת ביטוח" של צה"ל ומדינת ישראל לשעת מלחמה. שימור המערך, על האיכות האנושית שהחברה הישראלית פגשה במהלך המלחמה, מחייב גם תהליכים לחיזוק המעטפת התומכת במשרתי המילואים ובבני משפחותיהם.

מקורות

- בן גל הירשהורן, (2024, 3 במאי). "כל שירות המילואים של 2024 כבר פרוס בפני". *The Marker*, <https://www.themarker.com/weekend/2024-05-03/ty-article-magazine/.highlight/0000018f-38c1-d9c3-abc7-7af50ab50000>
- גולדשמידט, ר' (2006, 8 במאי). הצעת חוק המילואים – סוגיות ערכיות בגיוס בדרג, התשס"ו–2006. כנסת ישראל, מרכז המידע והמחקר.
- גרינברג, י' (2001). עם לוחם: הנחת היסודות למערך המילואים 1949–1950. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- דרוק, ד' (2021). "המילואים יבלום" – השינוי בתפיסת הלחימה של צה"ל. מרכז דדו. <https://bit.ly/3rOov7f>
- היימן, א' (2004). מערך המילואים, צה"ל והחברה הישראלית – עבר, הווה ועתיד. מערכות, 394, 4–12.
- החלטה 1828 של הממשלה ה-37 "אישור צו גיוס המילואים לפי סעיף 8 לחוק שירות המילואים, התשס"ח–2008" (05.06.2024). <https://www.gov.il/he/pages/dec1828-2024>
- החלטה 1295 של הממשלה ה-37 "הוקרה, סיוע ותגמול לחיילי מילואים המשרתים במלחמת 'חרבות ברזל'" (14.01.2024). <https://www.gov.il/he/pages/dec1295-2024>
- חוק החיילים המשוחררים (החזרה לעבודה), התש"ט–1949, ס"ח 3216.
- חוק שירות מילואים (תגמולים), התשי"ב–1952, ס"ח 91.
- חוק הארכת מועדים, התשל"ה–1974, ס"ח 755.
- חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד–1994, ס"ח 1469.
- חוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], התשנ"ה–1995, ס"ח 1522.
- חוק שוויון ההזדמנויות בעבודה, התשמ"ח–1988, ס"ח 1240.
- חוק תשלום קצבאות לחיילי מילואים ולבני משפחותיהם, התשס"ב–2002, ס"ח 1843.
- חוק זכויות הסטודנט, התשס"ז–2007, ס"ח 2097.
- חוק שירות המילואים, התשס"ח–2008, ס"ח 2152.
- חוק עבודת נשים (תיקון מס' 58), התשע"ז–2017, ס"ח 2647.
- חוק דחיית מועדים (הוראת שעה – חרבות ברזל) (חחה, פסק דין או תשלום לרשות), התשפ"ד–2023, ס"ח 3141.
- לוי, י' (2007). מצבא העם לצבא הפריפריה. כרמל.
- לוי, י' (2015). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. עם עובד.
- המכון למחקרי ביטחון לאומי (2024, 3 בינואר). מלחמת 'חרבות ברזל' – פילוח כוחות המילואים. אינסטרקטור. https://www.instagram.com/p/C2cdNSpl8XC/?igsh=MWN2Z2FydWJiajV3dw&img_index=1
- משרד הבריאות (2024, 29 בפברואר). ועדה ציבורית להרחבת סל שירותי הבריאות. <https://www.gov.il/he/departments/Units/vsal-committee-unit>
- נבו, ב' ושור, י' (2002). כל העם צבא? שירות המילואים בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- נימין, נ' (2008, 1 ביוני). החוק החדש שם את מערך המילואים במקום אחר. במחנה, גיליון מיוחד למערך המילואים, 12–13.
- ספיר, ל' (2012). בין הסימבולי לחומרי – התבוננות בסוגיית הפיצוי והתגמול למשרתי המילואים [מסמך פנימי]. מערך מדעי ההתנהגות בצה"ל.
- פרידמן בן-שלום, ה' (2018). מערך המילואים: "היהלום שבכתר צבא העם": התאמה ורלוונטיות במציאות משתנה. בתוך מ' אלרן, כ' פדן, ר' טיארג'אן-אור ור' פרידמן בן-שלום (עורכים), מערך המילואים לאן? (עמ' 35–43). המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- צדיק, ע' (2010, 11 בפברואר). ניתוח תגמול מילואים לעובדים בשירות המדינה. הכנסת, מרכז המחקר והמידע. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MIM/50c08d55-f7f7-e411-80c8-00155d010977/2_50c08d55-f7f7-e411-80c8-00155d010977_11_7840.pdf
- צבא ההגנה לישראל (2024, 15 ביוני). חללי המלחמה. <https://www.idf.il/%D7%A0%D7%95%D7%A4%D7%9C%D7%99%D7%9D/%D7%97%D7%9C%D7%9C%D7%99-%D7%94%D7%9E%D7%9C%D7%97%D7%9E%D7%94/%9C%D7%99-%D7%94%D7%9E%D7%9C%D7%97%D7%9E%D7%94>
- קבילו, א' (2015). איגרת בנושא: סקירה בנושא חוק המילואים [מסמך פנימי]. צבא ההגנה לישראל.
- קבילו, א' (2021). מערך המילואים בצה"ל – בין שיוויון להוגנות: השפעות קבוצות אינטרס על מערכות צבאיות וחסות הגומלין ביניהן [עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן].
- שדה, י' (2024, 23 במאי). מילואים אדירים. כלכליסט. <https://newmedia.calcalist.co.il/magazine-23-05-24/m01.html>
- שנפלד, י' וסרוסי, נ' (2010). צריך לשמור על מערך המילואים. אנחנו לא חיים בשוויצריה. במחנה, 17, 28–31.

“חליפה לפי מידה”: חוויית השירות של חיילים וחיילות על הקשת הטרגנסית בצה”ל

אורית שטלצר⁷

אוניברסיטת בן גוריון

תקציר

מחקר זה בוחן את חוויית השירות הצבאי של חיילים וחיילות על הקשת הטרגנסית בצה”ל וחושף את דרכי התמודדותם בסביבה ארגונית היררכית זו. המחקר משתמש בפרדיגמה פרשנית-הבנייתית ומתבסס על ראיונות עומק עם 17 טרנסג'נדרים ששירתו בצה”ל בין השנים 2016, עד צה”ל הסדיר לראשונה את המענה לנושא, ל-2021. מהראיונות עלו שלוש תמות מרכזיות: חוויית היציאה מהארון בזמן השירות, לעיתים באופן חוזר ונשנה; הצבא כארגון מגדרי בינרי; ופרפורמנס ממוגדר בצבא. ייחודיות המחקר טמונה בהשמעת קולה של קבוצת מיעוט מודרת המצויה לרוב בשולי החברה, ובחשיפת האופן שבו המדיניות המוצהרת באה לידי ביטוי בתהליכי היטמעותם בצה”ל מנקודת מבטם של “בני הדור הראשון”.

“Tailored Suit”: The Transgender Service Experience in the IDF

Abstract

This study explored the experiences of Israeli transgender youth in the IDF and revealed their coping mechanisms within this hierarchical and highly organized structure environment. The study used an interpretive-constructive paradigm based on in-depth interviews with 17 transgender youth who served in the IDF between 2016 and 2021. This point of time was selected due to the IDF statement published in 2016. This directive is the first time issues related to transgender military service were addressed in the IDF. Three main themes emerged from the interviews: The experience of coming out while serving in the army, often repeatedly; the army as a binary-gendered organization; and the army-gendered performance. This study sheds light for the first time on the experiences of a marginalized minority group often found on the fringes of society and reveals how the declared policy is reflected in the assimilation processes of transgender soldiers in the IDF from the point of view “first-generation”.

מילות מפתח: שירות צבאי, טרנסג'נדרים, מגדר, פרפורמנס ממוגדר, צה”ל, הומולאומיות.

מבוא

ישראל היא בין המדינות היחידות במערב שבהן קיים חוק שירות חובה בצבא. מודל הגיוס של צה”ל הוא יציב ומבוסס על עקרונות של גיוס חובה אוניברסלי לאזרחי המדינה היהודים, תוך איזון בין משרתי חובה, מילואים וקבע (לוי, 2009). חובה זו לכאורה אינה פוסחת על קבוצות שונות, למעט אם נמצאו סיבות הקבועות בחוק, כמו פטור גורף לערבים ולנשים חרדיות. צה”ל גם רואה חשיבות רבה במתן הזדמנות שווה לכל המתגייסים והמתגייסות למצות את כישוריהם ויכולותיהם ולשרת שירות משמעותי ותורם (לרר ולוי, 2020), והוא נתפס כ”צבא שוויוני”, לנוכח השיעור הגבוה של נשים המשרתות שירות סדיר, ביחס לצבאות אחרים (Karazi-Presler et al., 2018).

החברה הישראלית נתפסה במהלך השנים כחברה מיליטריסטית, שרווחה בה הגמוניה לגבי השירות הצבאי, כמגדיר את גבולות הקולקטיב ומבנהו ושיקוליו מושתתים על שיקולים ביטחוניים (קימרלינג, 1993). מנקודת מבט זו, צה”ל אינו רק ארגון ביטחוני, אלא גם מערכת חברתית עם תפקיד

⁷ המאמר מבוסס על עבודת תזה בהנחיית ד”ר שרי אהרוני וד”ר עמל זיו, התכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בן גוריון.

חשוב בעיצוב האזרחות הישראלית והחברה הישראלית בכללותה. המושג "צבא העם" מציין את המעורבות הרחבה של האוכלוסייה, את חובת השירות הכללית ואת התפיסה של הצבא כמוסד לאומי שמייצג ומכיל את כל חלקי החברה. המבנה החברתי של "צבא העם", כפי שהתהווה במהלך השנים, לצד היותו ביטוי לכור היתוך והשמה עצמית, הוא גם מבנה חברתי בעל מחירים חברתיים, בהיותו מוסד מרכזי בתהליך גיבוש הזהות הלאומית הישראלית. באמצעות ההשתתפות של קבוצות בשירות הצבאי, הן משילות מעצמן זהויות, אינטרסים וסממנים פריטיקולריסטים לטובת זהות, סמלים, נאמנות ואינטרסים משותפים וכלל ישראליים (לרר, 2009; קימרלינג, 1993).

השירות בצה"ל, כאתר מרכזי בו ממששים האזרחים את אזרחותם, מהווה לפיכך מנגנון מרכזי של המדינה להכללה ולהדרה של פרטים בקולקטיב. התרומה לצבא ולביטחון המדינה היא משאב סמלי המומר בזכויות חברתיות וכן תבחין מרכזי בקביעת מעמדם האזרחי ומיקומם החברתי של קבוצות ופרטים (סמוחה, 1999; פלד, 1993). כך גם יוצר השירות הצבאי שונות בין הקבוצות המעמדיות, האתניות והמגדריות המרכיבות את החברה הישראלית.

למרות השינויים שחלו במודל גיוס ה"חובה", שהפך ברבות השנים למודל גיוס דיפרנציאלי בהתאם להסדרים של המדינה וצה"ל עם אוכלוסיות שונות בציבור הישראלי, עדיין ההזדהות עם הצבא משמשת בסיס איתן להגדרת הזהות הקולקטיבית היהודית בחברה הישראלית. ההכרעה הציבורית הישראלית, הנתפסת כאיתנה ויציבה בזכות שימור אתוס הנשען על מודל גיוס החובה לצה"ל, מלווה את ימי החברה הישראלית מאז קום המדינה. לנוכח תהליכים חברתיים וכלכליים ממושכים, הכרעה זו כבר איננה כה מוצקה ויציבה כבעבר. גם אם תהליכים אלו אינם ממוקמים בלב השיח הציבורי הישראלי, קיימות זה שנים עדויות מגוונות – מחקריות, תקשורתיות וציבוריות – המציפות קולות והדים של עמדות המערערות בגלוי על חובת השירות הצבאי בצה"ל, הנתפס כערך מקודש. שיח זה קורא לשנות באופן מהותי בקרב ציבורים ומגזרים שלמים בישראל את מודל גיוס החובה בישראל, שעליו מבוסס אתוס "צבא העם". קריאות אלו באות על רקע הירידה המתמשכת בשיעור הגברים חייבי גיוס המתגייסים לצה"ל (מלחי, 2021).

בקרב המלש"בים (מיועדים לשירות הביטחון) נמצאים גם צעירים על הקשת הטרונית.⁸ בהתבסס על הנחת יסוד אשר לפיה קיימים שני מגדרים, "טרנסג'נדר" הוא מונח המתייחס לפרקטיקות הזדהות או התנהגות המערערות את ההלימה בין המין הביולוגי לזהות המגדרית שהאדם חווה. תחושה זו מתוארת לעיתים בתור "היוולדות בגוף הלא נכון" (קטרי, 2016). בשנים האחרונות גיל היציאה מהארון ירד (Roberts, 2022; Turban et al., 2022), וניתן למצוא מספר הולך וגדל של בני נוער שעוד בטרם הגיוס מודעים לדיספוריה המגדרית שלהם.⁹ למפגש עם צה"ל, עם מסגרת היררכית, בינרית מגדרית ונוקשה, הדורשת קונפורמיות, עשויות להיות השלכות מורכבות עבור צעירים המתמודדים עם הצורך בהכרה סביבתית בשונותם. עם זאת, מפגש זה עשוי גם לתת לגיטימציה לזהות המגדרית הנבחרת של המתגייסים הטרנסים ואף להעצימה.

⁸ בשל הגיוון, המורכבות והשונות בקרב האוכלוסייה, אשתמש במחקר במושגים טרנסג'נדר/ טרנס/ צעירים על הקשת הטרונית לסירוגין ולשם קיצור, כשכוונתי לטווח זהויות מגדריות נונקונפורמיות רחב.
⁹ מצב שבו תחושת הזהות המגדרית של האדם אינה מתאימה למין הביולוגי (גבר/אשה) שהוכרז בלידה.

ב-2016 יצא צה"ל בפרסומים בתקשורת, לפיהם הוא מעודד גיוס מלש"בים על הקשת הטרינסית לשירות צבאי סדיר. הנוהל הצה"לי הסדיר לראשונה את הטיפול בחיילים טרנסג'נדרים ואת המענה הפרטני שיותאם להם בשיטת "חליפה לפי מידה", בין היתר ביחס לסביבת המגורים, ללבוש, ללשון הפנייה, לשיבוץ, לתנאי השירות ועוד. הקו הצה"לי המנחה, שייצגה תא"ל רחלי טבת-זיזל בדיון בוועדה לביקורת המדינה (23 בפברואר 2016), הדגיש את אחריות צה"ל למעטפת שירות למתגייסים אלה שאמורה לתמוך בשירות משמעותי, חיובי ובחוויה טובה, מתוך הבנה שצה"ל הוא צבא העם. כך למעשה המדינה ביקשה לקדם תהליכי היטמעות להט"ביים בקולקטיב הלאומי.

על רקע טענת ההומולאומיות שהציעה הרטל (2021), מתעוררת השאלה גם בהקשר הצבאי: האומנם חלה היטמעות באופן המאפשר לחיילים וחיילות על הקשת הטרינסית לשמר את הזהות המגדרית? האם בעת גיוס אוכלוסייה זו לצה"ל, המדינה פועלת לשילובה בחברה הישראלית? והאם תהליך זה, שאפשר לכוונתו "טרנסלאומיות", מבטא מאמץ של הממסד לקדם את השתלבותה בקולקטיב הלאומי, ההגמוני והסיסג'נדר ובאתוס הציוני?

במרבית מדינות העולם המערבי לא נערכו כמעט מחקרים המתמקדים בחיילים וחיילות על הקשת הטרינסית בצבא. גם בישראל, שמוקמה במקום התשיעי והגבוה יחסית ב"מדד צבאי להט"ב" העולמי, לא נערך עד כה מחקר אשר סקר ובחן את שילוב אוכלוסיית הטרנסים בצה"ל ואת התמודדותם הייחודית עם המסגרת, המאופיינת בבינריות מגדרית עמוקה ונוקשה יותר ממסגרות אחרות. יתרה מזאת, טרם נבחן האופן שבו המדיניות הצה"לית המוצהרת פוגשת בתהליכי היטמעות להט"בים בקולקטיב הלאומי בפועל.

מחקר זה בוחן את האופן שבו חווה הדור הראשון של חיילים וחיילות על הקשת הטרינסית בצה"ל את תהליכי היטמעותו, תוך ניתוח נרטיבים אישיים הנובעים מיישום המדיניות הצה"לית המוצהרת בנושא. כמו כן המחקר מבקש להשמיע את קולה של אוכלוסייה מודרת זו ולהאיר את החוויה הצבאית מנקודת מבטה.

הצבא והסדר המגדרי

החשיבה והניהול של חיילים, מגדר ומיניות אינם חדשים, אך הרעיון של חיילים להט"בים המהווים קבוצה דמוגרפית מסוימת או היסטוריה צבאית להט"בית שניתן לחקור באופן שיטתי הוא מודרני לחלוטין, והתפתח לצד לקסיקון מתוחכם יותר והבנה של מין, מגדר ומיניות. צבא הולנד היה הראשון, ב-1974, שאפשר ללהט"בים לשרת בגלוי. לעומתו, לצבאות רבים בעולם יש עדיין מדיניות המגבילה הכללת מיעוטים מיניים או מגדריים במדינה. העדכניות של היסטוריית מדיניות זו והנוף העכשווי המשתנה עבור חיילים להט"בים בצבאות שונים בעולם גורמים להתפתחות לא אחידה או עקבית של נוף היסטוריוגרפי בנושא זה (Whitt, 2022).

בשני העשורים האחרונים, מדיניות גיוס להט"בים לצבאות במרבית מדינות נאט"ו, ומדינות יחידות כישראל, עברה שינויים רבים. במדינות רבות מתגאה הצבא ביישום של ערכים חברתיים כמו כבוד לזולת, הכרה בזכויות אדם וביכולת הפרט לממש את הפוטנציאל שלו, לצד שילוב נקודות מבט והחלטות חדשניות בזכות הגיוון, גם באמצעות גיוס טרנסים (Polchar et al., 2014). ההצדקה המוסרית בערך מניעת ההפליה במוסד הצבאי ניכרת במדיניות הצבא האוסטרלי, שתעדף נשים,

אבוריג'נים, אנשים מרקעים מגוונים תרבותית ולשונית, בעלי מוגבלויות, להט"בים ואינטרסקסים, כוח עבודה מבוגר ונוער (Australian Government Department of Defense, 2017). לעומת זאת, מדינות אחרות מקדשות את הערכים הביטחוניים שעליהם מתבסס הצבא, כגון מוכנות מבצעית ללחימה, ואוסרות על שירות טרנסג'נדרים בטענה ששירותם יפגע בצרכים צבאיים אלה. בארצות הברית רווחה מ-1993 מדיניות שכונתה DADT - Don't ask Don't tell, שאפשרה לאוכלוסיית הלהט"ב לשרת בצבא ובלבד ש"ישארו בארון", לצד איסור לשאול אותם לגבי נטייתם המינית או לעסוק בה (Dietert & Dentice, 2015). המדיניות נבעה מחשש ששירותם עלול לפגוע בדריכות המבצעית, במורל ובלכידות היחידה, ההכרחיים לתפקוד הצבא (Goodwin & Chemerinsky, 2019). ביטול מדיניות זו ב-2011 לא כלל את הטרנסג'נדרים ששירתו ונאלצו להסתיר את זהותם, בשל מדיניות רפואית שאסרה שירות של מי שנחשב בעל הפרעה פסיכוסקסואלית, טרנסקסואלים, או מי שביצעו שינוי מגדרי (Kameg, 2020). ב-2016, הטענות אשר לפיהן שירות גלוי של טרנסים בצבא האמריקאי פוגע בלכידות ובמוכנות הצבאית וכרוך בעלויות בריאות יקרות נבדקו בהשוואה לצבאות מערביים אחרים והופרכו, וצבאות ידידים אף טענו כי שילוב שירות טרנסים דווקא מקנה יתרון ביצירת כוח כוללני מגוון (Goodwin & Chemerinsky, 2019). עם זאת, החלת האיסור מחדש כעבור זמן קצר, המחישה כי שינויים דינמיים אלה מושפעים באופן תדיר מנסיבות פוליטיות באותה מדינה ואינם חלק מתהליך חד-כיווני.

ב-2021, 21 מדינות מערביות מגייסות טרנסג'נדרים באופן גלוי בשורות צבאן: שוודיה, בריטניה, ספרד, נורבגיה, הולנד, ישראל, גרמניה, צ'כיה, צרפת, פינלנד, אסטוניה, דנמרק, קנדה, בוליביה, ניו זילנד, אוסטרליה, בלגיה, ברזיל, צ'ילה, אירלנד ואוסטרליה (Whitt, 2022).

צה"ל, אחד הגופים הגדולים בישראל, מכונן סדר מגדרי באופן בולט עוד מיום הקמתו. הגיוס לצבא ותהליך החיול של נשים וגברים מבוסס על סיווג המין הביולוגי כמתועד במסמכי המדינה הרשמיים, והוא בעל משמעויות ארגוניות הנוגעות ללבוש ולהופעה חיצונית, לתנאי השירות, להזדמנויות תעסוקתיות ולהטבות למיניהן. יזרעאלי (1999) טענה כי צה"ל מייצר סדר מגדרי פנימי באמצעות שתי פרקטיקות פיקוח: האחת בירוקרטית ארגונית, האוכפת את התפיסה הגברית באמצעות פקודות, מסלולי שירות מוגדרים וכדומה, והשנייה – פיקוח זהותי פטרנליסטי, המשקף באופן מסורתי את תפקידי המינים, אשר עשוי לבוא לידי ביטוי בנורמות תרבותיות שולטות.

עקב שינויים חברתיים ורפורמות משפטיות ופוליטיות, מאז שנות ה-90 עבר צה"ל שינוי מבני, הכולל מעבר ממסלולי שירות מופרדים לגברים ולנשים למבנים הקוראים תיגר על החלוקה המגדרית הדיכוטומית (Karazi-Presler et al., 2018). שינויים אלה שהתייחסו לאופני שילוב נשים ממקום של מיעוט מגדרי מודר, סללו דרך גם לשילוב מיעוטים נוספים שהודרו עד לפני שנים אחדות, בשל נטייתם המינית או זהותם המגדרית.

להט"בים בצה"ל

שירותם של הומוסקסואלים בצבא הישראלי נתפס במהלך השנים כמאיים על ההטרור-נורמטיביות ועל ההפרדה בין רעות גברית ובין אהבה גברית. הוראות הצבא משנת 1983 הגבילו את שירותם הצבאי של הומוסקסואלים (גרוס, 2000). גם לאחר שההומוסקסואליות הוצאה ממדריך האבחנות

הפסיכיאטריות DSM-4, עדיין נחשבה הנטייה ההומוסקסואלית כמסוכנת בצבא (Kaplan & Rosenmann, 2012).

ב־1993, בעקבות דיון ציבורי, ראש הממשלה דאז יצחק רבין הביע את עמדתו כי אין מקום לאפליה של הומואים ולסביות בצה"ל. בעקבות דבריו, הוכנסו שינויים בהוראות הקבע של אגף כוח האדם בצבא והודגש עקרון השוויון בשירות הצבאי. שינויים אלו סימלו שינוי מהותי במדיניות הצבאית, ומאז להט"בים משרתים בכל התפקידים בצה"ל, מה שמצביע על זיהויים הברור עם המדינה והלאומיות הישראלית במציאות הנוכחית (הרטל, 2021). עד לשנת 1998, בוטלו בישראל כל הפקודות וההוראות העוסקות בחיילים הומוסקסואלים או המגבילות את שירותם (גרוס ואחרים, 2016). למרות צעד רשמי זה, חיילים הומוסקסואלים ששירתו ביחידות קרביות בחרו להימנע מחשיפה והפרידו בין חייהם האישיים לצבא (קפלן, 1999).

השינוי המהותי במעמד הקהילה הגאה בישראל שחל בשנות ה־2000 התגבר לאחר הרצח בברנוער (2013), עם התחזקות היחסים, לכאורה, בין הקהילה הגאה לממסד הישראלי באופן שאפשר רוח תדמיתי למדינה ולמוסדותיה, לצד שילוב וקבלה עבור הקהילה. מאבקי הקהילה הלהט"בית היו בעלי אופי שהלם את הסדר החברתי הקיים והבטיח זכויות למי שמשתייך למוסדותיו ומשתתף בהם (גרוס ואחרים, 2016). בעקבות השינויים החוקתיים ומיסוד זכויות הלהט"ב, החלה להתפתח פוליטיקה של היטמעות, לצד הופעת קבוצות רדיקליות המתנגדות להיטמעות ומבקרות את הנורמליזציה המוסדית. אומנם גם בתחילת המאה ה־21 עדיין קיימים מקרים של הומופוביה והטרדות על רקע נטייה מינית וזהות מגדרית, אך למרות זאת תנועות להט"ב בישראל עוברות תהליך של נורמליזציה ויש הכרה ציבורית נרחבת בלהט"בים יהודים־ישראלים כחלק בלתי נפרד מהחברה הישראלית (הרטל, 2021). כך התקבל גם מאבקם של ההומואים לשוויון בשירות הצבאי, קרי בתפקיד שהמוסדות הלאומיים־ציוניים ייעדו לגברים (גרוס ואחרים, 2016).

המונח "הומולאומיות", שטבעה ג'סביר פואר (Puar, 2018), מתאר את השילוב בין נורמטיביות (תהליכים ופרטיקות של היטמעות כמו נישואין, הורות ושירות צבאי) ובין לאומיות (שייכות למדינת הלאום). "הומונורמטיביות" מתייחסת לפרקטיקות מיניות של להט"בים במסגרת ערכים נאור־ליברליים. מנקודת מבט פמיניסטית, המדינה יכולה לסייע בקבלת להט"בים כחלק מהקולקטיב הלאומי, ובכך לתמוך בתהליכים של הומולאומיות. מונח זה מסייע להבנת מבנה ההזדמנויות הפוליטי של קבוצות להט"ב, כמו גם את הדינמיקה של הכלה והדרה שלהן. באופן זה, הומולאומיות בישראל מתפקדת כמנגנון שמרחיב את גבולות הלאומיות כדי להכיל תנועות להט"ביות ולתמוך בהן, אך באותו זמן מקדם הדרה כלפי קבוצות שמאתגרות את השיח הלאומי הדומיננטי. הרטל (2021) טוענת כי המדינה יכולה לקדם תהליכי הומולאומיות ולהרחיב היטמעות להט"בים בקולקטיב הלאומי.

בהסתכלות על המניעים האישיים של להט"בים לגיוס, הרי שהשירות בצה"ל עשוי להיות מושפע מ"מוטיווציה נורמטיבית", המבוססת על כך שהפרט פועל באופן שנתפס כמקובל ולגיטימי בדפוסים החברתיים, ולא דווקא בגלל אידאולוגיה או צורך קיומי (גל, 2015). רוב הצעירים הישראלים רואים בשירותם הצבאי מעין טקס גיבוש של זהותם הישראלית וחלק מקשר חיובי עם קבוצת גילם (Speckhard & Paz, 2014).

בשנים האחרונות ניכרת פתיחות גוברת בצה"ל גם כלפי העיסוק בזהויות טרנסיות. עד 2016 לא הייתה לצה"ל מדיניות רשמית כלפי שירות טרנסים. נוהל רשמי נכתב רק באמצע שנה זו, בעקבות פניית ארגוני הקהילה לוועדה לביקורת המדינה בבקשה לקבלת התייחסות צה"לית מוסדרת לנושא גיוס טרנסים לצבא. סביב תקופה זו, יצא צה"ל בגל פרסומים בתקשורת שלפיהם הוא מרחיב גיוס טרנסג'נדרים לשורותיו, זאת במסגרת נוהל "חליפה מותאמת", המסדיר את הטיפול בחיילים טרנסג'נדרים, תוך שילובם באחד משני מסלולי הביניים. לשם כך נוצרה מדיניות מותאמת עם כללי אצבע ל"מעבר" בין מסלולי השירות הממוגדרים, לרבות תנאי השירות המאפיינים את השירות במסלולים אלה (שירות כחייל או כחיילת) (צה"ל, 2016).

השילוב המוצלח לכאורה של להט"בים בצה"ל הוא מושא לגאווה של מוסדות השלטון כחלק ממדיניות "פינקוואשינג"¹⁰. לצד זאת, גם סוכני תרבות ומפורסמים למיניהם מפיצים את המסר שהמהפכה הגאה הצליחה, וכי בעלי כל הזהויות המיניות והמגדריות משולבים בשנים האחרונות בשירות סדיר בצה"ל (אוחובסקי, 2020). האומנם חלה היטמעות באופן המאפשר לחיילים וחיילות על הקשת הטרנסית לשמר את זהותם המגדרית?

כדי לעמוד על מורכבות הגיוס הצבאי של טרנסים, שבבחירתם להתגייס משמרים במובן מסוים קודים הגמוניים ומטפחים את האתוס הציוני, ולא רק חותרים תחת הדימוי הסיסג'נדר שלו, מחקר זה בוחן את המפגש של הדור הראשון של חיילים וחיילות על הקשת הטרנסית שהתגייסו לצה"ל. חקר אוכלוסייה זו חיוני בשל התופעה החברתית של משטור זהויות מגדריות וקיבוען, אשר כופה משטרי הצדקה בצורת תיוג, ענישה והרחקה לצורך שימור מערך החיים ההטרנורמטיבי והגדרות מיניות שמרניות (פוקו, 1996). כך, טרנסג'נדרים רבים מוצאים עצמם ללא אפשרות להסדיר את מעמדם החוקי והחברתי. הם מושא לאפליה, לנידוי ולאלימות, ונדחקים לשולי החברה, בשל גינוי והכחדת נורמות של גיוון ובחירה (ברשטלינג, 2012). המסגרת הצבאית אינה שונה בהיבט זה. מחקר זה מבקש להצטרף להתפתחות המחקר הלהט"בי בישראל בשדה הצבאי, התפתחות שמקבילה למאבק לגיוס ולהשוואת תנאי שירות של להט"ב בצבא, כמו גם למציאות החברתית (קמה, 2014), כפי שבאים לידי ביטוי בשדות ובדיסציפלינות שונות דוגמת תחומי התקשורת והקולנוע (פדבה, 2019), בשדה הגאוגרפי (הרטל, 2021) ובשדה הדתי (בן לולו, 2018).

המחקר אף מבקש להקשיב לקולם של המודרים, המצויים בדרך כלל בשולי החברה עקב שונותם המגדרית, באמצעות ניתוח נרטיבים המתארים חוויות אישיות מהשירות הצבאי. שאלות המחקר הן: 1. מהם התהליכים והאירועים במהלך שירותם הצבאי שנצרכו בזיכרונם והשפיעו על תפיסת הזהות שלהם? 2. כיצד חוו חיילים וחיילות אלה את הצבא כארגון ממוגדר?

מתודולוגיה

המחקר מבוסס על ראיונות חצי מובנים עם 17 טרנסג'נדרים יהודים ששירתו בצה"ל בשנים 2016–2021. זהו הדור הראשון של חיילים וחיילות על הקשת הטרנסית אשר התגייסו סמוך לפרסום הנוהל

¹⁰ פינקוואשינג (pinkwashing) - מדיניות של שימוש בזכויות להט"ב, על מנת לטפח תדמית של מדינה ליברלית ונאורה ולהסיט את תשומת הלב מאי-שוויון אזרחי והפרת זכויות אדם ביחס לקבוצות אחרות.

הרשמי ב-2016 או אחריו. קריטריון נוסף להכללה במחקר היה מודעות לדיספוריה המגדרית טרם הגיוס או בכל שלב במהלכו והצהרה בפני גורם צבאי מוסמך על הזהות המגדרית העכשווית (על הקשת הטרונסית, בכל הגדרה מגדרית קיימת).

מרבית המרואיינים נולדו בארץ, למדו 12 שנות לימוד ומעלה והגיעו ממשפחות חילוניות ועירוניות ממעמד הביניים. 5 מתוכם שירתו בחיל האוויר, 2 הוכשרו במסלול חובשים, 3 שובצו לתפקידי מודיעין ותקשוב, 2 שירתו בתפקידים מקצועיים, 2 בחיל החינוך, אחד בתפקיד לוחמה בגדודים המעורבים ואחד בתפקיד תומך לחימה. כמו כן הרוב המכריע השלים שירות צבאי מלא. תהליך הכניסה לשדה החל כשנה לפני תחילת המחקר. במפגשים עם נציגים מעמותת "מעברים לקשת הטרונסית" וחיפוש ברשתות חברתיות, נבדק מי התגייס לצה"ל ועונה על תנאי המחקר. בשל מאפייני סגירות האוכלוסייה והיעדר מאגר מידע מסודר, הוקדש זמן רב לאיתור מועמדים. ההערכה היא כי כ-200 חיילים וחיילות על הקשת הטרונסית שירתו בצה"ל שירות מלא עד מועד המחקר. מצה"ל לא התקבל נתון מדויק.

המשתתפים אותרו באמצעות פרסום ברשתות החברתיות, בארגונים ובקבוצות ייעודיות לאוכלוסייה ובפנייה לדמויות בממשק עם הקהילה (כמו ער"ס להט"ב). נעשה גם שימוש בשיטת "כדור השלג". טופס ייעודי שימש לבדיקת עמידה בתנאי המחקר. הוחלט לכלול את כל העומדים בתנאים ללא קשר למאפייני שירותם או ליחידה שבה שירתו, כדי לקבל תמונה מגוונת ככל האפשר. יש לציין כי 15 מהפניות לא ענו על התנאים (שירות בהווה, תאריך שחרור שחל לפני למעלה מחמש שנים או משך שירות קצר מאוד). עם חלקם התקיימו שיחות טלפוניות שתורמו להבנת הרקע למחקר. מכיוון שמידת האמון של המרואיינים עשויה להשפיע על נכונותם לחשוף פרטים רגישים (הרצוג, 2014), הושקע מאמץ בבניית אמון, תוך הדגשה שהמחקר אינו מטעם מוסד או ארגון כלשהו. המחקר התבסס על הפרדיגמה הפרשנית-הבנייתית, שלפיה המציאות הנחוות נוצרת משפה ומחשיבה של אנשים (זילבר, 2021). המחקר ההבנייתי עוסק באירועים חברתיים שקרו במצבים מסוימים ומנסה לפרש את משמעות התופעה, מרכיביה והשלכותיה (שלסקי, 2007). חשיבות סיפורי המרואיינים טמונה בתיאוריהם, בהתאם למציאות הפנימית ולהקשרי החיים שפעלו בהם (קרומר-נבו וסיד, 2014).

נקודת המוצא הייתה הבנת החוויות של המשתתפים מהקשת הטרונסית במבט רטרוספקטיבי: תפיסת התודעה החווייתית שלהם וניתוח ההקשרים שבהם התקיימה החוויה. השימוש בסיפורי המרואיינים, לשם הסבר והצדקה של מחשבותיהם ומעשיהם, מעניק איכות מבנית לחוויה (שקדי, 2003). הריאיון נפתח בשאלה פתוחה: "ספר לי על חווית השירות שלך בצה"ל". שאלה זו נבחרה כדי לאפשר בניית סיפור סובייקטיבי. לאחר מכן נוספו שאלות להרחבה ולהסבר, בהתבסס על שאלות רחב ממדריך הריאיון. הראיונות התקיימו בשנים 2020–2021, בזום או פנים אל פנים, נמשכו 45–90 דקות, הוקלטו ותומללו.

המחקר קיבל את אישור ועדת האתיקה של אוניברסיטת בן-גוריון והמשתתפים חתמו על טופס הסכמה מדעת. ניתנה להם האפשרות לפרוש מהמחקר בכל שלב. בשימוש בציטוטים נעשה מאמץ לשמור על אותנטיות והבאת הדברים כלשונם, תוך טשטוש פרטים מזהים. בשל השתייכות

המשתתפים לאוכלוסייה פגיעה בחברה, ובפרט לנוכח החשיפה החיצונית הכפויה של תהליך ההתאמה המגדרית, הוקפד שלא להציג שאלות פולשניות או אישיות מדי. הראיונות נקראו תחילה קריאה כללית, ולאחר מכן נעשו כמה קריאות והאזנות ממוקדות. בכל קריאה נחשף רובד נוסף של ממצאים (לביאטובין, 2021). באמצעות ניתוח תמטי נמצאו דפוסים מרכזיים שעלו בקרב רוב המרואיינים מזוויות שונות. בשלב הבא נקרא כל ריאיון שוב כמכלול המורכב ממספר תמות שסומנו בו. לבסוף, הציטוטים מכל ריאיון רוכזו תחת תמה או תת-תמה. ההבנה של הממצאים כחוקרת איכותנית נתונה בתוך הקשר חברתי-תרבותי (דושניק, 2011). בואן ושארמז מדגישים את חשיבות 'הרגישות התאורטית' של החוקרת, המייחדת את פרשנותה (Bowen, 2006; Charamaz, 2000). למרות הרקע התעסוקתי של החוקרת וניסיונה בתחומי הארגון, המגדר והגיוס, ובפרט כמי שבאה מעולם סיסג'נדרי ובינרי, ועם רקע מקצועי בארגון ביטחוני מקביל בתחומים משיקים, הוקפד כי פרשנות הממצאים תתבסס על תחומי ידע תאורטיים ומושגיים רלוונטיים למחקר.

בשלב המחקר השונים ניהלה החוקרת יומן מחקר שבו תועדו הקשיים, התחושות וההתלבטויות. כך למשל, לאחר הראיונות תועדו תחושות האמפתיה והריחוק שנוצרו עם המרואיינים. ניתן דגש מיוחד לכך שלנוכח הקרבה שנוצרה בין החוקרת לגורמים שונים בצה"ל, יש חשיבות להקפיד על הזרה בבחינת הממצאים ובניתוחם ולהרחיקם, במידת האפשר, מהתחושות והחוויית האישיות. חוקרים רבים נמנעים מלחקור קבוצות חברתיות ופרטים הנמצאים בעמדת כוח חברתי נמוכה משלהם, מסיבות אתיות. יש הסוברים שרק חוקרים השייכים לאותה קבוצה יוכלו לחקור אותה (משגב, 2014). לנוכח זאת ניכר הקושי בהבנת המורכבות הנפשית והמנטלית שעמה התמודדו המרואיינים במחקר. לפיכך נעזרה החוקרת מעת לעת באדם טרנסג'נדר להבנת נקודות המבט והחווייה (באופן תמטי, ללא פרטים מזהים), כדי להימנע מגישה אתנוצנטרית.

ממצאים

תמה ראשונה: היציאה מהארון בצבא

התמה הראשונה עוסקת בהיבטים הקשורים ליציאה מהארון של החיילים על הקשת הטרנסית בשירות הצבאי: הגורמים להחלטה, בחירת העיתוי, שיקולים מקלים או מקשים, התהליך והפרקטיקות הנלוות אליו, ההשלכות והתגובות. סדג'וויק (Sedgwick, 1991) טוענת כי הארון הוא מאפיין בסיסי במרחב החברתי של להט"בים. לדבריה, היציאה מהארון מאופיינת באלסטיות, שכן גם מי שיצא מהארון באופן כללי עשוי לבחור להישאר בארון באופן מודע בפני אנשים מסוימים משיקולים אישיים או אינסטרומנטליים. במפגש עם אנשים חדשים נדרשת הערכה מחדש של רלוונטיות החשיפה, בהתאם להערכת הסיכון לאבדן זכויות או לפגיעה.

יותר ממחצית מהמרואיינים החלו את תהליך גיבוש הזהות המגדרית לפני הגיוס, ודיווחו על כך לגורמי המיון בצבא או למש"קית המגדר¹¹ במהלך מפגשי המיון. הם התגייסו בזהות המגדרית שלהם.

¹¹ חיילת בשירות סדיר מיחידת היוהל"ם, המשמשת אשת קשר לפניות ולליווי מלש"בים, חיילים וחיילות על הקשת הטרנסית.

כשליש מהמרוויינים טרם גיבשו את זהותם המגדרית בעת הגיוס ולכן התגייסו כסיסג'נדרים. האחרים¹² התגייסו כסיסג'נדרים, כשתהליך ההתלבטות החל דווקא בתוך המסגרת הצבאית. ששון לוי (2010) טוענת כי הציר המרכזי בצבא הוא הזהות הגברית של החייל הקרבי הלוחם וכל הזהויות האחרות נבחנות ביחס אליו. לדבריה, הצבא מסמן הבדלים ברורים וקוטביים בין המינים ונותן ערכיות עליונה לגברים. כל משחק בזהויות ושילוב ביניהן מערער את גבולות הזהות ומכונן זהות מגדרית אלטרנטיבית שנעה בין הזהויות.

עם כניסת אדם טרנסג'נדר לצבא, מתרחשים כמה תהליכים: ראשית, עליו לעדכן את הגורמים הצבאיים הרלוונטיים במגדר העדכני כדי לקבל תנאי שירות בהתאם. שנית, מדובר בתהליך התפתחות אישי מתמשך. עדכון הגורמים מהווה מעין "יציאה מהארון" בפני סמכות צבאית ומשמש תנאי ראשון להנעת תהליך צבאי בירוקרטי, שיישב את הדיסוננס עם התהליך האישי ויפחית את תחושת הדוחק ואי־ההלימה המגדרית.

בשל אופיו הממוגדר של הצבא, חוויות המשרתים משקפות התמודדות עם אתגרים רבים של הצגת העצמי, הסתגלות, קבלה חברתית, רגשות סותרים ותנאי שירות דיכטומיים. הם בוחנים את היתכנות היציאה מהארון במרחב הצבאי כחלק ממכלול מרחבי חייהם. מייקל, חייל טרנסג'נדר שהתגייס כחיילת לחיל האוויר ויצא מהארון במהלך שירותו, התייחס לגיוס כנקודת מפנה גרסיבית בחייו:

לפני הצבא כאילו הייתי מאוד מחוץ לארון, מאוד מוצהר וזה, אבל הצבא פשוט הכניס אותי לארון, עמוק [...] אז התגייסתי כבת [...] רק חצי שנה או שמונה חודשים לפני סוף השירות, יצאתי מהארון כטרנס, ומהארון בכלל.

מרוויינים נוספים ציינו כי המעבר לסביבה צבאית לא מוכרת, המאופיינת בתרבות גברית מאצ'ואיסטית, הוביל לרגרסיה בתהליך המגדרי ולצורך בניהול רגשות ובהסתרת זהותם המגדרית, לעיתים עד כדי גיוס עם לשון פנייה ותנאי שירות לפי המין הביולוגי שבו נולדו. חזרה לארון במרחב הצבאי עלולה להביא לחיים כפולים: במגדר הרצוי בחיים הפרטיים ובמגדר הקודם במסגרת הצבאית.

הממצאים לגבי דפוס היציאה מהארון במרחבים השונים אינם אחידים. בעוד שחלק מהחיילים בחרו בארון מחשש לאי־הכלת זהויות טרנסיות בצבא, אחרים ראו במרחב הצבאי קרקע פורייה וזרז לשינוי זהותם המגדרית. זהותו המגדרית של איתמר, טרנסג'נדר שהתגייס כחיילת לחיל החינוך, התגבשה בתוך המסגרת הצבאית ובעקבות זאת החליט לצאת מהארון:

באותה נקודה, החיים שלי היו ממש מחולקים לשני חצאים. יש את הבית, שבו אני בת עד הנקודה שיצאתי מהארון, וגם אז, איזה כמה חודשים שבהם אנחנו לא מדברים על זה עדיין, לא מצליחים לאכול את זה. ויש את הצבא שבו אני בן, ונוח לי, סבבה לי.

¹² מצב בו אדם חש התאמה בין זהותו המגדרית ובין ייעודו המגדרי.

ממצא זה עולה בקנה אחד עם הספרות המראה כי חיילים להט"בים מתמודדים עם אתגרים משמעותיים בהחלטה לצאת מהארון במסגרת הצבאית (McNamara, 2019). הסביבה הצבאית, הנתפסת כשמרנית ומבוססת על נורמות חברתיות ומגדריות נוקשות, עלולה להקשות על חיילים להט"בים לחשוף את זהותם בשל חשש מאפליה, הטרדה או סטיגמה מצד חברים או מפקדים. רבים מעדיפים להישאר בארון, אלא אם הם מזהים תמיכה וקבלה בסביבה הצבאית. נוסף על כך, היציאה מהארון עלולה לערער את תחושת השייכות והביטחון, במיוחד במצבי תלות הדדית כמו קרב או אימונים אינטנסיביים.

במחקר הנוכחי נמצא כי מרואיינים שהמרחב הצבאי היה הראשון (ולעיתים הבלעדי) שהשפיע על גיבוש זהותם המגדרית, ציינו את ההשפעה החיובית של חבריהם ליחידה כחלק מההכלה והקבלה שלהן זכו. העיתוי שבו בחרו לחשוף את זהותם המגדרית הושפע מהבסיס, מהחיל ומהסובבים אותם. מרואיינים אלו דיווחו על חוויה עם נרטיב חיובי כאשר פגשו בתגובות אוהדות. התפיסה הגברית-מאצ'ואיסטית בצבא באה לידי ביטוי גם בהליך 'מיונה' של ימית, טרנסג'נדרית שהתגישה כחייל. מועמדותה הוסרה על הסף, בשל הסטיגמה הטמונה באי-התאמתה למאפיינים המנטליים הגבריים:

היה לי שיער ארוך יחסית, כי אז התחלתי להאריך אותו [...] כנראה חשב שאני בחורה, ואז הוא הבין את הסיפור של הטרנסית, אמר שפחות יתאים לי להיות שם כי אני טרנסית וזה, והרוב שם אוכלוסייה לא הכי נחמדה לנושא. זה קצת עיצבן אותי, זה כאילו אפליה, מה אתם?

אם כן, הפער בין החשש המוגבר מהצגת העצמי המגדרי ובין המציאות והצורך הנובע בניהול הרגשות הושפע מהזהירות שנקטו ביציאה מהארון רק כשהעריכו שהתנאים לכך מיטיבים מבחינת העיתוי והנמענים. ניתן להציע התבוננות על דברים אלה מפרספקטיבה של ניהול רושם, תוך שימוש בתאוריות של גופמן (Goffman, 1959) והוכשילד (Hochschild, 1979) בתחום הסוציולוגיה של רגשות.

במערכת הצבאית קיימת הבניה מגדרית מסורתית המציבה אתגרים נוספים בפני חיילים טרנסג'נדרים, במיוחד אלה הנמצאים בתהליך מעבר מגדרי. הם נדרשים להתאים את רגשותיהם והתנהגותם לגבולות המגדריים שהצבא מגדיר כ"גברי" או "נשי". כך, רגשותיהם עשויים להיות מורכבים בשל חוויות אפשריות של דחייה, בידוד או אפליה מצד אחד, ותחושת גאווה ושייכות מצד שני. תחושת השייכות לצבא, המייצגת ערכים של לאומיות והקרבה אישית, עלולה להתנגש עם חוויות של חוסר קבלה עקב זהותם הטרנסג'נדרית. בהקשר זה, הגישה הסוציולוגית של הרגשות מציעה לראות את הלחץ הכפול בו הם נמצאים: הרצון להשתלב במערכת הצבאית והנורמות שלה, לצד הצורך להישאר נאמנים לעצמם ולזהותם האישית.

לאורך הראיונות נמצאו שתי מוטיוציות מרכזיות שהניעו ליציאה מהארון: אינסטרומנטלית וחברתית. הראשונה נועדה לעדכון מפקדים או הסביבה, בעיקר לשם קבלת תנאי שירות רצויים המותאמים להעלאת ההלימה המגדרית בהופעתם החיצונית. השנייה נבעה מסיבות חברתיות -

הרצון לזכות בהכרה חברתית בזהות המגדרית השונה מצד המפקדים והחיילים. צורך זה קיים תמיד, במידה כזו או אחרת, לעיתים במשולב עם הצורך האינסטרומנטלי:

מבחינתי היו שתי מטרות מרכזיות: אחד זה להגיד 'זה מה שאני', ומצד שני ללמד, כאילו. ולשמחתי היו גם מספיק סיטואציות במדיה: היה את קונצ'טה באירוויזיון, אז, והיה מישהו באחת התוכניות, כזה כוכב נולד... היו מלא טרנסים וטרנסיות במדיה פתאום, אז למזלי זה ממש, כאילו התחבר לאיזה משהו (איתמר)

הצורך בהנכחה אישית של הזהות המגדרית קיבל חיזוק מדמויות מוכרות ומקובלות שהתפרסמו באותה תקופה. הדבר הקל על איתמר ביציאתו מהארון במרחב הצבאי, בפרט בשנים שבהן תדירות פרסום הכתבות באמצעי התקשורת על אודות ידוענים שנודעו כטרנסג'נדרים הייתה עדיין נמוכה. גם כשהיציאה מהארון נבעה ממניעים אינסטרומנטליים, רבים מהמרואיינים בחרו בהצהרה פומבית על זהותם המגדרית. הם תיארו נטייה בקרב המפקדים לעודד יצירת 'מופע' קבוצתי. לטענתם, המפקדים ביקשו למנוע אירועי טרנספוביה ורצו 'לפתור' את ההפרה המגדרית ביחידתם. לשם כך נטו לסייע להם בתהליך ההכרזה, ובמקרים אחדים נראה שאף ביקשו מהם לעשות זאת או האיצו בהם.

"המפקד הישיר שלי, שהיה ראש הענף, המליץ לי בחום להגיד לקצינים שאני טרנסית, כדי שלא ישמעו את זה בתור רכילות. הוא אמר לי שהוא לא מחייב אותי לעשות את זה. אני חושבת שלקח לי כמה ימים ועשיתי את זה והתגובות היו פשוט כאילו ... סבבה?" (אסתר, שהתגייסה כטרנסג'נדרית)

נמצא שבמקרים רבים פנו החיילים לאיש טיפול, פסיכולוג או קצין בריאות הנפש לתכנון מופע ה'הכרזה'. איש המקצוע שוחח עם החיילים, תרם להבשלת ההחלטה והנגיש את האופן שבו יוכלו להביא את זהותם המגדרית לידיעה וקבלה של סובביהם ביחידה, תוך מתן תשומת לב לרווחתם הנפשית ולציפיותיהם מה"מעמד" המדובר.

היה קבוע ערב בבסיס שכל שבוע היה משהו אחר וביקשתי מהמפקדת שלי לעשות הרצאה. המטפלת שליוותה אותי עזרה לי ממש לעשות מצגת וזה היה אחד הדברים המהממים, אנשים ממש נהנו לדבר על זה, לשאול שאלות, לשמוע, זה היה ערב היציאה מהארון כאילו [...] זה היה ממש חוויה יפהפייה. (איתמר)

אירוע ההכרזה הפומבית נצרב בזיכרונו של איתמר כאירוע מכונן ומכיל, ששולב כחלק משגרת מטה קבועה (ערב יחידה) ש'ריככה' את המעמד והעניקה לו אופי חברתי ונעים, על אף המסגרת הצבאית. עם זאת, חשוב לציין שגם תכנון מראש לא תמיד ריכך את החוויה או תרם בהכרח לבשלות לביצועה. בראיונות נמצאו דרכים מגוונות ליציאה מהארון, שנפרסו כשתי וערב: הערב, ציר שנע בין פיזור רמזים מעידים במשך הזמן ובין הצהרה פומבית גלויה. השתי, כמוטיב היררכי: ציר שנע בין יציאה מהארון תחילה בפני עמיתים מאותה דרגה ועד למפקדים בראש הפירמידה, או להיפך. בכל מקרה

ניכר כי היציאה הפומבית מהארון הייתה חוויה מכוננת שנצרכה בזיכרונם, לרבות המתח, ההכנה וחלקו של המפקד בה.

ממש חששתי מאיך הוא (הקצין שלי) יגיב, כי הוא היה בחור חזק, אגרסיבי כזה, צועק על כולם. אני זוכר שישבתי אצלו במשרד ואמרתי לו "עכשיו אני מייקל, אני טרנס", והוא אמר, 'אה... אוקיי!', ומה זה? כאילו הוא לא ידע אפילו מה זה המושג 'טרנס'. אז סיפרתי לו מה זה טרנס בשבילי ומה זה טרנס בכללי. אז הוא אמר 'סבבה' [...] וישר שינה את לשון הפנייה, והתייחס אלי רגיל. אני זוכר שהוא אמר לי, 'תודה ששיתפת אותי, חשוב לי!' ומאז באמת התקרבנו יותר, הוא היה בא ונותן לי צ'פחות כאלה כמו שהוא היה עושה עם שאר הבנים, לבנות לא היה עושה, כי הוא לא ירביץ לבנות, אז זה היה קצת כזה, אישור לגבריות שלי, לזה שאני בן. (מייקל)

מייקל העז לעדכן על זהותו המגדרית בפני מפקד שנתפס בעיניו כדמות צבאית מאצ'ואיסטית, סמכותית ומחוספסת. המפקד השיב לו במחוות גופניות ממוגדרות המביעות הכרה במגדרו, כמעין אשרור לזהותו.

דפוס ייחודי נוסף שתואר באופן בולט בחוויות המרואיינים הוא יציאה חוזרת ונשנית מהארון, בהקשרים שונים, פעמים רבות ללא הכנה מוקדמת. תהליך חוזר ונשנה של עדכון הזהות המגדרית עשוי להתחיל כבר בהליך הגיוס. אסתר מנתה בימיה הראשונים בשירות יציאה חוזרת ונשנית מהארון בפני שישה גורמים רשמיים:

למי סיפרתי בהתחלה? הגעתי לקצין מיון של ###, הוא שלח אותי לקב"ן, הקב"ן שם הקלות, ושלח אותי בחזרה לקצין, הקצין שלח אותי לחיל XXX, קצין של החיל שאל אותי איך לפנות, אמרתי לו "את", הוא אמר לי "אתה", והוא שלח אותי לבסיס ###. כשהגעתי לבסיס הם לא ידעו שום דבר מראש, הם הבינו שיש סיטואציה, ושלחו אותי לפגישה אחת בקריה, משם המשכתי לפגישה שנייה וזהו. (אסתר)

היציאה מהארון בצבא מתעצמת בשל האחידות החיצונית ותנאי השירות הדומים הנדרשים מכלל המשרתים. חיילים החורגים מהנורמה משבשים את התנהלות שרשרת הגיוס והקליטה ודורשים יחס ייחודי בכל שלב בירוקרטי. הארגון דורש בראש ובראשונה אישור של גורם רפואי לדיספוריה המגדרית, כלומר לחריגותו של הפרט, ובהמשך עדכון מפקדים וגורמי תנאי שירות ורפואה, שייתנו מענה בתנאי השירות המהווים חלק ממאפייני הבירוקרטיה הצבאית, כגון מדים מתאימים ושיבוצים במשימות ממוגדרות. במישור החברתי, הפרט עשוי לבקש לשנות לשון פנייה, שם ומראה חיצוני, מה שמחייב אותו להתייחס שוב ושוב לזהותו המגדרית החדשה.

שרשרת היציאות מהארון עשויה לגרור תגובות חיוביות, קבלת הפרט והכלתו כחלק בלתי נפרד מהקבוצה, ואף דאגה של החיילים בצוות לצורכי חברם לקבוצה (הקפדה על זמני מקלחות עבורו, שמירת פרטיותו בחדר, הגנה מפני התייחסויות להט"בופוביות וכדומה). עם זאת, עלולות להיות לה גם השלכות אחרות:

החלק הכי קריטי זה אנשים שלא מכירים אותי, שאין להם איך לדעת עליי שאני טרנסג'נדר, בניגוד לכל האנשים שעכשיו איתי [...] פתאום דף חדש, אני צריך מחדש לצאת מהארון, אני צריך שוב פעם לספר לכולם [...] הבנתי שאצטרך להמשיך לצאת מהארון, כל עוד אני משרת, לאורך כל התקופה [...]. כמה אורות שהבהבו גרמו לי להבין שאולי אני אצטרך להשקיע יותר מאמצים משחשבתי בלהישאר ואולי זה קצת יותר מדי בשבילי. (חן)

חן התגייס כטרנסג'נדר לשירות קרבי בגדוד מעורב. כחלק מסבבי ההכשרה הצטרפו חיילים חדשים, דבר שגרם לדריכות מתמדת מחשש להתייחסויות הנוגעות לזהותו ולשמירת פרטיותו וצרכיו. כשהצוות המוכר עמד להתחלף החליט חן לפרוש מהיחידה המבצעית שבה שירת. נמצא שדפוס היציאה החוזרת והנשנית מהארון הוביל במקרים מסוימים לירידה במוטיבציה, להתרחקות יזומה מהבסיס או לרצון בשינוי תפקיד צבאי.

אם כן, ניכר כי נושא היציאה מהארון והצורך בניהול חוויית הצגת העצמי, כפי שנתמך מנקודת המבט הסוציולוגית על רגשות (Goffman, 1959; Hochschild, 1979), הם מוטיבים מרכזיים השזורים כחוט השני בחוויות המשרתים הטרנסג'נדרים בצבא ומהווים גורם משמעותי גם בתמות הבאות. חרף המרחב הצבאי הנתפס כחיצוני ומנוכר, עם בירוקרטיות נוקשות ומסורת גברית מחוספסת, ממרבית הראיונות עלה שהתגובות למופע היציאה מהארון, שבו ניצב החייל, הפרט, במרכז למופע וידי אישי, הפתיעו והפיגו את החששות המוקדמים:

זה גם בא אחרי הרבה זמן שהייתי בארון, אז היה לי נורא קשה לספר את זה, כאילו משהו בולע, את המילים, במיוחד לאנשים אחרים, אה... כן, אני כל כך שמחה שעברתי את זה, והצלחתי לעשות את זה גם. אם אני הייתי מסיימת את השירות הצבאי, בלי זה, זה היה מבאס נורא (שחף)

תמה שנייה: תפיסת הצבא כגוף ממוגדר

תפיסת הצבא כגוף ממוגדר היא תמה מרכזית בסיפורם של מרבית המרואיינים והמרואיינות שהתגייסו בסמוך לשנים שבהן החל תהליך 'מיסוד' גיוס הטרנסים והטרנסיות לצה"ל. תפיסה זו נובעת בין השאר מההידיעה שבצה"ל משרתים חיילים וחיילות בהתאם למין הביולוגי שבו נולדו ומהיעדר היכרות מוקדמת עם טרנסים ששירתו בצה"ל וידע בנושא. תפיסתם זו, לצד הבנת חריגותם המגדרית, גרמה להתלבטויות ולחששות בנוגע לגיוס, כפי שמתאר ארי:

ההצהרה הייתה 'צה"ל יעשה ככל הניתן כדי לקבל...', וההורים שלי נורא התרגשו כשמעו את זה [...] והגעתי לבקו"ם [...] וראיתי כמה הם לא מעוניינים לגייס באמת, ככה זה הרגיש לי. רשמו אותי לרופא גברים [...] נכנסתי לרופא גברים והצגתי לו את המסמכים, הוא קרא לאח, ואמר לו, כאילו אני לא בחדר, דיבר בגוף שלישי 'אם אין לזה האשכים עדיין, מה אני אמור לבדוק?' [...] חצוף ממש! ושלחו אותי לקב"ן, אפילו שלא ביקשתי, והקב"ן, וואי זה גם היה משפיל, פתאום הכול עולה לי... אני דיברתי אתו בראיון בזכר, והוא תמלל למי שיושבת לידו בנקבה [...] יצאתי משם מאוד מאוד מושפל, ובכיתי בלי סוף.

ארי הוא דוגמה לדור הראשון של החיילים שהתגייסו בסמוך להצהרה הצה"לית. להצהרה, כרפורמה שהוחלה על ארגון היררכי ובירוקרטי נוקשה, עם מוטת שליטה רחבה, נדרש זמן הטמעה ארוך, שעלול לכלול 'תקלות', כמתואר בדבריו. בן-אל שהתגייס כטרנסג'נדר פנה מראש למש"קית המגדר, המשמשת מעין סוכנת מערכתית למדיניות, להסדרת התנאים הממוגדרים:

התקשרתי ללשכת יוה"ם ואמרתי להם שאני טרנס ושאני רוצה להתגייס, כחצי שנה לפני הגיוס שלי. העבירו אותי אוטומטית למשקית טרנסים, משקית מגדר שקיימת בצה"ל... אז כשאני התגייסתי זאת הייתה הראשונה בתפקיד [...] אמרתי לה שאני טרנס, שאני רוצה כזה מדי בנים, ושאני כזה חדר לבד, וכאילו כל מה שקשור לזה. והיא אמרה לי גם שתדע שכאילו צה"ל מכיר בך והכל, אבל בגלל שכתוב לך 'נקבה' בתעודת זהות אתה תלך לטירונות של בנות....

מהראיונות עלה שלשם גיוס או שירות בצבא בזהות מגדרית שונה, נדרש אישור מקצועי הקובע אי-הלימה שנראית כמעין 'אי-כשירות' מבחינה מגדרית, ביחס לזהויות הקיימות בצבא. האישור נבחן ונקבע בשדה בריאות הנפש, המהווה אחד מבסיסי הכוח הארגוניים החזקים ביותר להגדרת הגבולות הרצויים בארגון ושמירתם. אישור זה מאפשר תיקון האנומליה (ה'תקלה'), כך שתתאפשר הסדרה בירוקרטית, כלומר שיבוצו מחדש של הפרט באחת משתי הקטגוריות המוכרות שמסלולן נשלט על ידי הארגון. מייקל מפרט:

הצבא מאד מתוסבך עם החוקים שלו. מדים זה רק אחרי... בירוקרטיות והרבה דפים לחתום עליהם, להצהיר שאני בן, ולקבל מכתב... שיש לי דיספוריה מגדרית, כדי שבאמת יכירו בי זה דרך ה... קב"ן [...] זה הרבה בלגן, בשביל דבר מאוד בסיסי".

אחד הממצאים המרכזיים עסק בסוגיית המגורים והלינה הנפרדת. אף שחלק מהמרוויינים מבינים את ההיגיון במגורים נפרדים, הם אינם מקבלים אותו ואף מערערים עליו.

מבחינת הצבא אני חיילת, אבל מבחינה ביולוגית יש לי עדיין איבר מין זכרי, ועושים הפרדה, אז זכרים לא יכולים להיכנס למגורי בנות, אבל גם לא יכולתי להיכנס לשני המגורים. כביכול, לא יכולתי להיכנס למגורי בנים כי אני בת, ולא לבנות כי אני זכר. (ליבי)

כדי "להצדיק" פרקטיקה של מגורים נפרדים, עולה מהראיונות כי יש צורך להניח הנחה או 'לוודא' באופן כלשהו קיומה של אי-הלימה מגדרית, אשר מבחינת מוסדות הצבא באה לידי ביטוי בצורה הבסיסית והפרטית ביותר: גניטליה. ארי, לדוגמה, התגייס כחייל טרנסג'נדר ותיאר את תהליך קליטתו ביחידה החדשה:

הוא [המפקד הבכיר] אמר לי [...] 'אז יש לך איבר מין נשי?', אמרתי 'כן', ואז אמר לי 'אוקיי, אני מצטער [...] אם איבר המין שלך נשי אז אין לי ברירה, אלא לשים אותך בחדר לבד, כי כאילו מבחינת שילוב ראוי, אני לא יכול לשים מישהו שהוא נקבה עם אנשים שהם זכר.

ניכר ששני הצדדים מבינים שהמצב פוגע בפרטיות ומביך, והפרדה זו עומדת בסתירה לצורך בשילוב הפרט בקבוצה. עם זאת, כל צד ממלא את חלקו כדי לקיים לכאורה את ההנחיה הצבאית הממדרת, גם אם אינה מיטיבה עם החייל. הממצאים מראים כי למרות עמימות הנוהל הצה"לי שפורסם ב-2016, התפתחה פרקטיקה של סיווג בירוקרטי למטרות כמו מגורים, כשמיקום המגורים נקבע לפי "נקודת ייחוס" של גניטליה – אפילו אם היא מדומיינת, שהרי ככלל לא רואים או יודעים אותה. מאחר שחיילים שמתגייסים בגיל 18 לא עוברים לרוב ניתוח לשינוי מין, נגזר עליהם ברוב המקרים מגורים מבודדים.

עצבן אותי שאף אחד לא מסתכל ורואה אותי כאינדיבידואל ולא כטרנס [...] למה אני צריך להיות לבד? קשה לקום בבוקר לבד, ללכת לישון ולחזור בערב גם לבד, זה מאוד בודד, מאוד באסה! תחשבי: להגיע למקום חדש, אתה לא מכיר אף אחד אתה מגיע ומבודדים אותך ישר. הרבה מה־vibe בצבא הוא בחדרים ובמקלחות, זאת הייתה חוויה מאוד מתסכלת. (דור)

מתיאור חווייתו של דור ניתן ללמוד על הקלות שבה פרקטיקה של 'התאמה' באמצעות מגורים נפרדים הפכה לפרקטיקה של הדרה והרחקה חברתית. ההרחקה הממוסדת של החריגים מגדרית מקבלת משנה תוקף בעת היעדר משאבים מערכתיים (חדרים פנויים), באופן המשקף את סדרי העדיפויות ההגמוניים בארגון. לפי מורגן (2010, עמ' 186), "הטיות מגדריות מצויות בצורות סמליות המעצבות את התרבות הארגונית, כולל בריטואלים יומיומיים שיכולים לשמש להכללת בני אדם או להוצאתם מן הכלל, ולעיתים הם אכן מיועדים להשיג מטרה זו ממש". חיילים טרנסים תיארו מצבים שבהם בנוסף לבידוד החברתי, התערערו הוודאות והיציבות של תנאי המחיה הבסיסיים שלהם בצבא, מקום הלינה ו/או המקלחת. טנייה, חיילת טרנסג'נדרית שעם יציאתה מהארון בסמוך למעבר לבסיס חדש, עודכנה בדבר הפרדתה המוחלטת מסביבתה המגדרית, טוענת להפליה:

פרקטית אני יכולה להבין: כאילו הגיוני שלא ישימו אותי [במגורי הבנות] בחדרים יותר גדולים שאפשר לשים בהם שש בנות, הם שמו אותי [לבד] באחד שטכנית היו אמורים להכניס ארבע. זה ממש Isolation [...] זה גם פרקטית כמו שחרם בבית ספר עובד, לגרום לבן אדם להרגיש רע, פשוט עושים לו בידוד חברתי, אז פה זה פיזי ופרקטי.

דבריה של טנייה מדגימים בצורה מובהקת את הדפוס של "שיח כפול": בידוד והדרת טרנסג'נדרים במסווה של הכלה והתאמה. ניתן להקביל זאת לפער שבין המדיניות המוצהרת להיטמעות בפועל; טנייה זועקת וחושפת שאין כאן היטמעות בקולקטיב, כי אם נידוי ממנו. אם כן, תמה זו הציגה את האופן שבו המרואיינים חוו את המרחב הצבאי הממוגדר וההסללה הסיסג'נדרית למסלול השירות הבינרי שיועד להם, לרבות עמדתם בנוגע למדיניות שילובם באותה

אוטונומיה צבאית ממוגדרת. נמצא כי חרף ההצהרה הצה"לית והפוטנציאל הטמון בה בהקלת המתח הגלום בשירותם של החיילים - הטמעתה בארגון היררכי, בירוקרטי, בינרי ונוקשה, אורכת זמן. הם תיארו תהליך בירוקרטי ארוך ומתיש בדרך לקבלת הכרה בזהותם המגדרית, כתלוי בבעלי הכוח ובאשרור ההכרה בדמות תנאי שירות ממוגדרים.

תמה שלישית: פרפורמנס צבאי מגדרי

ההופעה החיצונית הנדרשת והנאכפת בצבא, ממוגדרת בתכליתה ומהווה חלק מהפרפורמנס של החיילים. על פי חוקי הצבא, המדים הממוגדרים וההופעה החיצונית, כמכלול, צריכים להיות בהלימה מוחלטת למגדר החייל או החיילת. רם, חייל טרנסג'נדר בשלבי שינוי מגדרי, נותן ביטוי להכרתו הרשמית ולהיענותו החיובית לכללי המיצג הצה"לי הנדרש:

מבחינת צה"ל, כשאני צריך להיות על מדים, אני צריך לעשות את זה נכון.

ההופעה החיצונית ולבוש מדים ממוגדרים מהווים שני היבטים בלתי נפרדים התלויים זה בזה במידה רבה. לדוגמה, חייל אינו מורשה להתהלך באבזור ובתספורת נשית בעודו לובש מדי בנים ולהפך. אוהד, טרנסג'נדר א־בינרי שהחל שינוי מגדרי בצבא, נותן תוקף לתחושת חוסר ההלימה בין הצהרת הזהות המגדרית לנראות המגדרית הלוקה בחסר, בשל המדים שסימנו אותו כבת:

הדבר שהיה הכי דחוף לי כל השירות היה מדי בנים, ולא קיבלתי את זה מעולם. בשלב מסוים פשוט הסברתי לכולם שאני בן במדי בנות [...] זה משהו שנורא הפריע לי כי ידעתי שאני תמיד מסומן כ... כנקבה! כי אני לובש מדים של בנות בצה"ל. זה היה לי מאוד קשה.

ניתן לראות שההנחיה הצה"לית מתקפת את האבחנה המגדרית הבינרית ומאשררת את תוקפה, גם במחיר של פגיעה במרחב הזהותי האישי.

עוד עלה בקרב המרואיינים תסכול עקב א־ההלימה בין הפרפורמנס הצבאי, שלו הם נדרשים במופע ריטואלי יומי קבוע, ובין הפרפורמנס המגדרי שאליו הם שואפים. הם תיארו גם את רצונם ליהנות כמו כולם מריטואלים שלהם זוכה כל חייל בצה"ל: קבלת מדים והחזרתם, 'גזירת חוגר' וכדומה. ניתן לראות כי החיילים הטרנסים מוכנים להחליש ולעיתים לוותר על תוקף זהותם המגדרית האישית, כדי לאשרר את הזהות המגדרית הקולקטיבית.

דוגמה נוספת שממחישה את המשא ומתן בין דרישות הקולקטיב לערכי הפרט והצורך להיטמע, עולה מכך שלצד הטקסים הארגוניים הרשמיים, קיימים גם טקסים חברתיים והענקת דרגות, שהם אבני דרך במסלול השירות של הפרט. אלמוג תיארה:

קיבלתי [את המדים] בדיוק לפני שקיבלתי את הדרגה. זה התאים לי בטיימינג, כי היה מאוד חשוב לי להגיע לפחות לפריסת הדרגה האחרונה על מדי נשים.

אלמוג התעקשה להגיע למעמד שבו ניצבה במרכז, בהופעה חיצונית שהלמה את המגדר שלה. מעמד זה תואר על ידה כאירוע מכיל משמעותי, שנצרב בזיכרונה בשל היותו אקט רשמי במרחב הצבאי שביטא הכרה פומבית בה, הן מבחינה מקצועית (דרגה) הן מבחינה מגדרית-אישית (חיילת). אם כן,

ההופעה החיצונית ותהליך קבלת המדים הממוגדרים משקפים את הפרפורמנס כאתר לסימון מגדרי קולקטיבי שאינו נתון לשיקול דעת הפרט, בתוך מרחב צבאי נוקשה וקבוע, המייצג את משטרי הנורמליזציה הצבאיים.

היבט נוסף הכרוך בהופעה החיצונית הוא שלב ה'נראות במעבר'. תהליך המעבר למגדר השני מהווה תקופת מעבר שאורכת כמה חודשים לפחות, ניכר גם בשינוי גופני חיצוני ובמהלכו נבנים גם הדימוי הגופני המגדרי כאישה או כגבר.

למרות הזמן הדרוש לשינוי חיצוני, הנוהל הצה"לי מכיר בהופעה חיצונית ממוגדרת מלאה ואינו מתחשב בשלבי ביניים. תקופת המעבר אינה מוכרת רשמית וגורמת סבל רב לחיילים המתחילים בהליך התאמה מגדרית במהלך השירות. חשוב לזכור כי בתקופה זו, המאפיינת כל הליך התאמה מגדרית, החריגות בנראות במעבר בולטת במיוחד בסביבה הצבאית. אלמוג, טרנסג'נדרית שזהותה המגדרית התפתחה במהלך שירותה, תיארה את הצורך והאבסורד שבקיום הופעה מגדרית דיכוטומית.

[ניהלתי] שיחות בטלפון עם המש"ק מגדר ונשאלתי: "את זה או זה?", במילים אחרות "את רוצה להיות בן בצבא או את רוצה להיות בת בצבא?" [...] ציפיתי לאיזושהי הדרגתיות [...] מאוד חשוב להדגיש שצה"ל לא יודע להכיר בתהליך של יציאה מהארון, הוא יודע לקבל לפני והוא יודע לקבל אחרי. אין לו ביניים [...] וזה משהו שמאוד הקשה על התהליך, כי לא יוצאים מהארון בחצי יום, וגם לא בחודש ...

מצבי ביניים אלה שחוו חיילים בתהליך שינוי מגדרי בתוך ארגון שדרש הופעה חיצונית בינרית דיכוטומית התרחשו, פעמים רבות, בעת שהתמודדו ברוזמנית עם תהליכים אישיים, משפחתיים וחברתיים. בניגוד למרחבי חיים אחרים, החיילים לא יכלו להדיר עצמם מהמרחב הצבאי או לבחור אם להיות נוכחים בו במהלך תקופה זו.

ניכר כי הזהות המגדרית האי־בינרית עומדת בסתירה לתפיסה המגדרית הדיכוטומית שעליה מבוסס הצבא. שאלת האי־בינריות בצבא היא סוג של אוקסימורון מערכתית: כיצד, אם בכלל, רצוי או ייתכן שינוי מערכתית, שהוא בגדר התאמה פרדוקסלית של שילוב לבנים עגולות בין אבני מבצר עתיק הבנוי על יסודות גבריים מיליטריסטיים? אלכס, שיצא מהארון כבעל זהות מגדרית אי־בינרית במהלך שירותו, תיאר את תחושתו:

איך להיות קווירי בתוך הדבר הזה? זה כמו: איך להיות בצבא ולא להיות.

ההתנגשות בין ערכים בסיסיים המאפיינים את הצבא לערכים העשויים לאפיין מלש"בים וחיילים, כפי שהוצג בדברי המרואיינים, באה לידי ביטוי במתח מתמיד בין ערכים סותרים לכאורה: אחדות מול התחשבות בצרכים מיוחדים, והשירות הצבאי כמאפשר ביטוי ומימוש עצמי לעומת הכפפת הפרט לצורכי המערכת.

מאחר שצה"ל נודע כ"צבא העם", הרי שהמדיניות בנוגע לתהליך קליטת האוכלוסיות השונות אל בין שורותיו נעה מראש על הרצף שבין שני הערכים, בעוד שלעיתים ההתייחסות הלא פורמלית של

יחידות מסוימות או של מפקדים לפרטים תמוקם במקום אחר ברצף, בדרך כלל לכיוון ערכי הפרט או צרכיו. מוביליות זו היא המחיר שצריך הצבא "לשלם" הן מבחינה פוליטית כמדיניות מוצהרת (בגיוס חרדים או צעירים על הרצף האוטיסטי, למשל), הן כ'עיוול פינות' לא פורמלי כדי לשמר בצבא פרטים מאוכלוסיות אלו.

טנייה, טרנסג'נדרית שיצאה מהארון בסמוך לתחילת שירותה, העבירה ביקורת על הנוקשות הצבאית חסרת ההיגיון, לדעתה, שביסוד שלילת האפשרות להופעה חיצונית מעורבת לחיילים אבינריים. היא הציעה שימוש בפרקטיקות קיימות בצבא (פטורים שונים), לשם השעיית משטרי ההצדקה במקרים ספציפיים וסידור מחדש של גבולות ההנחיה (יכולת לבצע את התפקיד):

המצב לא טוב, צה"ל לא מכיר בקונספט הזה [...] אין דבר כזה מדי בנים ושיער ארוך, אין לק וגלח. זה נורא אידיאלי בעיניי [...] למה אי אפשר לתת לכל אחד את הפטורים שמתאימים לו? כאילו זה לא חייב לבוא תחת פטור הופעה אבינרית, לא חייבים ליצור כזה דבר, אפשר להשתמש במה שיש. ואני יודעת על מישהי, שמשרת עכשיו, שבא מבית דתי, אז היא מגדלת זקן, והוא, היא, הוא רוצה להאריך שיער, וצה"ל לא מסכים [...] ובעיניי זה קצת ביזיון, כי גם מה אכפת לצה"ל שחיילים יגדלו שיער [...] וגם אם בנות יכולות לעשות את התפקיד הזה עם שיער ארוך, אז למה בנים לא? זה נהלים קצת דבילים בעיניי. צריך להתחיל להיות קצת יותר יצירתי בקטע הזה.

טנייה שואלת לכאורה: מדוע אי אפשר לאשר את שתי הזהויות בעת ובעונה אחת? הביקורת שלה על השירות הצבאי היא רדיקלית, וניכרים בה סממנים של ביקורת פוליטית לצד חתרנות ביצועית, המבקשים לאפשר חופש בחירה לפרט במערכת הממסדית. גם שחף הרחיקה לכת בביקורתה והציעה לבטל נהלים בינריים (מדים, משך שירות) לטובת נוהל כללי שאינו מגדרי, מסיבות שלדעתה מוצדקות – ארגונית (כלכלית ופיזית) ומדינית:

שיעשו לבוש אחיד, לכל צה"ל [...] יוניסקס. זה גם חסכוני, זה לא גם מידות, מה שהיה עוזר (למדי הנשים שלוחצים על איברי המין). כמובן כל הקטע של תעודת זהות: צבא זה דמוגרפיה אחרת מאשר המדינה שלנו, לא צריך לעבוד לפי המדינה עצמה [...] שאם אדם צריך להיות מיוצג, לא לפי מגדר, או בן או בת, שיתנו לפחות את האפשרות הזאתי (שחף)

החיילים והחיילות הטרנסג'נדרים ניהלו משא ומתן על הכרה ארגונית בזהותם המגדרית במסגרת הצבאית, שבה מוכתבים כללי הנראות הנדרשים. עם זאת, מגוון הזהויות הטרנסיות כולל גם אבינריות, והתמודדותם מורכבת עוד יותר. הכרה באבינריות מגדרית בצבא הייתה עלולה לסמן מבחינת הארגון "נזילות מגדרית" – אנטיזזה ליסודות הסדר הארגוני – והייתה עלולה לערערם. עירוב סימנים מגדריים מחייב שינוי רדיקלי מאוד, לא פחות משינויים אחרים שנראו גם הם כחותרים תחת יסודות המבנה הצבאי אולם כבר החלו להתקיים, כגון שירות קרבי של נשים ושירות להט"ב בצבא.

הסדר הארגוני הנוקשה מאפיין את כל מוסדות הצבא ונאכף באמצעות גופי האכיפה הרשמיים – משטר ומשמעת ומשטרה צבאית. פרקטיקת האכיפה שלהם מושתתת על משטרי הצדקה הדורשים סדר ומשמעת כתנאי הכרחי למילוי משימותיו הייעודיות של הצבא בשמירה על ביטחון המדינה. לסיכום, ההופעה החיצונית הממוגדרת בצה"ל היא סוגיה חשובה עבור חיילים וחיילות טרנסג'נדרים, בין שהתגייסו מחוץ לארון ועברו תהליך שינוי מגדרי טרם גיוסם ובין שזהותם המגדרית התגבשה במהלך השירות. במקרה השני, הייתה למרכיבי הפרפורמנס השפעה מכרעת על תהליכי גיבוש הזהות המגדרית והשינוי החיצוני שעברו. השפעה זו באה לידי ביטוי בהתנגשות שבין שינוי גופני איטי ובין הנחיה מערכתית לשינוי נראות חיצונית של מדים והופעה ממוגדרת.

דיון

המחקר הנוכחי עסק בחוויית השירות בצה"ל של 17 חיילים וחיילות על הקשת הטרנסית, שסיפרו על תהליכים, אירועים וחוויית מכילות ומדירות שנצרכו בזיכרונם ושאיננו בתקופת גיוסם או שירותם הצבאי. מטרת המחקר הייתה לעמוד על האופן שבו המדיניות הצה"לית המוצהרת בדבר גיוס מלש"בים על הקשת הטרנסית לשירות צבאי סדיר באה לידי ביטוי בתהליכי היטמעות הדור הראשון של חיילים אלה. כך, מטרת המחקר הייתה לשמוע את קולם כאוכלוסייה מודרת ולנסות להבין את החוויה הצבאית מנקודת מבטם.

התמה הראשונה שירטטה חוויה של כניסה למרחב חדש, נוקשה וממוגדר ואת משמעות חריגותם בעבור הארגון. בשונה מממצאי המחקר של רייכרט (2012), שהראו כי טרנסים וטרנסיות בחרו במפגשיהם עם המערכת הרפואית מתי להיחשף ובפני מי להיחשף כדי להימנע מדחייה ואפליה, במחקר הנוכחי עלה כי חיילים ומלש"בים טרנסים במפגשם עם המערכת הצה"לית אינם מחזיקים בשליטה מלאה על חשיפתם האישית. זאת מאחר שהשיבוץ ליחידה ולתפקיד, לאופי השירות ולתנאיו, הוכתבו להם במרחב צבאי המדגיש זהות קולקטיבית אחידה. בתנאים אלה נדרשו החיילים והחיילות לגייס כוחות נפש ולהסתגל, בד בבד עם התמודדות אישית ומגדרית בחזיתות כפיות נוספות. הדבר הוביל פעמים רבות לאימוץ פרקטיקות של ניהול הרושם והצגת העצמי, בהן הסתרה, ריצוי, הימנעות או הישארות בארון. נראה כי רגשותיהם נעו בין הרצון להשתייך למערכת צבאית בעלת נורמות מגדריות מסורתיות ובין ההכרה בזהותם המגדרית האישית. השימוש בתאוריות של גופמן (Goffman, 1959) על ניהול רושם והוכשילד (Hochschild, 1979) על עבודה רגשית מדגיש את הצורך המתמיד של חיילים אלה לנהל ולהתאים את רגשותיהם כדי לעמוד בציפיות החברתיות והתרבותיות שמכתיבה המסגרת הצבאית.

נמצא כי על אף מורכבותם של מאפייני היציאה מהארון במרחבים השונים והקשיים הכרוכים בהם, במקרים אחדים דווקא המרחב הצבאי החדש היווה זרז לגיבוש הזהות המגדרית וליציאה מהארון. במקרים אלה ציינו המרואיינים לטובה את הקבלה שזכו לה ביחידות שבהן שירתו. הכרה בזהותם המגדרית באה לידי ביטוי, בין השאר, באמצעות שינוי לשון הפנייה אליהם, במחוות גופניות ובפרקטיקות שונות של סימון גופני ממוגדר.

במהלך הראיונות עלו גורמים אחדים שהשפיעו על החלטת החיילים בנוגע ליציאה מהארון: הסביבה שבה שירתו, תחושת הביטחון שחשו בזהותם המגדרית או לחלופין מידת האיום עליה בסביבה

הצבאית רוויית מאפיינים מאצ'ואיסטיים. עוד עלה כי לעיתים מחשש לתגובות שליליות ופוגעניות נטו חלקם להמתין עם הצגת העצמי ל"קהל אוהד", מכיל וסובלני.

ממצא חשוב היה הפער הניכר בין חששם ובין התגובות החיוביות והמקבלות שזכו להן ואשר הפכו את החוויה לחיובית ולמשמעותית בעבורם. ייתכן שהדבר נבע מעיתוי החשיפה שנבחר כשהעריכו שהתנאים לכך מיטיבים. ניתן להצביע על שני גורמים (לעיתים משולבים) להחלטה בדבר עיתוי היציאה מהארון ואופנה: הצורך האינסטרומנטלי בשינוי תנאי שירות ממוגדרים והצורך החברתי בהכרה בזהותם המגדרית השונה.

פרקטיקות היציאה מהארון, כפי שעלו מהממצאים, נעו בין פיזור רמזים וצעדים חיצוניים מהוססים שהעידו על זהותם המגדרית, ובין הצהרה בפני המפקדים או הצהרה פומבית בפני הצוות. תהליך זה לווה לעיתים בסיוע ובתמיכת איש מקצוע צבאי או אזרחי ולעיתים כרך תכנון מוקדם עם מפקד או מפקדת שרצו לסייע, כמו גם ליישב את הפרת האחידות המגדרית שנוצרה.

סדג'וויק (2010) טענה שבכל מפגש עם קבוצה חדשה נוצר הארון מעצמו מחדש בקרבם, זאת בשל הנחת הסיסג'נדריות או ההטרסקסואליות שהצד השני מפעיל. ארון זה מאלץ את החייל או החיילת לערוך חישובים והתאמות ולהחליט אם להישאר בו או לצאת ממנו. תהליך מורכב ורגיש זה, שהיווה מוטיב מרכזי השזור כחוט השני בחווייתם של החיילים הטרנסים, מועצם פי כמה וכמה בשל מבנה הארגון ואופיו. בהקשר זה, ממצאי המחקר שירטטו עמימות במדיניות הצה"לית הקיימת בנושא שילוב חיילים טרנסג'נדרים, אשר לעיתים כפתה עליהם לחפש ולהיטמע בקולקטיב הצבאי, היא המחיר אשר יהא.

התמה השנייה בחנה את נקודת המבט של חיילים אלה על הצבא כארגון ממוגדר. צה"ל בנוי על חלוקה קטגוראלית של גבר/אישה. זהו סדר מגדרי דיכוטומי, כשכל הבירוקרטיה הארגונית מכוילת לפיו והפרקטיקות של הארגון מובנות בהתאם (ששון-לוי, 2006). החוויה של חיילים וחיילות על הקשת הטרנסית היא למעשה חוויה של הימצאות מחוץ לגבולות הבירוקרטיים, ומורכבותה של חוויה זו מלווה אותם במהלך כל שירותם. כך, מהממצאים עלה כי גיוסם מאתגר את התפיסה הבינרית, העומדת בבסיס התרבות והזהות הארגונית הקולקטיבית.

תא"ל (במיל') רחל טבת-ויזל, יוה"ל"ם צה"ל בסמוך לשינוי המדיניות, הדגישה בדיון מעקב בכנסת את הקושי המובנה, אך הצהירה על הנכונות של צה"ל להכיל טרנסג'נדרים:

"מתוך הבנה שצה"ל זה צבא העם ומתוך מודעות לשונות המגדרית הזו ולבעייתיות שהיא יכולה לגרום לאנשים שונים בתוך מסגרת הצבא, אנחנו פועלים בצורה מאד משמעותית ומאסיבית להתנהגות נכונה ולהכלה נכונה של כל טרנסג'נדר וטרנסג'נדרית שנמצאים בתוך צה"ל [...] אנחנו מבחינתנו חייבים לבנות לו את המעטפת שהשירות שלו יהיה גם משמעותי, גם מיטבי, גם מחבק, גם מאפשר וגם שירות שהוא חיובי ועם חוויה טובה. זה הקו שמנחה אותנו בצורה מאד ברורה" (הוועדה לענייני ביקורת המדינה, 23 בפברואר 2016).

בהתייחס לדברי היוה"ל"ם דאז, ובהתאם להנחת ההומולאומיות המובהקת מנקודת מבטה של המדינה כמונח אנליטי המתאר את תהליך ההיטמעות של להט"בים בחברה במטרה לחזק את

תחושת שייכותם למדינה (הרטל, 2021), ניתן היה לצפות שבמקרה זה של גיוס לצבא התהליך יהיה ברור ומובנה. בפועל, מן המחקר עלה כי עמימות הנוהל הצה"לי, שנועדה לסייע בגיבוש פרשנות תהליכית, יצרה אתגרים ייחודיים לדור הראשון של חיילים וחיילות על הקשת הטכנסית. העיקרון "חליפה לפי מידה", שהוצע בנוהל הצה"לי, מתייחס לתנאי המחיה, לתנאי השירות הבירוקרטיים ולנראות החיצונית הממוגדרת (צה"ל יוהל"ם, 2016). יתרה מזאת, במחקר הנוכחי נמצא כי לנוכח העמימות הזאת כל אלה היוו זירת מאבק של החיילים עם הצבא על הכרה בזהותם המגדרית.

לצד העמימות המוסדית, נמצא שהתפתחו פרקטיקות סיווג בירוקרטיות בנוגע למגורים ולמקלחות, שבהן הפכה הגניטליה לגורם מרכזי בקבלת החלטות, אף על פי שלא הוזכרה במפורש בנוהל הכתוב. הדבר גרם לתחושות הדרה והרחקה בקרב מרבית המרואיינים, על אף שבמוצהר התיימרו, לכאורה, להיטיב עימם.

ארגונים צבאיים מייצגים את הזרוע הכוחנית של המדינה ונועדו להילחם ולנצח במלחמות, ולכן פועלים תחת ציווי של אפקטיביות ומוכנות. אולם הם גם ארגונים חברתיים, ולעיתים משקפים (ואף מעצבים) את הנוף החברתי והתרבותי של החברות שמהן הם שאובים. החוק, המדיניות והרגולציה לא תמיד תואמים תרבות, ציפיות מרומזות ונורמות חברתיות (Whitt, 2022). במהלך שלבי הגיוס והחיול חלו תקלות ואי-סדרים בקליטת החיילים בתחנות השונות, גם לאחר שאלו הונחו לפעול בהלימה לזהות המגדרית של המלש"בים והחיילים. ניתן להניח שאירועים אלה נבעו מקיבעון של משטרי הכוח הארגוניים או משטרי ההצדקה לעניין הסדר המגדרי בצבא. עם זאת, מדובר במרואיינים המהווים דור ראשון לקליטה המוצהרת של טרנסג'נדרים, ויש לבחון במשך הזמן אם חלה השפעה כלשהי על התפיסה הבינרית כתוצאה מתהליך ארגוני מתמשך.

פוקו (1976) טען כי מתבצע סיווג וסימון של פרטים החורגים מהסדר הנורמטיבי והעברתם למקום מבודד משאר האוכלוסייה, כשנקודת המוצא היא שהבידוד מוחל, בין היתר, לטובתם (יונה וקטרי, 2017). ההצדקה לפרקטיקות ההפרדה היא, לכאורה, שמירה על פרטיות החיילים ונוחיותם, אולם במקרים רבים מדובר בחרב פיפיות כיוון שזה מנוגד לרצונם ולצורכיהם, לרבות העובדה שהשמתם בנפרד הדגישה את שונותם מחוץ לגבולות המגדר ה"נורמליים", לכאורה.

התמה השלישית פרסה תמונה ולפיה הפרפורמנס הצבאי משמש כאתר לסימון מגדרי של המרואיינים. מהממצאים עלה צורך בהכרה ארגונית באמצעות הופעה ייצוגית מגדרית רצויה. המרואיינים ניהלו משא ומתן להשגת הסממנים המגדריים שרצו, לרבות הריטואלים הכרוכים בהם (קבלת מדים והחזרתם, הופעה במדים בטקסים רשמיים ועוד). עוד נמצא שמרואיינים שהחלו שינוי מגדרי במהלך שירותם סבלו מ"תקופת נראות במעבר" ומדיספוריה שהחריפה בשל מראם החריג ששיקף פער בין סימון המדים ובין שלב המעבר בנראותם. כאן בלט ביתר שאת הרצון להרגיש חלק מהזהות הקולקטיבית הצבאית-לאומית, כפי שהתבטא בפרפורמנס שלהם, גם על "חשבון" מתן תוקף ואשרור זהותם האישית המגדרית וייתכן אף שבניגוד לה.

הפרפורמנס של חיילים וחיילות טרנסים בצבא מתאר את התהליך שבו הם נאלצו ליישם התנהגות, נראות או תפקידים הנוגדים את זהותם המגדרית "האמיתית" או מטשטשים אותה. בתוך סביבה צבאית נוקשה, הפועלת לפי סטנדרטים ברורים של מגדר ותפקידים, חיילים אלה נאלצו במקרים

רבים להציג את עצמם בהתאם לנורמות מגדריות שאינן משקפות את זהותם הפנימית. תהליך זה יוצר דיסוננס בין הזהות הפנימית ובין האופן שבו נדרשו להתנהג ולהופיע. ישראלינו (Israeli-Nevo, 2017) טענה כי בניגוד לתהליך הליניארי של השינוי המגדרי החיצוני, האפשרות להשתתף במהלך ביצוע השינוי המגדרי החיצוני מאפשרת לטרנסים הזדמנות להתמקד בהווה, לדחות את שאיפותיהם העתידיות בנוגע לזהותם ולחקור אותן. להחלטה זו יש השלכות ישירות על המראה החיצוני המכונה "בין המגדרים" ועל מידת הנראות כ"עובר" (passing). מצב חיצוני זה מקשה על קטלוגם המגדרי של טרנסים וטרנסיות על ידי אנשים סביבם וגורם לתחושה שרומם והולכו שולל.

המדיניות הצה"לית אוסרת על פרפורמנס צבאי מגדרי שאינו אחיד (צה"ל, 2016). מצב זה הקשה על המרואיינים שלא יכלו לבחור להיעדר מהמרחב הצבאי במהלך תקופת השינוי החיצוני או לזכות בתקופת "מורטוריום" לטובת התחשבות בשינויים הגופניים הנדרשים, וזאת עד להלימה חלקית לפחות בין הפרפורמנס הנרכש לזהות המגדרית הרצויה. ממצא זה משקף מציאות שונה מהמקובל בצבאות אחרים, דוגמת הצבא הבריטי, המאפשרים גיוס טרנסג'נדרים בתנאי שסימום הליך שינוי מגדרי (Polchar et al., 2014).

על פי תאוריית ההומולאומיות, שלב הנראות במעבר הוא חלק מהמאפיין הדינמי של ההכלה וההדרה. שלב זמני זה, הנכפה עליהם וגורם להם לסבל נפשי, נמשך תקופה לא קצרה ומשווה להם בעת הזו מיקום מחוץ לספרה הציבורית כמעין "סוטים". שלב הדרה זה ימשך עד שישובו למראה מגדרי אחיד, "נורמטיבי", לכאורה, כך שיוכלו להיות מוכלים מחדש: "להט"ב שמשרתים בצבא נתפסים כנורמטיביים, ולעומת זאת להט"ב שצועדים במצעד הגאווה וקוראים לסיום הכיבוש או להט"ב שצועדים ערומים במצעד נחשבים פרובוקטיביים ואף פוגעים בהישיג הקהילה הגאה [...] הזרם המרכזי מבצע הדרה דרך התעלמות מאישויון כלפי קבוצות חשובות בתוך הקהילה הלהט"בית" [קרי חיילים וחיילות בשלב המעבר] (הרטל, 2021).

ממצאים אלה מלמדים כי אחד האתגרים המשמעותיים ביותר המאיים על התפיסה הארגונית הוא שירות חיילים בעלי זהות מגדרית אֶבִינרית. המרואיינים חוו נוקשות ודבקות בדיכוטומיה המגדרית הקולקטיבית ואולצו להחליט אם זהותם המגדרית היא, לכאורה, של חייל או של חיילת, ולהקפיד על הופעה ממוגדרת אחידה בהתאם. ממצאי המחקר לא העלו פתרונות מוסכמים ברמת המדיניות, כאלה המגמישים את הבינריות שבבסיס הארגון. אילו לא הייתה לגניטליה השפעה לא פורמלית אך כה משמעותית על תנאי השירות של החיילים, כמו שעלה בממצאים, אולי אז יכלו המפקדים לאפשר בצורה רשמית פתרון מותאם ב"חליפה לפי מידה".

נדמה כי לצד המיתוס של היותו "צבא העם", עומד צה"ל בפני אתגר מיוחד של שירות חובה משותף לאוכלוסיות מגוונות המאופיינות בערכים, באינטרסים ובצרכים שונים. צה"ל נדרש להתמודד מול המתח בין היותו צבא מקצועי ובין הציפייה שהוא יכלול ויכבד את כלל המגזרים בחברה הישראלית. המרקם המיוחד שנוצר משירות אוכלוסיות מגוונות כל כך והחובה לאפשר להן שירות מכבד ולהגן על זכויותיהן מעוררים מתח ומורכבויות רבות (שפרן-גיטלמן, 2020). ההתנגשות בין ערכים בסיסיים המאפיינים את הצבא ובין ערכים המאפיינים מלש"בים וחיילים, כפי שהוצגה בממצאים, באה לידי

ביטוי במתח מתמיד בין ערכים סותרים לכאורה: אחדות מול התחשבות בצרכים מיוחדים, והשירות הצבאי כמאפשר ביטוי ומימוש עצמי לעומת הכפפת הפרט לצורכי המערכת. הדיסוננס בין המערכת הצבאית והמאפיינים הקוויריים של חיילים אלה מעלה סוגיות הנוגעות להתנגשות בין דרישות המערכת הצבאית, המבוססת על אחדות ומבנים מגדריים מסורתיים, ובין הרצון והצורך של החיילים לביטוי ולמימוש זהותם המגדרית. במסגרת מחקר זה מוצע להציב את הערכים הללו על שני קצות של רצף ולראות את המוביליות הקיימת עליו לגבי כל אחת מהאוכלוסיות המתגייסות לצבא. השילוב של אוכלוסיות מגוונות כמו חיילים וחיילות על הקשת הטרגית חושף את המתח בין השאיפה לאחדות צבאית למענה לצרכים אינדיבידואליים של החיילים, ומדגים כיצד מערכת צבאית כזו חייבת להתמודד עם שאלות רחבות של יחסי מגדר-צבא, תוך כדי ניסיון לשמור על אינטגרציה חברתית ותפקוד מקצועי. לנוכח הממצאים הנוגעים לאוכלוסיית היעד, אבקש להציג את המונח "טרנס-לאומיות", מעין שרטוט תהליך של היטמעות חיילים אלה בקולקטיב הלאומי עם מאפייניו ההגמוניים והסיסג'נדרים באמצעות שירותם הצבאי.

נוסף על כך, חוויית השירות של חיילים מהקהילה הטרנסג'נדרית בצה"ל, כפי שבאה לידי ביטוי במאמר זה, משתלבת בדיון רחב יותר על יחסי צבא-חברה-מגדר. צה"ל, המתיימר להיות "צבא העם", אמור לשקף ברמת המקרו את פסיפס החברה הישראלית. אולם בשל החרגתו משורותיו אוכלוסיות שמשקלן בחברה הישראלית משמעותי, ובשל היותן חלק ממגזרים בעלי מאפיינים דומיננטיים שונים, כגון ערבים, נשים חרדיות או חרדים שתורתם אומנותם, ניתן לתהות אם אומנם מהווה צה"ל גורם מוסדי שוויוני המשקף את פני החברה הישראלית, או שמא זהו ניסיון "חצי" נואש לשמר את ההגמוניה הרווחת בצבא רק בקרב מי שאינם קוראים עליה תיגר בזהותם.

עדיין נותרה לדיון השאלה אם מהלך זה כוונתו לתמוך בהכלה מלאה של חיילים וחיילות על הקשת הטרנסג'נדרית, בשוויון מלא ובזהותם המגדרית האוטנטית או שמדובר ב"פינקושינג" בלבד. היות שמאמר זה מתמקד בדור הראשון של חיילים וחיילות על הקשת הטרנסית לאחר ההצהרה הצה"לית בנושא, מוצע לבחון את הנושא באמצעות מחקר המשך.

ממצאי המחקר הנוכחי תורמים מבחינה תאורטית לספרות המחקרית העוסקת בצה"ל כארגון ממוגדר וכן בשילוב טרנסג'נדרים בצבאות סדירים. כמו כן הם תורמים להבנתן של סוגיות שונות בשילוב בצה"ל של חיילים וחיילות על הקשת הטרנסית לראשונה בישראל, בייחוד על רקע המדיניות המוצהרת. זאת ועוד, ממצאים אלה מאפשרים לבחון בפריזמה של התאוריה של הרטל, ובפרט המונח הומולאומיות, את המידה שבה המדינה, כמוסד בעל כוח ממשי בולט, מצליחה (או שמא אינה מצליחה) לקדם הלכה למעשה תהליכי היטמעות חיילים וחיילות אלה בקולקטיב הצה"לי.

מבחינה יישומית, ממצאיו עשויים לסייע בגיבוש מדיניות סדורה ובפיתוח נהלים או פרוטוקול על ידי קובעי המדיניות בצה"ל ביחס לגיוס ולשילוב קבוצה זו. מומלץ לגבש נוהל מורחב שקובע מדיניות ברורה וקווים מנחים מעשיים יותר לגבי תנאי השירות של חיילים, לרבות הקלה ושילוב בסידורי המקלחות והשירותים וכן סידור המגורים המשותפים. כל זאת באופן שיאפשר הקלה על המערכת והמפקדים שבה מחד גיסא, ויטיב להכיל ולשלב את החיילים והחיילות בקרב קבוצת עמיתיהם,

מאידך גיסא. עוד מומלץ לתת את הדעת על תקופת ה"נראות במעבר" ולאפשר רשמית התאמות בתקופה זו, גם אם לא נוצרת עדיין אחדות בפרפורמנס המגדרי.

כמו כן מומלץ למסד רשמית קבוצות מידע ותמיכה למלש"בים, לחיילים ולחיילות על הקשת הטרנסיתתמיכה, מענה חברתי ומידע שיסייע בהתמודדות עם מצבי חיים במרחב הצבאי ובמרחבים אחרים. לבסוף, מומלץ להנגיש מידע מורחב על שירות מסוג זה בצה"ל, לרבות תנאי שירות ברורים, למגוון אנשי קשר בעלי סמכות לפעולה ולטיפול מול מפקדים. כדאי שהמידע יוטמע באתר הצה"ל, בקרב ארגוני הקהילה ובמגוון אמצעי מדיה נגישים נוספים. לצד זאת מומלץ להרחיב את ההסברה הארגונית בצבא, בדגש על אחריות מפקדים לרווחת פקודיהם והעלאת המודעות לצורכי חיילים וחיילות אלה בקרב גורמים מקצועיים בתחומי הת"ש, משאבי האנוש ונוספים, כסוכני שינוי להטמעת מדיניות הגיוון וההכלה ביחידות השונות.

חרף חשיבותו הרבה, למחקר זה כמה מגבלות. מדובר במדגם קטן המאופיין בשונות רחבה של המראיינים, לרבות מקום שירותם, תקופת השירות, הרקע המגדרי, מועד היציאה מהארון ומאפיינים נוספים. רצוי לערוך מחקר המשך בקרב מדגם גדול ומייצג יותר. עוד מומלץ לערוך מחקר אורך שיאפשר השוואה תהליכית ובחינת מגמות על פני ציר הזמן, שבמהלכו ייאספו נתונים בכמה נקודות זמן, למשל בעת הגיוס ובסיומו. ניתן גם להציע השוואה אל מול החוויה של המפקדים בצה"ל, כלומר מהצד של המערכת, ולבחון אם וכיצד ניתן ללמוד מהצלבת החוויות על הקלת המתח הכרוך בשילובם של חיילים וחיילות טרנסג'נדרים בשירות הצבאי. לבסוף, ניתן להציע מחקר שיעשה שימוש בשיטת מחקר כמותית, שיאפשר לשפוך אור על קשרים בין משתנים ולתקף את הממצאים מבחינת מובהקות, ואולי כך לחשוף משתנים נוספים שלא עלו במסגרת מחקר איכותני.

לבסוף יש לציין כי המחקר הנוכחי מושתת על תיאורי החוויה כפי שנצרכו בזיכרונם של צעירים בני הדור הראשון שהסכימו להתראיין ואשר שירתו בצה"ל בסמוך לתקופת ההצהרה הצה"לית. ניתן להניח שבמהלך השנים נצבר ניסיון ונעשו שינויים באופן קליטת החיילים לצבא, דבר שמעניין לבחון בקרב הדורות ששירתו אחריהם. היות שהמחקר מבוסס על צעירים שהסכימו להתראיין, כדאי לשים לב שרובם חוו גם חוויות חיוביות של גיבוי והכלה ממפקדיהם, דבר המעיד על רגישות ואנושיות. להתרשמותי, במקום שבו אין פקודות ברורות, נכנס רצון טוב של אנשים ומפקדים, דבר שלא יסולא בפז במערכת בירוקרטית רחבת היקף מעין זו.

מקורות

- אוחובסקי, ג'. (2020). *המהפכה הגאה*. <https://www.youtube.com/watch?v=GUVdBqDjMmE>.
 בן לולו, א'. (2018). "מ"קווין אסתר" ל"קוויר אסתר": מקרא מגילת אסתר בקהילה רפורמית תל אביבית. *מגמות*, 2(2), 162-137.
 ברשטלינג, א'. (2012). "בכול יש מגדר": על תפקיד העברית בכינון הגוף והזהות הטרנסג'נדריים. *סוציולוגיה ישראלית*, 1(1), 156-135.
 גל, ר'. (2015). תמורות במרכיבי המוטיבציה לגיוס לצה"ל. בתוך מ' אלרן וג' שפר (עורכים), *השירות הצבאי בישראל: אתגרים חלופות ומשמעויות* (עמ' 37-46). המכון למחקרי ביטחון לאומי.
 גרוס, א'. (2000). מיניות, גבריות, צבא ואזרחות: שירות הומואים ולסביות בצה"ל במשקפיים השוואתיים. *פלילים*, ט', 183-95.
 גרוס, א', זיו, ע' ויוסף, ר'. (2016). אם יש סקס אחר הביאווה לכאן ונדעו. בתוך א' גרוס, ע' זיו ור' יוסף (עורכים), *סקס אחר - מבחר מאמרים בלימודים להט"ביים וקוויריים בישראל* (עמ' 11-50). הוצאת רסלינג.
 דושניק, ל'. (2011). ניתוח נתונים במחקר האיכותני: הצעה לארבעה עקרונות מנחים. *שבילי מחקר*, 17, עמ' 143-137.
 הוועדה לענייני ביקורת המדינה (2016). *בקשה לוועדת ביקורת המדינה בנושא. פרוטוקול 91 - דיון בנושא התנהלות רשויות המדינה בטיפול בקהילה הטרנסג'נדרית בישראל*.
<https://m.knesset.gov.il/Activity/committees/Pages/AllCommitteesAgenda.aspx?Tab=3&ItemID=576085>
 הרטל, ג'. (2021). הומולאומיות והפוליטיקה של תנועות להט"ב בישראל. *עיונים*, 36, 31-9.
 הרצוג, ח'. (2014). דרכים לדעת - דמיון של התנגדות: מבט פמיניסטי על ריאיון העומק בחברה מרואיינת. בתוך מ' קרומר-נבו, מ' לביא-אג'אי וד' הקר (עורכות), *מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות* (עמ' 32-53). הקיבוץ המאוחד.
 זילבר, ת'. (2021). חקר יחסי כוח המושקעים במובן מאליו החברתי. בתוך ד' לביא-טובין ומ' לביא-אג'אי (עורכות), *שיחות על מחקר איכותני* (עמ' 19-40). מכון מופ"ת.
 יונה, ל' וקטרי, ע'. (2017). "אחותי את לא פה לבד": חוויות של שונות מגדרית במערכת הענישה הפלילית. בתוך א' הראל (עורך), *משפט צדק? ההליך הפלילי בישראל - כשלים ואתגרים* (עמ' 595-650). הוצאת אוניברסיטת תל-אביב.
 יזרעאלי, ד'. (1999). המיגדר בעולם העבודה. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן, ה' דהאן-כלב, ח' הרצוג ומ' חסן (עורכות), *מין, מיגדר ופוליטיקה* (עמ' 167-216). קו אדום.
 לביא-טובין, ד'. (2021). פיתוח תאוריה מנתונים איכותניים. בתוך ד' לביא-טובין ומ' לביא-אג'אי (עורכות), *שיחות על מחקר איכותני* (עמ' 65-82). מכון מופ"ת.
 לוי, י'. (2009). לאן הולך מודל הגיוס. בתוך פ' יחזקאלי (עורך), *צה"ל - צבא העם או צבא מקצועי* (עמ' 61-52). משרד הביטחון.
 לרר, ז', בן אליהו, ה'. (2009). צבאות העם: מבנה, זהויות ופיקוח. בתוך: ה' בן אליהו, ז'. לרר (עורכים), *סוציולוגיה של צבא העם - צה"ל מבט מבפנים* (עמ' 395-412). הוצאת העמותה לסוציולוגיה צבאית.
 לרר, ז' ולוי, י'. (2020). *מדיניות דה יורה, מדיניות דה פאקטו*, תצהיר (בג"ץ 2020).
 מורגן, ג'. (2010). *דימויים של ארגון*. הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
 מלחי, א. (2021). בקיעים בקונצנזוס: צבא העם ומודל הגיוס לצה"ל במציאות חברתית משתנה. גיליון 156. המכון למחקרי דמוקרטיה.
 משגב, ח'. (2014). פמיניזם, תאוריה קווירית ומחקר גאוגרפי: דיון אפיסטמולוגי ומתודולוגי.
 בתוך מ' קרומר-נבו, מ' לביא-אג'אי וד' הקר (עורכות), *מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות* (עמ' 152-172). הקיבוץ המאוחד.
 סדג'וויק, א' ק'. (2010). האפיסטמולוגיה של הארון. *תיאוריה וביקורת*, 37, 304-284.
 סמוחה, ס' (1999). תמורות בחברה הישראלית - לאחר יובל שנים. *אלפיים*, 17, 261-239.
 פדבה, ג. (2019). פנאופטיקון קווירי באופן ביקורתי: עיון מחודש במצלמה העירומה בוידאו-קליפ 'אאוטסייד' של ג'ורג' מייקל. *בצלאל: כתב-העת לתרבות חזותית חומרית*,
<http://journal.bezalel.ac.il/he/article/4003>
 פוקו, מ'. (1996). תולדות המיניות: כרך ראשון - הרצון לדעת. הקיבוץ המאוחד.
 פלד, י' (1993). זרים באוטופיה: מעמד האזרחי של הפלסטינים בישראל. *תיאוריה וביקורת*, 3, 35-21.
 צה"ל. (2016). *נוהל שירות טרנסג'נדרים בצה"ל*.
https://www.maavarim.org/files/ugd/6d8b4a_0c259f128c3b4213b9a5076df7e4
 קימרלינג, ב' (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. *תיאוריה וביקורת*, 4, 141-123.
 קטרי, ע'. (2016). לא עוברות, לא נחמדות - המאבק הטרנסי וטקטיקות של משטור מגדרי בחוקי איסור אפליה. בתוך א' גרוס, ע' זיו ור' יוסף (עורכים), *סקס אחר - מבחר מאמרים בלימודים להט"ביים וקוויריים בישראל* (עמ' 615-656). הוצאת רסלינג.
 קמה, ע'. (2014). קווים לדמותו של שדה-המחקר הלהט"בי בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, ט"ו(2), 241-261.

קפלן, ד'. (1999). דוד, יהונתן וחיילים אחרים: על זהות גבריות ומיניות ביחידות קרביות בצה"ל. הקיבוץ המאוחד.

קרומר-נבו, מ' וסידי, מ'. (2014). פמיניזם, כתיבה מחקרית ואחרות. בתוך מ' קרומר-נבו, מ' לביא-אגאי וד' הקר (עורכות), *מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות* (עמ' 229-247). הקיבוץ המאוחד.

רייכרט, ש'. (2012). *חוויותיהם של טרנסג'נדרים מהמפגש עם המערכת הרפואית*. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך. המכללה האקדמית תל-אביב יפו.

שילה, ג'. (2007). החיים בוורוד - בני נוער וצעירים - הומואים, לסביות, ביסקסואלים וטרנסג'נדרים. הוצאת רסלינג.

שלסקי, ש'. (2007). ממחקר איכותני לכתיבה איכותית: עניין, חקירה ויצירה. בתוך ש' שלסקי וב' אלפרט (עורכות), *דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבניית חקט* (עמ' 17-68). מכון מופ"ת.

שפרן-גיטלמן, ע'. (2020). שילוב נשים בצה"ל בראי פקודת השירות המשותף - מחקר מדיניות 143. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שקדי, א'. (2003). *מילים המנסות לגעת - מחקר איכותני תאוריה ויישום*. הוצאת רמות ואוניברסיטת תל אביב.

ששון-לוי, א'. (2006). *זהויות במדים - גבריות ונשיות בצבא הישראלי*. מאגנס - האוניברסיטה העברית.

ששון-לוי, א'. (2010). צבא, מגדר וזהויות. בתוך פ' יחזקאלי (עורך), *מגדר וצבא* (עמ' 54-64). משרד הביטחון.

- Australian Government Department of Defense. (2017). *Defence Diversity and Inclusion Strategy*. Retrieved from Australian Government Department of Defense: <https://www.defence.gov.au/Diversity>
- Bowen, A. (2006). Grounded theory and sensitizing concepts. *International Journal of Qualitative Methods*, 5(3), 12-23.
- Charmaz, K. (2000). Grounded Theory: Objectivist and constructivist methods. In M. & (eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed. (pp. 509-535). Sage.
- Dietert, M., & Dentice, D. (2015). The transgender military experience: Their battle for workplace rights. *SAGE Open*, 5-17.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Doubleday.
- Goodwin, M., & Chemerinsky, E. (2019). The Transgender Military Ban: Preservation of Discrimination through Transformation. *Northwestern University Law Review*, 114, 751-808.
- Hochschild, A. R. (1979). Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology*, 85(3), 551-575.
- Israeli-Nevo, A. (2017). Taking (my) time: temporality in transition, queer delays and being (in the) present. *Somatechnics*, 7(1), 34-49.
- Kameg, B. (2020). Gender Dysphoria in United States Veterans and Military Personnel: Historical Context and Current Policies. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 5-9.
- Kaplan, D., & Rosenmann, A. (2012). Unit Social Cohesion in the Israeli Military as a Case Study of "Don't Ask, Don't Tell". *Political Psychology*, 33(4), 419-436.
- Karazi-Presler, T., Sasson-Levy, O., & Lomsky-Feder, E. (2018). Gender, emotions management, and power in organizations: The case of Israeli women junior military officers. *Sex Roles*, 78(7-8), 573-586.
- McNamara, K. A. (2019). Disclosure of Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender (LGBT) Identity among US Service Members after Repeal of LGBT Military Service Bans (Doctoral dissertation, University of Southern California)
- Polchar, J., Sweijts, T., Marten, P., & Galdiga, J. (2014). *LGBT military personnel: A strategic vision for inclusion*. The Hague Centre for Strategic Studies.
- Puar, J. K. (2018). *Terrorist assemblages: Homonationalism in queer times*. Duke University Press.
- Roberts, C. (2022). Persistence of transgender gender identity among children and adolescents. *Pediatrics*, 150(2), e2022057693.
- Sedgwick, E. K. (1991). *Epistemology of the closet*. University of California Press
- Speckhard, A., & Paz, R. (2014). Transgender Service in the Israeli Defense Forces: A Polar Opposite Stance to the US Military Policy of Barring Transgender Soldiers from Service. unpublished research paper.
- Turban, J. L., Dolotina, B., King, D., & Keuroghlian, A. S. (2022). Sex assigned at birth ratio among transgender and gender diverse adolescents in the United States. *Pediatrics*, 150(3), e2022056567.

Whitt, J. E. (2022). Introduction: lgbt Soldiers in Military History. *International Journal of Military History and Historiography*, 42(1), 7-18

אירועי מדיה של המדיה: אירועי טרור קשים כאירועי מדיה

עיון מחודש במאמר: Nossek, Hillel. "News media'-media events: Terrorist acts as media events", *Communications*, vol. 33, no. 3, 2008, pp. 313-330

פרופ' הלל נוסק

ראש מכון כנרת לחקר חברה, ביטחון ושלום ע"ש רא"ל דן שומרון, המכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן

הקדמה

המאמר המקורי פורסם ב־2008 בכתב עת אירופי בשפה האנגלית, בעקבות כנס שהתמקד בעיון ודיון מחודש בתאוריה מתחום חקר התקשורת המוכרת בשם "אירועי מדיה", פרי הגותם של דניאל דיין ואליהוא כ"ץ, בעקבות סיקור הגעתו של הנשיא המצרי אנור סאדאת לישראל בנובמבר 1978. הדיון בכנס התמקד בין השאר בהגדרות חדשות של אירועים כאירועי מדיה, ובמיוחד בשאלה האם אירוע שלא ניזום על ידי הממשלה או הממסד יכול להיכלל בהגדרה של אירוע מדיה? במסגרת המדור החדש בכתב עת זה, השואף לתרגם ולהציע לקוראי כתב העת אפשרות לעיון במאמרי מפתח בתחום צבא חברה וביטחון לאומי, שמחתי על פניית העורכת לתרגום ופרסום המאמר בעברית, תוך עריכה מסוימת והתאמה לעברית ולקהל הקוראים של כתב העת. אירועי 7 באוקטובר והמעורבות האינטנסיבית של אמצעי התקשורת בסיקור האירועים ותוצאותיהם, עושים את המסגרת התיאורטית, לעניות דעתי, מתאימה ביותר לניתוח הסיקור. לפיכך, בסוף המאמר הוספתי אחרית דבר בניסיון ראשוני לנתח את הסיקור בעיתונות המודפסת של היום הראשון וסוף השבוע הראשון שלאחר 7 באוקטובר, בהתאם למסגרת התיאורטית והמודל שפיתחתי לניתוח אירועי טרור ואליםות פוליטית קיצוניים במגמה להיות פיילוט למחקר אורך משלים ומעמיק.

תקציר

בהתבסס על מחקר אורך על הסיקור התקשורתי של פיגועי טרור, מאמר זה מציע מודל לאופן שבו ניתן להמשיג את הסיקור של פיגועים אלה כאירוע מדיה, ובוחן את התפקיד שהדבר משרת בחברה. ההנחה המרכזית של המודל היא שעיתונאים משנים את מסגרת הסיקור החדשותי שלהם כאשר הם עוסקים בפיגועי טרור חריגים; הם זונחים את המסגרת המקצועית הנורמטיבית הרגילה שלהם, הכוללת פעילויות כמו ביקורת על פעולות השלטון, ומאמצים מסגרת סיקור לאומית-פטריוטית המבקשת להשיב את הסדר על כנו ולקדם לכידות חברתית לחיזוק כוח העמידה נגד הטרור והשלכותיו. המודל יכול להועיל בהבהרת תפקידה של התקשורת לאחר אירוע טרור. בעוד היא מסתכנת בהגברה של ההיבטים המאיימים של אירוע הטרור באמצעות מתן במה ציבורית למבצעיו, העיתונאים, כאשר הם פועלים כפטריוטים ולא על פי הנורמות המקצועיות המקובלות בשגרה, חותרים תחת המסר של המחבלים בדרך שבמקום להעביר מסר של טרור, אימה ובהלה, התקשורת מעבירה לחברה המותקפת מסר של סולידריות, שותפות, סיבולת ועמידה עיקשת מול איום הטרור. המודל עשוי להיות שימושי גם להבנת הסיקור התקשורתי של מצבי משבר אחרים מלבד פיגועי טרור קשים. לנוכח אירועי 7 באוקטובר 2023 ומלחמת "חרבות ברזל", המאמר יתייחס ליישום המודל גם לאירועים אלה בבדיקה ראשונית של סיקור בשבוע הראשון שלאחר התקפת חמאס על היישובים בעוטף עזה.

מילות מפתח: עיתונות, אירועים תקשורתיים, תקשורת חדשותית, פיגועי טרור, אירוע מדיה של המדיה.

Abstract

Based on longitudinal research of media coverage of terrorist attacks, this article proposes a model for conceptualizing the coverage of these attacks as a media event and examines its societal role. The model's central premise is that journalists alter their news coverage framework when dealing with exceptional terrorist attacks; they abandon their regular normative professional framework, which includes activities such as criticism of government actions, and adopt a national-patriotic coverage framework that seeks to restore order and promote social cohesion to strengthen resilience against terrorism and its consequences. The model can help clarify the media's role following a terrorist event. While it risks amplifying the threatening aspects of the terrorist event by providing a public platform to its perpetrators, journalists, by acting as patriots rather than following standard professional norms, undermine the terrorists' message. Instead of conveying a message of terror, fear, and panic, the media transmits a message of solidarity, partnership, tolerance, and steadfast resistance against the terrorist threat to the attacked society. The model may also be useful for understanding media coverage of crisis situations other than severe terrorist attacks. In light of the October 7, 2023 events and Operation Iron Swords, this article will address the model's application to these events through an initial examination of media coverage during the first week following Hamas's attack on the communities surrounding Gaza.

מבוא

השנים הראשונות של המאה ה-21 התאפיינו בשידורי טלוויזיה חיים או כמעט חיים של התקפות טרור, לדוגמה פיגועי 11 בספטמבר 2001. השידורים הציגו את החברות ואת ממשלותיהן כקורבנות פסיכיים של האירועים, והתקשורת הצטיירה כמעורבת פסיבית ולעיתים אף כמשתפת בעל כורחה (ויש הטוענים אפילו מרצון) עם יוצרי האירועים – הטרוריסטים.

הטלוויזיה, למרות היותה "מפיקת החדשות", לא הייתה מעורבת ביצירת האירוע והקהל היה הקורבן הישיר או העקיף שלה. עם זאת, החוקרים (למשל, Paletz et al., 1983a; Paletz et al., 1983b; Picard, 1983; Schlesinger et al., 1983)

צינו כי הסיקור התקשורתי של פעולות טרור שונה מסוגים אחרים של סיקור תקשורתי, והחלו לחקור את הטרור ואת תפקידה המיוחד של התקשורת הרבה לפני 11 בספטמבר, לא רק בתחום הטלוויזיה ולא רק בארצות הברית.

המחקרים העוסקים באלימות פוליטית לסוגיה (מלחמות, טרור והפגנות אלימות) ותקשורת מתמקדים בעיקר בשאלות של השהיית הנורמות המקצועיות בעת מלחמה ובעיקר השהיית הביקורת (דרורי ונוסק, 2021) וההתגייסות הפטריוטית סביב הדגל של מדינת הלאום המותקפת, וכדי להתמודד עם הסיקור התקשורתי שמשרת את יזמי האלימות, האויב והטרוריסטים בהעברת מסרים מאיימים, הפצת חדשות כזב וסיוע לאויב (Nossek et al., 2007).

מאמר זה מציע גישה נוספת לניתוח התפקוד של התקשורת בעת מלחמה, ובעיקר אירועי טרור קשים באמצעות ניתוח התוכן של הסיקור במהלך האירועים ואחריהם. המאמר הוא פיתוח של תאוריית "אירועי המדיה" של דיין וכץ (Dayan & Katz, 1992), כאשר המודל המוצע הוא "אירועי מדיה של המדיה". ההגדרה המקורית של אירועים תקשורתיים שהציעו דיין וכץ (1992) מבוססת על תאוריה חברתית-פונקציונלית, המגדירה אירועים תקשורתיים כטקס המשמש חברות למטרות גיוס עצמי וסולידריות, וכן כי אירועים תקשורתיים מציינים אירועים מהותיים בחיי האומה או הציוויליזציה שלהם. דוגמאות לכך היו תחילתו של תהליך השלום בין ישראל למצרים והנחיתה

הראשונה על הירח. צפייה באירועים היסטוריים בטלוויזיה גורמת לאנשים להרגיש חלק מההיסטוריה, והאקט הוא שמגדיר אירועים כאירועי מדיה.

על רקע זה בחנו השניים את השפעת הריטואל הטלוויזיוני המודרני על מפיקי אירועים תקשורתיים (בדרך כלל מנהיגי אומות ודמויות מובילות במדע ובדת); כלי התקשורת המעורבים בהפקת האירוע (עיתונאי טלוויזיה, במאים ומפיקים) והציבור, המשתתפים באירוע באמצעותם מסכי טלוויזיה ולא במפגשים פומביים, פנים אל פנים.

במאמר זה אטען כי במקרים של אירועים תקשורתיים שליליים, כמו פיגועי טרור גדולים שבהם החברה תופסת את האירוע כמשבר וכאיום על הסדר החברתי שלה, התקשורת בכללותה (ולא רק הטלוויזיה והשידור החי) הופכת לשחקן עצמאי ומקימת ריטואל המסייע לחברה להתמודד עם האיום הנתפס. הטקס הוא מוסכמה שבה עיתונאים, עורכים, מפיקים, מאיירים, צלמים והקהל, פועלים לפי תסריט מוכר וטקסי שלכל אחד מהם יש חלק בו. למעשה, אפשר לומר כי החברה יוצרת את הטקס, המוכתב על ידי צורך השעה – תפיסת האיום הקיומי – וכי עיתונאי התקשורת האלקטרונית והמודפסת מבצעים אוטומטית ובצורה בלתי מודעת את הטקס הנדרש כשליחים של חברתם.

התקשורת מייחסת לאירועי טרור משמעות חברתית-תרבותית, השונה מהמשמעות שמארגני אירוע הטרור מיחסים לו בעת תכנון האירוע. היא עושה זאת על ידי קביעה כי הייתה פגיעה לאומית, ועל ידי גיוס המיתוסים והנרטיבים הפטריסטיים של החברה, כדי לעורר סולידריות ציבורית ולתת לגיטימציה לתגובת הממשלה לפיגועים. עמדה זו נבדלת בבירור מתפיסתו הנורמטיבית-מקצועית של איש התקשורת את משימת מסירת המידע והביקורת על פעילות הממשלות.

משמעות הדבר היא שתפקידה של התקשורת עשוי להיות גדול יותר באירועים שליליים מאשר בחיוביים, אם כי בכיוון הפוך מזה שמבקשים המחבלים. במובן זה, התקשורת מנטרלת את נרטיב השיבוש שטרוריסטים מבקשים לכתוב "חדשות", ומשכתבת את האירוע במונחים של הנרטיב המכונן של החברה המותקפת.

רקע תיאורטי

הנחת היסוד בגישה המקצועית והנורמטיבית לעבודה עיתונאית, היא שעיתונאים ועורכים הם "שומרי סף", האחראים לבחירת החדשות ולהפקת הראייה התקשורתית של המציאות החברתית. הבחירה על מה לדווח היא עניין מורכב המתרחש בכמה מישורים, והבחירות שלהם מה ואיך לדווח אינן מבוססות על העדפה אישית; הם מתבססים על מערכת של נורמות וסטנדרטים מקצועיים. עיתונאים אינם עובדים בבידוד. הם שייכים לארגוני תקשורת עם סדרי עדיפויות משלהם הפועלים בתיאום עם ארגונים אחרים. ארגון התקשורת הבודד הוא חלק ממוסד התקשורת הרחב, הנהנה מיחסי גומלין עם ארגונים חברתיים אחרים ונתון להשפעתם. לפיכך, כפי שציינה שומייקר: "...אף אחד מהשחקנים האלה – הפרט, השגרה, הארגון או המוסד החברתי – אינו יכול להימלט מהעובדה שהוא קשור למערכת החברתית אליה הוא משתייך" (Shoemaker, 1991: 75).

סיקור תקשורתי של פעולות טרור

בסיקור אירועי טרור התקשורת מבצעת תהליך של בחירה, שהוא למעשה דו־שלבי וכולל החלטה לסקר סיפור מסוים והחלטה נוספת בנוגע לכמה סיקור הוא צריך לקבל (ימים או שבועות). יש הבחנה בין סיקור של אירועים מקומיים ובין אירועים שקרו במדינות אחרות. כמו כן, התקשורת נוטה לסקר אירועי טרור על פי מאפיינים תרבותיים וגיאופוליטיים, כאשר המקום של אירוע הטרור משפיע על אופן הסיקור המושפע מהקהלים שהתקשורת משרתת. דיווחי החדשות בטלוויזיה נוטים להציג קונפליקטים חברתיים בשיא עוצמתם, ועולים בקנה אחד עם הנטייה התקשורתית לדרמטי ולחריג. על פי מחקרים של חדשות, הקריטריון של קרבה, גיאוגרפית, פוליטית או תרבותית, חשוב כאשר מחליטים אם לסקר או לא לסקר בכלל ואת סוג הסיקור שהוא צריך לקבל (Nossek, 2004). כדי להבין כיצד ממוסגר הסיקור של אירועי טרור במדינות שונות, עלינו לבחון את הפרקטיקות של עיתונאים כמספרי סיפורים בתרבות נתונה.

חדשות כמיתוס וכנרטיב

קארי (Carey, 1989) הציע שני מודלים של תקשורת: העברה וטקס. מודל העברה מתאר טוב יותר את הגישה המקצועית הנורמטיבית לסיקור אירועים, ואילו המודל הטקסי רלוונטי יותר לאירועים תקשורתיים בכלל ולמודל "אירועי המדיה של המדיה". התקשורת מבצעת את הטקס על ידי מסגור סיקור האירוע כנרטיב המוכר לתרבות מסוימת, ושימוש במיתוס בחדשות כדי ליחס משמעות מסוימת לאירוע, וכך מזמינה את הקהל להשתתף בטקס סמלי ידוע המותאם למצב שנוצר על ידי האירוע. אפשר לטעון שהנרטיבים והמיתוס אינם יצירה של העיתונאים, ושאלה מהתקופה המאוחרת או הפוסט־מודרנית אינם נוצרים רק על ידי החברה אלא גם על ידי תכנים תקשורתיים. הדבר כנראה רלוונטי לכל הרעיון של טקס, אבל רלוונטי פחות לטיעוניי, מכיוון שאינני מתחקה אחר מקורות המיתוסים והנרטיבים שהתקשורת בוחרת, אלא מנסה להבין את המשמעות שהם רוצים ליצור. אני מציע מסגרת שאינה בהכרח מסגרת היעד של יוזמי הטרור (Nossek & Berkowitz, 2006).

בטווח הארוך, לחדשות הטרור תפקיד מפתח בבנייה ובשימור של זהויות חברתיות, הן על ידי הדגשת זהויות של עמים אחרים המנוגדות לעולמו של הקהל, הן על ידי היכרות מחודשת של הקהל עם זהותו שלו. עם זאת, חדשות הטרור עושות יותר מזה עבור הקוראים והצופים של חדשות: הן מספרות מחדש את הנרטיבים הראשיים של חברה המכילה את ההשקפות המתמשכות של תרבות המשקפות את ערכי הליבה שלה, מוסדות חברתיים בולטים ושחקנים חברתיים מרכזיים. נקודת המפתח היא שעיתונאים עושים את עבודתם על ידי הצגת דואליות נרטיבית.

כאשר הם מדווחים על חדשות יום־יומיות, הם מיישמים את מה שאנו מכנים נרטיב מקצועי המייצג איזון בין ערכי הליבה העיתונאיים שלהם ובין הלחצים החברתיים של עולם העבודה שלהם. כאשר ערכי הליבה של החברה נמצאים תחת מתקפה, כמו באירועים של אלימות פוליטית קיצונית, עיתונאים עוברים להשתמש בנרטיב־על שמסיט את התודעה הציבורית לחשיבה על הסדר החברתי והתרבותי השולט. כדי לעשות זאת, סיפורים חדשותיים מרמזים על מסעות ואתגרים מיתולוגיים,

וממקמים את עלילת הסיפור שלהם בתוך נרטיבים תרבותיים מוכרים, תוך שהם מציעים לשחקנים למלא תפקידים מיתולוגיים אלה.

חדשות בכלל וחדשות על איומים קיומיים בפרט הן תוצר של התרבות החברתית שבה מוטמעים מקצוע העיתונות וארגוני התקשורת (Hall, 1982). הן אינן משקפות מציאות אובייקטיבית, אלא מציאות מובנית חברתית (Adoni and Mane, 1984). אסטרטגיה אחת שאימצו עיתונאים כדי לייצר בהצלחה את המוצר התרבותי שלהם, המבוסס על סיפורים מיתיים, היא להתחבר לנרטיבים הנפוצים, הטיפוסיים והידועים של התרבות בכללותה (Lule, 2001; Zelizer, 1993). בהיותם אנשי תרבות ומספרי סיפורים באותה תרבות, עיתונאים בונים סיפורים המבוססים על מוסכמות נרטיביות המהדהדות תרבותית עבור עצמם ועבור הקהל שלהם. באמצעות הסתמכות על נרטיבים אלה, לעיתונאים יש קווים מנחים כיצד סיפוריהם אמורים להתפתח ומה עליהם לעשות כדי לייצרם (Kitch, 2002; Berkowitz, 1992). כך, גם כאשר מדווחים על אירועים חריגים ובלתי צפויים, עובדי חדשות מסוגלים להסביר מצבים באופן שנשמע מוכר וטבעי יחסית.

מיתוס ונרטיבים – המבנה הבסיסי לחדשות

המונח מיתוס כאן אינו מתייחס למושג "שקר", אלא לרעיון הסיפור התרבותי: תפיסה מתמשכת אך דינמית של החברה ומוסדותיה החברתיים (Lule, 2001). מיתוסים הם סיפורים בעלי מבנים נרטיביים הניתנים לזיהוי (Bird and Dardenne, 1988; Levy-Strauss, 1963). הם מהדהדים תרבותית משום שהם מסבירים את "ההווה והעבר וגם העתיד" של התרבות (Levy-Strauss, 1963: 209; נוסק, 1994). הם "מסומנים על ידי נרטיבים מוגדרים, מוכרים, מקובלים, מהדהדים את התרבות המארכת שלהם" (Silverstone, 1988). מיתוסים נוטים גם להיות נוסחתיים, עם שחקנים מרכזיים משותפים ותוצאות צפויות (Cawelti, 1984; Lule, 2001; סילברסטון, 1988). הם מקבלים משמעות מן הטקסטים שהם ממוקמים בהם, ומן ההקשרים שהם מופיעים בהם.

כפי שהמחיש בארת (Barthes, 1972), מיתוסים יכולים להתפרש גם כצורות אידיאולוגיות, כלומר סמלים תרבותיים המעוררים פרשנויות מסוימות מובנות מאליהן בנוגע למה שחברה הייתה וצריכה להיות. אלמנט אידיאולוגי זה צובר כוח סמלי באמצעות יישום מתמיד של נרטיבים חברתיים במשך זמן (Hall, 1982). מיתוסים גם גורמים להיבטים מסוימים של החברה להיראות "טבעיים", ואינם מוגדרים על ידי נסיבות היסטוריות, חברתיות וכלכליות מסוימות המנציחות אינטרסים דומיננטיים מסוימים (Slotkin, 1992).

מיתוס, אם כן, הוא צורה של תקשורת המיוצרת בפומבי, ומופצת בתוך תרבות. מיתוס בסיסי או מטא-נרטיב הוא סיפור דרמטי, אמיתי או פיקטיבי, המתאר ומעניק משמעות לשלבים ראשוניים של קולקטיב אנושי נתון (Nossek, 1994; סיון, 1991). חשוב מכול, נרטיבים הם סיפורים המסופרים בצורה ליניארית, עם מבנה בסיסי ששרד על פני עיבודים מרובים (Berger, 1997).

על פי דראמונד, מיתוס הוא "בעיקר מכשיר מטאפורי לספר לאנשים על עצמם, על אנשים אחרים, ועל העולם המורכב של אובייקטים טבעיים ומכניים שהם שוכנים בהם" (Drumond, 1984: 27). במאמר זה, מיתוס מוגדר כטקסט שבו ערכים דומיננטיים משוכפלים בנרטיבים המוכרים על ידי

תרבות מסוימת. מחקרים על חדשות זיהו את תפקידן של חדשות כסיפור (Darnton, 1975; Roeh, 1989) ותפקידן של החדשות בחזרה על מיתוסים, ויישם רעיון זה בניתוח אירועי טרור (ראו למשל, Lule, 1995 a, Lule, 1995 b, Lule, 1988 a; Lule, 1988 b; נוסק, 1994).

טרור, אידיאולוגיה ומסגרות תרבותיות בנרטיבים חדשים

מכיוון שעיתונאים חיים במסגרת תרבותית של עיתונות וחברה, הם הופכים הן למפיקי מדיה הן לקהל תקשורתי, ומחליפים מחדש הגדרות הגמוניות כאשר הדבר נחוץ ביותר. חדשות הטרור הן אתר מפתח בעבודה אידיאולוגית זו, משום שתוכן חדשותי יכול לשחזר מאפיינים ארוכי שנים של זהויות, לצמצם ולמקדן מהעמימות התרבותית היומיומית שלהן.

הכוח ההגמוני הדיסקורסיבי האמיתי טמון באופן שבו זהויות נבנות חברתית בתקשורת בדרך שייראו מקובעות בטבע, על ידי העלאת מקורות ומסורות שעברו מן העולם ויצירת תחושה של קביעות (Nossek & Berkowitz, 2006).

במאמר קודם (Nossek, 2004) הצעתי מסגרת לניתוח הסיקור של אלימות פוליטית כחדשות חוץ. הצעתי שכאשר ידיעה בחדשות חוץ מוגדרת כ"שלנו" – הפרקטיקות המקצועיות של העיתונאים יהיו כפופות לנאמנות לאומית, וכאשר אייטם הוא "שלהם" – המקצועיות העיתונאית באה לידי ביטוי. לפיכך יש יחס הפוך בין ערכי החדשות המקצועיים ובין הזהות הלאומית של העיתונאי וערכי העיתון. ככלל, ככל שהדוח יהיה "לאומי" יותר – כך יהיה "מקצועי" פחות.

מתודולוגיה

ניתוח מיתוס ונרטיב בסיקור חדשותי

הכלים המתודולוגיים המשמשים כאן הם אלה ששימשו בנוסק (1994), שפורטו אצל ברקוביץ ונוסק (2001) ושיושמו אצל נוסק וברקוביץ (2006). המטרה העיקרית היא לזהות את המיתוסים התרבותיים המוטמעים בתוכן חדשותי ספציפי. במאמר (2001) התבססנו בעיקר על אלטהיייד (1996) המציע את הרעיון של "ניתוח תוכן אתנוגרפי", אותו הוא מבסס על תפיסות תיאורטיות ומתודולוגיות של אתנוגרפים כמו ג'ורג' הרברט מיד, הרברט בלומר, אלפרד שוץ וברגר ולוקמן. אלטהיייד ממליץ על מתודולוגיה של התבוננות חוזרת ונשנית בתוכן והשתקפות על הממצאים, תוך ביסוס החלטות מפתח כגון בחירת מדגם וניתוח נתונים הן על שאלות המחקר הן על המסגרת התיאורטית של המחקר. מאפיין מרכזי של גישתו הוא: "משמעויות ודפוסים מופיעים לעתים רחוקות בבת אחת [...] הם מתגלים או מתבררים באמצעות השוואה מתמדת וחקירה של מסמכים לאורך זמן". (Altheide, 1996: 10).

הגישה "המתהווה" של אלטהיייד שונה מניתוח התוכן המסורתי במטרת המחקר הבסיסית שלה, הכוללת בדרך כלל בדיקת השערות תוכן חדשותי ספציפיות באמצעות מדדים קבועים מראש הנגזרים מהן. זוהי סטייה משמעותית מניתוח התוכן המסורתי, שכן משמעות הדבר היא שחקר המיתוסים התרבותיים העומדים בבסיס סיפורים חדשותיים גדל אורגנית מתהליך המחקר, במקום להתבסס על מדדים קבועים מראש.

בחירת האירועים ובחירת התקשורת

הניתוח האמפירי מתמקד בעיקר בעיתונים ובסיקור פיגועי הטרור הגדולים בישראל בשנים 1968–1978 ופיגוע גדול אחד ב-1996. ניסיונה ארוך השנים של ישראל בטרור, הסיקור התקשורתי הנרחב, ההיסטוריה הייחודית והסכסוך הפוליטי הבלתי פתור עם שכנותיה, הופכים אותה למקרה בוחן אידיאלי. נוסף על כך, הסיקור העיתונאי בכללותו נרחב יותר מסיקור תקשורתי אחר מבחינת זמן, מרחב ועומק, ומשרת טוב יותר את ניתוח המשמעות שהתקשורת מעניקה לאירועים כאלה. כדי לגלות אם קיים דפוס משותף גם בסיקור התקשורתי של פעולות טרור מרכזיות במדינות אחרות, בחנתי את הניתוח המחקרי האמפירי של הסיקור התקשורתי של 11 בספטמבר (2001) בארצות הברית ואת הפיגוע במדריד (2004) בתקשורת בספרד. לאחר בחירת פעולות הטרור לניתוח אספתי את כל הפריטים המתייחסים לאירוע, מיום פעולת הטרור בשבועיים הבאים. (ניסיון העבר של סיקור פעולות טרור מלמד כי הסיקור בדרך כלל דועך לאחר שבועיים). בפריטים נבדקו מילות מפתח המעידות על מסגרת מקצועית, רטוריקה של אובייקטיביות, עובדתיות וכדומה; מסגרת לאומית, התייחסות למדיניות מדינית ובין-לאומית, מלחמה בטרור, משפט בין-לאומי וכיוצא בזה, או מסגרת תרבותית, עדויות למיתוסים ונרטיבים ייחודיים לחברה; במקרה של ישראל, התייחסויות למורשת היהודית, להיסטוריה היהודית, לציונות ולתקומתה של המדינה היהודית על רקע השואה ולקחיה (נוסק, 1994, ברקוביץ ונוסק, 2001, נוסק, 2004, נוסק וברקוביץ, 2006).

ממצאים

סיקור הפיגועים המרכזיים בתקשורת הישראלית

המחקר הנוכחי מתייחס לשישה פיגועים בולטים שאירעו בישראל בשנים 1968–1978, ולפיגוע בקניון דיזנגוף סנטר במרכז תל אביב ב-1996 (לאחר הסכם אוסלו ורצח ראש הממשלה רבין). הפיגועים שאירעו בתקופת הניתוח הראשונה נותחו במחקר קודם (נוסק, 1994) שעסק בסיקור התקשורת הישראלית של הפיגועים הבולטים באותה תקופה. האירועים הבולטים ביותר ב-1972 היו מינכן, סבנה וההתקפה על נמל התעופה בן-גוריון, שנקרא אז שדה התעופה לוד, ב-1974; ההתקפה על בית הספר במעלות שבצפון הארץ ב-1974; חטיפתם וחילוץם של נוסעי מטוס אייר פראנס מאנטבה שבאוגנדה ב-1976; החטיפה והחילוץ הכושל של האוטובוס בכניסה הצפונית לתל אביב – אירוע אוטובוס כביש החוף ב-1978. ניתוח כל העיתונים היומיים שיצאו לאור בישראל באותה תקופה מדגים כיצד התקשורת השתמשה בפיגועי הטרור כדי להעביר את נרטיב האב של הקמת מדינת ישראל בשל הציונות והשואה. היא השתמשה גם בנושאים אלה כמסגרת להבנה ההתקפות וגיבוש עמדות כלפיהם.

הנרטיב השולט בחברה הישראלית

בישראל, המטא-נרטיב של הציונות ככוח העיקרי לתקומת המדינה היהודית הוא יסוד בסיסי בתרבות החדשות שלה (הרמן, 1979; ליבמן, 1978; ליבמן ודון יחיא, 1983). בה בעת, השואה, כאירוע היסטורי, מילאה תפקיד מרכזי במטא-נרטיב של ההחלטה להכריז על מדינה עצמאית, והיא סוגיה מרכזית בתרבות בישראל. המטא-נרטיב המעמיד את הציונות בהתנגדות בינארית לשואה סופר

בעיתות משברים לאומיים, כמו מלחמות ופיגועי טרור (נוסק, 1994). ניתוח הסיקור חשף סיפור חוזר המשמש את התקשורת לסיקור אירועים כאלה. בסיפור זה היהודים, קורבנות חסרי ישע לשעבר של התוקפנות הנאצית, ניצלים על ידי חיילים ישראלים כהוכחה לתקומת העם היהודי בישראל. לסיפור יש גם סוף נוסף, כאשר מבצע החילוץ נכשל (כמו ארוע אוטובוס הדמים ב-1978). במקרה זה, הסיפור הוא על השואה והנקמה; נקמה שנשללה מהיהודים כאשר לא הייתה מדינה יהודית. הסיפור התקשורתי של הפיגוע הוא חגיגה של הציונות כפתרון האמיתי לאנטישמיות שהיהודים מתמודדים איתה במדינות אחרות, והבטחה שהשואה לא תחזור על עצמה. כך, הסיקור התקשורתי קורא לחוסן נפשי ומבצע מעין ריטואל חברתי, שמטרתו לאזן את מסר הפחד הטרוריסטי. הוא מרגיע את עם ישראל שאף על פי שפיגועי הטרור דומים במידת מה לאפיזודות ידועות בשואה המסופרות בישראל, בישראל וברחבי העולם יהודים יכולים להיות סמוכים ובטוחים שהם אינם קורבנות חסרי ישע, ושצה"ל יבוא לעזרתם בכל מקום שהם נתונים בו בסכנה (נוסק, 1994).

פיגוע התאבדות בדיזנגוף סנטר בתל אביב (מרס 1996)

ב-4 במרס 1996, בסביבות השעה 16:00, פוצץ עצמו מחבל מתאבד במעבר החצייה של מרכז הקניות דיזנגוף במרכז תל אביב. האזור היה עמוס באנשים; בעיקר הורים וילדים שיצאו לחגוג את חג הפורים. בפיגוע נהרגו 13 בני אדם, בהם ילדים, ויותר ממאה נפצעו. פיגוע זה בא זמן קצר לאחר שני אירועים נפרדים שבהם פוצצו עצמם מחבלים מתאבדים באוטובוסים ציבוריים בירושלים. שני עיתונים יומיים ארציים נבדקו: ידיעות אחרונות, באותה תקופה בעל שיעור הקוראים הגדול ביותר בישראל (כ-50%), ו"הארץ", עיתון עילית הנקרא בעיקר על ידי אינטלקטואלים וליברלים ישראלים (כ-9% מהקוראים).

ברמה העיתונאית המקצועית הנורמטיבית, הניתוח הראה כי שני העיתונים השתמשו בתחילה במסגור המוכר של "וואו, איזה סיפור" (Tuchman, 1973 ; Berkowitz, 2000). הפיגוע הוצג כאירוע בלתי צפוי אך מוכר, העונה על פורמט עלילתי מסוג זה. מסגרת זו הייתה בולטת במיוחד בידיעות אחרונות, ואילו הארץ השתמש יותר במסגרת של תיקון הפרדיגמה (ברקוביץ, 2000). קריאת "וואו איזה סיפור" של ידיעות למוחרת בולטת בכותרת הראשית "מדינה בפחד", וכותרות אחרות שידרו חרדה והלם. למשל "גופות של ילדים בתחפושת מהודרת", "חרדת הורים" וכדומה. הקריאה בהארץ הייתה אמוציונלית פחות: "13 הרוגים..." נושא הזעזוע בא לידי ביטוי ביתר שגם בכותרות, בתיאורים, בעדויות ובצילומים של ידיעות, כאשר הלם ואימה (בעיקר בימים הראשונים) הגדירו את הסיפור: "כמו סרט אימה...", "חרדה לאומית" (כותרת באותו יום), "אימה" (כנ"ל), "כמו סרט אסונות" (כיתוב תמונה באותו יום), "ישראל פחדה השבוע" (פתיחת כתבה מ-8 בחודש) והכותרת "אנחנו מפחדים" מאותו יום. בהארץ הכותרת המפוכחת יותר הייתה "פיגוע ההתאבדות בדיזנגוף סנטר".

תיקון הפרדיגמה בלט במיוחד בהארץ, הרואה עצמו שונה מכלי התקשורת האחרים. הדבר בא לידי ביטוי במכתבים למערכת, במאמרי דעה ובמאמרי מערכת, כמו גם בתגובה של איש חדשות הטלוויזיה חיים יבין, שספג ביקורת על "שיתוף פעולה עם האויב" כאשר הציג צילומי תקריב של הקורבנות. מעניין שבטור שכתב הודה כי יש להפיק לקחים בנוגע לסיקור התקיפה, וכי נעשו טעויות בשוגג. הוא הודה בקושי להישאר אובייקטיבי בזמנים כאלה, ואמר שילמד ממנו:

באשר לי, אני מודה באשמה. כשאירועים כאלה קורים הפנים שלי מסגירות את הרגשות שלי [...] עשינו טעויות, למה אתה מצפה? כאשר אתה עובד תחת לחץ כזה, בין אם בתקשורת האלקטרונית או המודפסת, טעויות הן בלתי נמנעות. כותרת כמו "מדינה בפחד" אינה מתקבלת על הדעת, כך גם השוואה לשואה ולדיווחים היסטוריים מהשטח, ואולי הייתי צריך להשתמש בנימת דיבור עניינית יותר. את הטעויות יש לתקן: שליטה עצמית רבה יותר בסיקור אירועים טראומטיים [...] עשינו טעויות, אבל אין צורך להטיף לנו.

(חיים יבין, "כולנו משתפי פעולה עם חמאס", הארץ, 8 במרס 1996)

לדעתי זו דוגמה טובה במיוחד להתאמה וחידוש של מודל האובייקטיביות. שלומית הראבן כתבה מאמר בשם "עיתונאי או אזרח?", ובו כתבה: "הפעם התקשורת ולא רק הטלוויזיה הפכו את הפחד, הפאניקה והדמעות לכמעט אופנתיים. מבחינה מקצועית, הטלוויזיה וחלק מהעיתונאים הציגו בבירור תמונה מעוותת לחלוטין של הלך הרוח הציבורי לאחר הפיגועים [...] חוסר שיקול הדעת המקצועי הוא פשוט, מר יבין" (ידיעות, 10 במרס 1996)

ברמה הלאומית והתרבותית, הפיגוע מתואר כאובדן (בתהליך מתמשך) של ביטחונו של האזרח הישראלי ("התקפות חמאס יצרו איום קיומי חדש על הפרט בבית, בחצר, בנסיעות לעבודה, בבית הספר ובחיי היומיום שלו בלב ובעומק העורף", (הארץ, יואל מרקוס, 5 במרס 1996); "זו מלחמה על הישרדותה של מדינת ישראל", נאום הנשיא ויצמן, הארץ 6.3.96; "אנחנו במצב של מלחמה כוללת", ידיעות, מאמר מערכת, 5 במרס 1996; "מלחמה בתל אביב", ידיעות, כיתוב תמונה, 5 במרס 1996; "גיהנום בדיזנגוף", ידיעות, כותרת העמוד, 5 במרס 1996), וההתמודדות עם הטרור מוצגת כחלק ממלחמת הישרדות. עם זאת, יש פרשנויות שונות מאוד להיקף האיום; האם הוא אסטרטגי או קיומי?

נושאי סיקור

הפיגוע התרחש בלב תל אביב, בערב חג הפורים. בתיאורי האירוע מה שבולט הוא עצם הנורמליות האורבנית של תל אביב. הדבר בולט ביותר בידיעות מאותו יום, בביטויים כמו: "לב ליבה של תל אביב", "השוק הגבוה, הרחוב המטופח שהוא לב ליבה של תל אביב"; הסופר יגאל סרנה תיאר את המקום כחלק קבוע מחיי היום-יום; ראש העירייה מילוא תיאר את תל אביב כעיר קוסמופוליטית, מטרופולין אמיתי (ידיעות, 8 במרס 1996). על רקע שגרתי זה בלטו תיאורים מחרידים של גופות ילדים לבושות בתחפושות מפוארות, עגלת התינוק העזובה שהושארה ברחוב והכותרת למוחרת הפיגוע: "רחוב דיזנגוף הפך אתמול לשדה קטל". גם סיפורים על ילדים שחגגו את פורים נפוצים (שני העיתונים מאותו היום).

נושא השואה הנקודה הראשונה כאן היא שסיקור הפיגוע מדגיש מאוד את נעורי הקורבנות; ילדים שנרצחו בתחילת חייהם. נוסף על שפת הדוח, דברי המרואיינים מדגישים את הקשר לשואה. פצועה אחת מכריזה: "זה הגורל היהודי: אבל יום אחד היהודי הקטן הזה יקום ויכה בחזרה" (ציטוט ישיר, הארץ, 5 במרס 1996). ניצול שואה דיווח: "חשבתי על אושוויץ" (שם). בכתבה מצוטט יהודה וקסמן (אביו של סמל נחשון וקסמן, שנחטף על ידי מחבלים ב-9 באוקטובר 1994 ונהרג במהלך מבצע חילוץ) אומר: "צדנו נאצים במשך חמישים שנה. מה קורה בישראל עכשיו זה גם פשע נגד האנושות:

רצח ילדים, נשים וגברים חפים מפשע" (ידיעות, 11 במרס 1996). את הקישור אפשר לראות גם במכתבי הקוראים. למשל "גזר דין מוות קולקטיבי נגזר על היהודים. הרצון של העם היהודי לשרוד חזק יותר..." (מכתבים למערכת, 5 במרס 1996). במכתב אחר נכתב:

קשה להגיד לתושבי תל אביב, שעתיים אחרי שעברו פוגרום, שהם לא בגטו, שזו מדינה עצמאית ואדירה. אולי הטרור מפחיד אותנו כי הוא מחזיר אותנו להיסטוריה שממנה ברחנו, ורובנו מאמינים שנפטרנו ממנה, היסטוריה שבה היינו רק חפצים, גופות פסיביות שידו של המחבל הופכת לגווית" (הארץ, 6 במרס 1996).

נושא מלחמת העצמאות סיקור הפיגוע בדיזנגוף סנטר הכיל אזכורים רבים למלחמת העצמאות. בטורו כתב ירון לונדון: "אז היינו קהילה קטנטנה שנלחמה על חיינו. עכשיו אנחנו עם חזק וכבר לא קטנטנים", ומשווה בין פיגוע מכונית תופת ברחוב בן יהודה בתל אביב ב־1947 (ידיעות, 5 במרס 1996) לפיגוע בדיזנגוף סנטר. שולמית הראבן (ידיעות, 6 במרס 1996) כתבה כי "במלחמת העצמאות נהרגו כאן ביום אחד יותר אנשים מאשר בשנתיים של טרור". זלמן שובל, לשעבר שגריר ישראל בארצות הברית, השתמש במשפט "כל הארץ היא קו החזית" (ידיעות, 6 במרס 1996), ובסיום מאמרו התייחס עמוס קינן לקרב על שער הגיא בדרך לירושלים ב־1948 (ידיעות, 8 במרס 1996). מעניין לציין שגם בעמוד הראשון של הארץ מ־12 במרס הופיעה תמונה של שיירות משוריינות עושות את דרכן לירושלים ב־1948, ללא קשר גלוי לאירועים.

בהקשר זה ראוי לבחון את הזיקה לנושא הציונות. אורי אבנרי כתב: "עלינו לשאוב כוח מיסודות הציונות ומהתקווה הנצחית למימוש המפעל הציוני" (ידיעות, 5 במרס 1996). עוד כתב עמוס קינן: "כבר יש לנו מדינה, אנחנו מתקרבים לניצחון הציונות" (ידיעות, 8 במרס 1996). שלמה נקדימון קשר את דבריו למועד הכרזת המדינה (ידיעות, 13 במרס 1996), ובמוסף השבת הופיעה כתבה מובילה הקוראת ל"עמידה איתנה": "זו ארצנו שבחרנו לחיות בה" (מוסף הארץ, 8 במרס 1996).

במאמרו של רן כסלו מצוטט אהוד ברק (שהיה שר החוץ בעת הארוע) המשווה את הטרור ליתוש קטלני, ואת המאבק ביתוש כייבוש ביצה בהתייחסו לייבוש ביצות המלריה של ארץ ישראל על ידי החלוצים היהודים הראשונים), "כדי להילחם בו עלינו להרוג את היתוש ולייבש את הביצה שבה הוא חי". "ייבוש הביצה", הסביר הרמטכ"ל (רא"ל אמנון ליפקין שחק), "הוא תהליך השלום". (הארץ, 5 במרס 1996). הקשר לציונות ולהתיישבות היהודית בארץ מלווה גם את תיאור הקורבנות; ילדה קטנה ממושב ותיק ספדה לה כך: "משפחה זו מגלמת את ערכי יישוב הארץ" (הארץ, 6 במרס 1996). הרוג נוסף היה פעיל ב"הגנה" (ידיעות, 6 במרס 1996). הקישור לציונות שימש גם לתיאור כפרו של ערבי ישראל שהסיע את המחבל לתל אביב: היה זה "ליד נהלל" (שני העיתונים, 10 במרס 1996). חמאס הכריזה על היעד שלה כישראל הציונית (יואל מרכוס, הארץ, 5 במרס 1996; בן עמי פאיאט, הארץ, 7 במרס 1996).

כפי שניתן לראות, במקרה של הפיגוע בדיזנגוף סנטר יש חזרה לסיפור הבסיסי של השואה והנקמה. צה"ל וכוחות הביטחון צפויים לנקום את הפיגוע, באמצעות פגיעה במבצעיו או בשולחיהם. לשם השוואה, כיצד נעשה השימוש במסגרת תרבותית מוכרת אחרת לניתוח הסיקור של הפיגוע בדיזנגוף סנטר בעיתונות בארצות הברית? סיקור החדשות שם נאלץ להתמודד עם אירוע מפתיע, מרוחק ולא מוכר מבחינה תרבותית, שיש לדווח עליו במהירות ולהציגו בדרך שהקהל האמריקני יוכל

להתייחס אליו. דיווחים בחדשות זכו לדמיון לסיפור המערב הפרוע, ויצרו סיפור שהפך את הלא נודע לידוע. הדיווח עקב אחר נרטיב תרבותי יותר מאשר מקצועי, שכן צורתו עברה מדיווח עובדתי לכיוון הגישה הצבעונית של הסיפור (Nossek & Berkowitz, 2006). כדי לבחון אם האופן שבו התקשורת מסקרת אירועי טרור דומה או שונה בסיסית מאופן הסיקור בישראל, סיכמתי מחקרים שנערכו על הסיקור בשני אירועים בולטים: פיגוע 11 בספטמבר בניו יורק (2001) והפיגוע בתחנת הרכבת במדריד (2004).

לאחר הפיגוע במגדלי התאומים ב-11 בספטמבר 2001 הציע Shudson (2002) כי כאשר הם ניצבים בפני איום ציבורי, עיתונאים מחליפים נורמות מקצועיות בחיפוש אחר דרכים להביא לידי ביטוי את רגשות החברה כולה (שהם, העיתונאים, חולקים כאנשי ציבור). הם מלווים זאת במאמצים לספק מידע מעשי על ההתמודדות עם המשבר. העיתונות גם שמה את הערכים המקצועיים נטולי הפניות בצד, כאשר ביטחון המדינה מאיים או כאשר אסון מכה. 11 בספטמבר שילב איום על הציבור, על הביטחון הלאומי וקטסטרופה, ושודסון טוען שהטון הפטריוטי של הסיקור מובן. גם Carey (2002) מתאר במאמרו את הסיקור הפטריוטי של רשתות הטלוויזיה האמריקניות את הטרגדיה, ואת מאמציהן לספק במה לאבל הלאומי הקולקטיבי. Waisbord (2002) טוען כי פטריוטיות היא מסגרת אנליטית להבנת האיום, ודרך להתמודד עימו. התקשורת משיגה זאת על ידי הפיכת האיום למובן ולכן בר הגנה.

בעקבות פיצוץ הרכבת במדריד ב-11 במרץ 2004 ציינו Sadab & La Porte (2006) במאמרו כי סיקור הטרור הבאסקי הוא במסגרת פטריוטית בדרך כלל, ובעיקר דוגל בדמוקרטיה ובסולידריות. נראה כי דפוס דומה התרחש בעקבות הפיגוע במדריד, כאשר התקשורת גייסה מיוזמתה תהליכים דמוקרטיים וקראה לאזרחי ספרד לחזק את הדמוקרטיה על ידי דחיית ניסיונות הממשלה לתלות את הטרגדיה בבדלנים הבאסקים, במקום לחקור ולפרסם את האמת.

דיון

בחיפוש אחר גישה תיאורטית שתסייע לנו להבין ולהסביר את תפקוד התקשורת במשבר בעקבות מתקפה גדולה על החברה, נחזור לתאוריית אירועי המדיה של דיין וכץ (1992). את התאוריה אפשר לראות בהקשר התאוריה החברתית הפונקציונלית-מבנית, והיא משלבת את השפעת שידורי הטלוויזיה החיים על שלושת השחקנים המשתתפים באירוע: היוזמים, התקשורת והקהל – הצופים באירוע שאינם נוכחים פיזית במקום התרחשותו. כץ וליבס (Katz & Liebes, 2007) תהו אם המודל של דיין וכץ בלעדי לאירועים חיוביים, וטענו כי יש לנסח מחדש את תפיסתנו את האירועים התקשורתיים בדרך שיכללו אירועים שליליים וחיוביים, וכי במקרה של טרור התקשורת עשויה להפיק את האירוע במשותף עם המחבלים. לעומת זאת, עם אירועים חיוביים התקשורת עשויה לשתף פעולה עם ממשלות ומוסדות רשמיים. בשני המקרים, לתקשורת תפקיד חשוב ותנאי הכרחי על אף שהם עדיין ממלאים תפקיד משני ביצירת האירוע ובהפקתו.

טרור חיצוני הוא אירוע חדשות חוץ בין-לאומי, ומטבע הדברים אינו כרוך במודל האירוע התקשורתי שתיארתי לעיל. בטרור מסוג זה אפשר לומר שהסיקור מציג תמונה של תסמונת העולם המסוכן,

ושהוא משרת את הטרוריסטים כאשר הוא משווין בשרירים שלהם. הדבר משפיע על התיירות ועל חופש התנועה. הוא מגדיל את היקף המשאבים שאזרחים מוכנים להשקיע בביטחון, ומאפשר לממשלות להפר את זכויות הציבור ופרטיותו. טרור פנימי, להצעת, מתאים למודל אחר ובמידה רבה יש לו כללים משלו; הוא מעוררת ריטואל שבו התקשורת ממלאת תפקיד ייחודי באופן שבו היא מסקרת את האירוע על ידי הדגשת ערכי האינטגרציה והלכידות לצד חזרה מהירה לשגרה, שליטה של כוחות הביטחון במצב, חילוף הירואי של קורבנות וקורבנות שמתים מוות משמעותי – כל אלה מחזקים את החוסן.

לקראת מודל של סיקור תקשורתי של פיגועים גדולים

בעקבות אירועי טרור גדולים מבית, התקשורת מקיימת ריטואל שאני מכנה "אירוע מדיה של המדיה". טקס זה מתבצע כאשר אירועי טרור מתקשרים במיוחד, שהתקשורת מפרשת אותם כאיום על קיומה של החברה, ומעוררים אותה לערוך את הטקס – כנס שבו עיתונאים, עורכים, מפקים, במאים, צלמים וקהל עוקבים כולם אחר תסריט מוכר וטקסי מאוד. כל "שחקן" משחק את התפקיד שהוקצה לו בתסריט. אפשר לומר למעשה שהחברה המותקפת יוצרת טקס המוכתב על ידי צורך השעה, כלומר תפיסת האיום הקיומי שבה עיתונאים מהתקשורת האלקטרונית והמודפסת מנהלים את הטקס אוטומטית ובצורה לא מודעת כשליחים של החברה שלהם. האירוע שלאחר האירוע, כלומר השידור החי בעקבות האירוע, הוא חלק מרצף של אירועים המורכב מפינוי או הצלה של קורבנות, הלוויות לאומיות ותגובה – נקמה.

ההבדל בין אירוע תקשורתי ובין אירוע מדיה של המדיה ניכר כבר בתחילת הסיקור. באירועים תקשורתיים, כלי התקשורת מעורבים מנקודת זמן מסוימת בהפקת האירוע, וממוקמים מראש במקומות קריטיים לסיקור. באירועי מדיה של המדיה כלי התקשורת מגיעים למקום לאחר תחילת האירוע, או אף לאחר סגירתו על ידי המשטרה או כוחות הביטחון. ברגע שמתברר מה קרה, הריטואל והסיקור הופכים לאחד. המטרה – לנטרל את המסר המאיים והמדאיג של הטרוריסטים, להרגיע את החרדה והזעזוע של החברה, להקל על החזרה לשגרה, לחזק את חוסנה של המדינה מול הטרור ולוודא כי סכסוכים יכולים להיפתר רק באמצעות יישום ערכים דמוקרטיים, ללא שימוש בצורות קיצוניות ומגוונות של אלימות פוליטית.

בריטואל הקורא לסיקור פטריוטי, התקשורת משעה את המסגרת המקצועית הנורמטיבית שלה, ובעיקר את הביקורת על השלטון, עד שהסערה תחלוף והמדינה תחזור לתחושת השליטה והביטחון. הטקס חושף יותר ויותר את זהותם של הקורבנות ובני משפחותיהם, המוגדרים מחדש כבעלי תפקיד במלחמה נגד כוחות הרשע המאיימים על ערכי הליבה של החברה; האומה.

שידורים חיים מסקרים את טקסי המשנה הבאים של פינוי או הצלה, הלוויות הקורבנות, תגובה ממשלתית – נקמה. אירוע התקיפה עצמו אינו משודר בדרך כלל בשידור חי, אלא אם כן יש בני ערובה. לאחר מכן הוא נמשך ואמצעי תקשורת נוספים מצטרפים: רדיו, עיתונות והרשתות החברתיות ולכן לתקשורת יש אפוא תפקיד גדול יותר בשכתוב ובהפקת הסיקור של האירוע, מאשר התפקיד שמייחסים יוזמי אירועי המדיה החיוביים לתקשורת, אם כי ברוח הפוכה לזו המבוקשת על ידי המחבלים. במובן זה, התקשורת מנטרלת את נרטיב השיבוש שהעבריינים ביקשו לכתוב. בניגוד

לאירוע התקשורתי הטלוויזיוני המקורי, אירועי מדיה של המדיה מערבים אמצעי תקשורת אחרים, כלומר רדיו, עיתונים, מגזיני חדשות ואינטרנט, שכן אלה מסייעים בייזום, הפקה וביצוע מתמשך של אירוע מדיה של המדיה כטקס חברתי.

מסקנות

ההבדל בין תאוריית אירוע המדיה המקורי של דיין וכץ (1992) ובין האירוע התקשורתי המוצע כאן, מבוסס על הבחנה בין אירועי טרור ובין אירועים שבהם התקשורת תלויה בממשלה או בבעלי עניין אחרים. במקום זאת, יש לראות באירוע הטרור הזדמנות, לפחות עבור התקשורת של המדינה המותקפת, לפעול עצמאית כדי להתמודד עם הדילמה כיצד לסקר את האויב, שבעצם מבקש לחטוף את המצלמה והמיקרופון ולהשתמש בהם לצורכיהם. בתגובתה, התקשורת מחזירה לעצמה את השליטה על תפקידה החברתי בדרך שהיא הופכת את היוצרות על המסר של המחבלים. במקום להפיץ מסר של טרור, אימה ובהלה, היא שולחת למדינתה מסרים של סולידריות, שותפות וסיבולת רבה מול איום הטרור. זאת באמצעות טקס, המעבד מחדש את נרטיב האב של החברה, תוך שימוש במיתוסים המכוננים שלה כדי ליצור משמעות השוללת את האיום ומנצחת את הטרור. היא גם נותנת משמעות למותם של הקורבנות. הקורבנות הופכים לאבדות גבורה במלחמה בטרור ובמאבק לעמוד בו; בדרך שהם מנהלים את חייהם כנורמליים, ומסמלים את התקווה לנצח את הטרור ותומכיו.

ניתוח הסיקור של אירועי 7 אוקטובר 2023 במסגרת התיאורטית והמחקר האמפירי של אירועי טרור בולטים

סיקור אירועי טרור בולטים בעיתונות העברית מתחילת המאה ה-20 התאפיין במבנה נרטיבי שהדגיש את הצדקת הציונית, את חשיבות המדינה ואת חשיבות צה"ל בהגנה על עם ישראל ועל העם היהודי. המבנה הסיפורי נבנה על אויב שהוגדר כנאצי, הקורבן הוגדר כיהודי והאירועים הושוו לאירועים ידועים מעדויות השואה. במערכה השנייה הפך היהודי בעזרת צה"ל לישראלי המציל, וכאשר לא הצליח או אי אפשר היה להציל – דאגה הזרוע הארוכה של צה"ל ומערכת הביטחון לנקמה. כל זאת הודגש כניגוד לשואה שבה היהודים היו חסרי אונים, העולם היה אדיש ולא היה מי שינקום את דמם של הנספים. הקמת מדינת ישראל שינתה את הסיפור.

המבנה המושלם היה סיפור חטיפת מטוס אייר פראנס לאנטבה (1976), וחילוץ בני הערובה על ידי יחידות מובחרות של צה"ל. במהלך השבי עברו החטופים "סלקציה" שהזכירה את שנעשה באושוויץ. ההקשר הרלוונטי היה העובדה שארבעה מהחטופים היו גרמנים מארגון הטרור הגרמני באדר מיינהוף, ששיתפו פעולה עם המחבלים הפלסטינים.

התאוריה שמסבירה את שיטת הסיקור המוצעת היא המסגרת הפונקציונלית-מוסדית, המגדירה את תפקידה האינטגרטיבי של התקשורת ואת בניית המסגרת המבנית של הסיקור בדרך שתלכד את האומה, תחזק את כוח העמידה נגד הטרור ותשדר מסר ברור: למרות הדמיון של אירועים שמזכירים לנו את השואה, העובדה שיש לנו מדינה וצבא מבטיחה שהשואה לא תחזור כי יש צבא שיילחם באויב וינקום את דם הקורבנות (נוסק, 1994). משנות ה-80 של המאה ה-20; האנתפאדה הראשונה;

הסכמי אוסלו והטרור שאחריו; האנתפאדה השנייה והלאה, השתנה הסיפור באופן ששיקף את העמדות הפוליטיות המנוגדות: מצד אחד מי שטענו שהטרור מוכיח שאין עם מי לדבר, מצד אחר הטוענים שהטרור הוא תוצאה של חוסר התקדמות בתהליך השלום.

ניתוח הסיקור של אירועי טרור בעולם, במיוחד אחרי 11 בספטמבר (ראה למשל קובץ המאמרים בעריכת Zelizer & Allan, 2002 וכן Nossek et al., 2007) ושל מבצעי צה"ל בעזה ובלבנון, הראה שתופעת התגייסות של אמצעי התקשורת לחיזוק הלכידות של מדינות במצבי משבר והשהיית הביקורת רווחת בכל המדינות הדמוקרטיות ובישראל בכלל. ניתוח המקום של אזכור השואה, הנקמה והתקומה בסיקור בישראל, יכול ללמד על מקומה ביצירת הלכידות, חיזוק כוח העמידה וההבטחה לנקמה ותקומה המבטאים גם בביטחון שהשואה לא תחזור בשל קיומה וכוחה של ישראל. בהתבסס על המסגרת התיאורטית והמתודולוגיה של מאמר זה, ערכתי ניתוח תוכן ראשוני של סיקור אירועי 7 באוקטובר וסוף השבוע הראשון שאחריו בעיתונות המודפסת, במטרה לבחון האם מודל הסיקור אומץ גם במקרה זה, או שמא נבחרה מסגרת סיפורית שונה ומה מהות השינוי.

ממצאים ראשוניים

מניתוח תוכן של העמודים הראשונים של העיתונות המודפסת והדיגיטלית מ-8 באוקטובר 2023 ושל מהדורות סוף השבוע הראשון (13 באוקטובר), עולה כי ביום הראשון ביום הראשון שלאחר הטבח הדיווח החדשותי ומאמרי הדעה על האירועים בעיתונים השונים, במהדורות המודפסות והדיגיטליות, היה בלי להשתמש בדימויים המצביעים על המסגרת הסיפורית המוכרת. מנגד, בסוף השבוע התדמית של המחבלים כללה את הכינוי של יחיא סנואר כנאצי, ואפילו "אדולף סינוואר" (יאיר שרקי, מקור ראשון, 13 באוקטובר 2023). צה"ל, שלא נכח כמצופה ממנו ב-7 באוקטובר, חזר חלקית לתפקיד המציל, ותחילתה של נקמה נוכחת גם בהתקפות חיל האוויר על עזה. השואה או אירועים המזכירים את השואה הוזכרו בהיסוס, והשימוש בהגדרת פוגרום היה מבוסס יותר, לפחות בימים הראשונים, מה שהחזיר את הסיפור לטבח ביהודים ללא כוח מגן בארץ ובחו"ל. הדבר שמשתנה הפעם הוא שהעולם לא שתק, וגם ארצות הברית עזרה בלחימה ובהרתעה. מדינות המערב גינו את הטבח, אבל הייתה גם דעת קהל וממשלות שגינו את ישראל. בחינה מעמיקה במשך זמן תאפשר ניתוח מקיף יותר של השימוש במסגרת הסיפורית, תוך התאמה למציאות החדשה, אך בלי לוותר על המסר המרכזי שהתשובה היחידה למניעת מקרים חוזרים ונשנים של טבח ורצח יהודים היא קיומה של המדינה.

מבחינת ניתוח המסגרת ובעלי התפקידים: ההתייחסות להגדרה הכוללת של המתקפה על ישראל ב-7 באוקטובר היא של פוגרום או שואה – יוזמה לחסל קהילה או אומה שלמה. בשני המקרים מדובר במציאות של קורבנות חסרי ישע, ובחוסר יכולת להגיב. האזכור לאירועים שקרו בשואה בא לידי ביטוי בכינוי של המחבלים נאצים או בתיאור התנהגותם כזאת: המציל – צה"ל – לא הגיע בזמן ולא מילא למעשה את התפקיד שהמודל של הסיקור של אירועי הטרור הבולטים הקודמים נתן לו. הנוקם – צה"ל – הוא המגן שכשל, אבל מציל ונוקם, גם אם באיחור, ולמעשה המיקוד של הסיקור היה בנקמה.

השאלה היא מה המסר הכולל: האם ב-7 באוקטובר זו אפיזודה מקרית החוזרת במהלך תקופה ארוכה שיש להתגבר עליה, ויש לנו כוח לעמוד בה כי יש מדינה, צבא ועל כן נפעל למנוע שמשהו דומה יקרה בעתיד, או שמא המסר הוא שנחיה על חרבנו כל עוד הצד השני לא ישנה את מטרותו להשמיד את מדינת ישראל? עמית סגל כתב ב"המוסף לשבת" של ידיעות אחרונות מ-13 באוקטובר 2023 "על שואת היהודים סביב עזה" לדבריו. "אין דבר מתיש יותר ממאבקים פנימיים מול הנאצים". עוד טען כי: "כל מה שהפריד בין הנאצים בנירנברג לבין הנאצים משכונת רימל היה מבחן היכולות, לא מבחן הכוונות".

ברשתות החברתיות דיווח עמית סגל: "150 מאזרחי המשטר הנאצי בעזה נהרגו בתקיפות של צה"ל בשעה האחרונה"; "נהרג נאצי שניסה להיכנס לשטח המדינה במארב"; "ארבעה מחבלים נאצים נלכדו"; "צה"ל הרס בניינים רבי קומות מהם פעלה מפקדת הארגון הנאצי".

"הייתה כאן שואה. לא בממדים הפיזיים שלה. בממדים האנושיים שלה באכזריות, במפלצתיות, בכוונה, בדרך ביצועה, "כותב בן כספית ב"מעריב" במוסף לשבת.

במוסף "השבוע" של ישראל היום כתב אמנון לורד על "נחילי האיינזצגרופן של הישות האסלאמית" שפלשו לישראל, ומאוחר יותר הגדיר את חמאס "הארגון האיסלמו-נאצי". "אנו עומדים בפני אויב נאצי אכזר, ולכן חייהם של תושבי עזה ב-2023 מעניינים בערך כמו חייהם של תושבי ברלין ב-1943", כותב יאיר שרקי ב"מקור ראשון" (13 באוקטובר 2023); "אדולף סינואר הוא נאצי בן מוות. כך גם כל מי שהצביע לו בבחירות בעזה". אריאל שנבל כתב באותו העיתון: "עזה היא בת מוות", "[...] את הנאצים יש לחסל. עכשיו. בניין בניין, קומה קומה. זה או אנחנו או הם, וזה יהיה אנחנו".

מנגד, הציע יובל קרני במוסף G של גלובס "לשמור הבלגה. אנו יודעים בוודאות שב-7 באוקטובר ההנהגה המדינית והצבאית של ישראל לא הצליחה להגן על אזרחיה. בעיני רבים, ידיה היו מוכתמות בדם נקי. עם זאת, זו לא הייתה שואה. לפי דובר צה"ל, גופות המחבלים התגלגלו במאותיהם לאחר הקרב. כמובן, לא היה שום דבר אבירי בהתנהלותם. הם רצחו והתעללו. עם זאת, הם היו מוכנים להקריב את חייהם. אני מרוצה אם איש אינזצגרופן בודד נהרג או נפצע במהלך השמדת מיליון וחצי יהודים, בשטחים שנחשבו אז למערב ברית המועצות"; "ההשוואות לשואה [...] מיועדות לאוזני העולם החיצון, אבל אולי הן צריכות לעורר מידה מסוימת של אי נוחות בקרב הישראלים, מבית ומחוץ. הצורך התכוף בשימוש בשפת ההמון אינו מכבד את משתמשים, ואינו מועיל. זה כרוך בכשל של שפה ודמיון. לפעמים, נראה שסימן הקריאה בסוף המשפט פוטר אותם מהצורך למלא אותו, שעומד במבחן הביקורת. דווקא בתקופה שהיא הופכת את עזה לעיר חורבות".

תם ולא נשלם

השוני של אירועי 7 באוקטובר מאירועי טרור בולטים קודמים נובע, בין השאר, מהשינויים בחברה ובתקשורת, שמונעים חזרה על המודל של הסיקור משנות ה-70 ועד סוף המאה ה-20 בשלמות: שני מרכיבים בולטים במיוחד בשוני ובאי השלמת המודל הנרטיבי לחיזוק כושר התאוששות. אין הצלה,

יש רק נקמה – צה"ל לא היה שם בזמן התקפת הטרור, ומצד אחר העולם לא היה אדיש או נגדנו, לפחות בשבוע הראשון. לאחר מכן חל שינוי מסויים, כאשר ניתן היה להשוות אולי חלקית את מבצעי חילוץ החטופים (מבצע "ראשית האור" לחילוץ אורי מגדיש ומבצע "ארנון" לחילוץ נועה ארגמני, אלמוג מאיר ג'אן, אנדריי קוזלוב ושלומי זיו) אך העיתוי המאוחר, וגם החילוץ של חלק קטן מאד מהחטופים במבצעים אלה לא אפשר השוואה מלאה והשלמה של התפקיד של צה"ל כ"מציל" והשאלה אפ' ניתן לכנותם "אנטבה 2" נשארה פתוחה. מעשי ההצלחה ההרואים היו, אם כן, רק רמז ליכולת החילוץ המופלאה של ישראל באמצעות צה"ל וכוחות הביטחון שלא מומשה באופן מלא.

מסתמן הבדל מהותי בין הסיקור של אירועי הטרור של המאה הקודמת ואירועי 7 באוקטובר, לפחות בשבוע הראשון. בשנות ה-70 וה-90 של המאה ה-20 היה אזכור של אירועים מסוימים שקרו בשוואה ואילו, לפחות בשבוע הראשון, ככל הנראה מכיוון שצה"ל לא הגיע להציל מידיה, המסגרת הסיפורית היא של שוואה באופן ישיר ומלא ולא רק באזכור לצורך חיזוק כוח העמידה תוך קביעה מוחלטת שהיא לא תחזור – כפי שהיה המסר הברור של אירועי הטרור של המאה ה-20.

לכך יש להוסיף את המחלוקת בדבר מטרות המלחמה, המונעת הסכמה מלאה על עתידה של המדינה וביטחונה, ועל יכולתו של צה"ל להגן על אזרחי המדינה באשר הם כפי שהיה בעבר, לדוגמה באנטבה. נוסף על כך, חשוב להתייחס לתפקידן של הרשתות החברתיות, בשלב הראשון במקביל לשידורים של ערוצי הטלוויזיה שתפסו את המקום המרכזי, כאשר העיתונות המודפסת הופיעה לראשונה רק ב-8 באוקטובר לאחר שהציבור ספג עומס רב של ידיעות. עם זאת, סוף השבוע הראשון שלאחר המתקפה, ועוד לפני שהחלה המתקפה הקרקעית והתגובה התבססה על חיל האוויר, מראה שוב את תפקידה של התקשורת המודפסת בהצעת מסגרת עומק לסיקור. ניתוח הסיקור הטלוויזיוני והמידע שהופץ ברשתות החברתיות המחייב מחקר נוסף, יעשיר את ההבנה על חלקות התפקידים בין אמצעי התקשורת הוותיקים והחדשים, ועל השאלה אם אמצעי התקשורת ממשיכים לקיים את הטקס המוכר של "אירוע מדיה של המדינה" או שהשינויים הפוליטיים, החברתיים ובמפת התקשורת מונעים את היוזמה של התקשורת לקיים טקס מלכד ומחזק כפי שמצאנו באירועי בעקבות אירועי העבר.

בסופו של דבר, בחינה מעמיקה במשך זמן תעמיק ותרחיב את השימוש במסגרת הסיפורית תוך התאמה למציאות החדשה, אך בלי לוותר על המסר המרכזי שהתשובה היחידה למניעת מקרים חוזרים ונשנים של טבח ורצח יהודים היא קיומה של ישראל. נקודות ציון מעניינות בזמן כדי להשלים את התמונה יכולות להיות יום השואה ויום השנה לאירועי 7 באוקטובר 2023.

תודה לרוני קולקר עוזרת המחקר היעילה, על הסיוע באיסוף הנתונים וניתוח התוכן של סיקור פרשת דיזנגוף סנטר. ברצוני להודות למבקרים האנונימיים של המאמר וכן לעורכי הגיליון המיוחד, פרידריך קרוץ ואנדראס הפ, על ההערות וההצעות ששיפרו מאוד את הגרסאות הראשונות של המאמר לקראת פרסומו המקורי בכתב העת *Communications, The European Journal of* *Communcation Research*. תודה להוצאת מערכות על התרגום של המאמר ולעורך הלשוני של מערכות, עדי לרנר.

מקורות

דרורי, ז. ונוסק, ה. (2021). בין תקשורת מתגייסת לביקורת מגוייסת, יחסית תקשורת וצבא בישראל בשלושה מבצעים ברצועת עזה: "עופרת יצוקה" (2008), "עמוד ענן" (2012) ו"צוק איתן" (2014). חברה צבא וביטחון לאומי, 1, 51–79.

נוסק, ה. (1994). שואה ותקומה בסיקור אירועי טרור בולטים בעיתונות הישראלית, 1968–1978. קשר, 16, 18–32.

סיון, ע. (1991). דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון. מערכות: תל אביב

- Adoni, H. and Mane, S. (1984). Media and the social construction of reality: Towards an integration of theory and research. *Communication Research*, 11, 323–340.
- Altheide, D. L. (1996). *Qualitative media analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Barthes, R. (1972). *Mythologies*. (trans. Annette Lavers). New York: Hill and Wang.
- Berkowitz, D. (1992). Routine news and newswork: Exploring a what-a-story. *Journal of Communication* 42, 82–94.
- Berkowitz, D. (2000). Doing double duty: Paradigm repair and the Princess Diana what-a-story. *Journalism: Theory, Practice and Criticism* 1(2), 125–143.
- Berkowitz, D. and Nossek, H. (2001). Myths and news narratives: Toward a comparative perspective of news. *Ecquid Novi*, 22, 41–56.
- Bird, E. and Dardenne, W. R. (1988). Myth, chronicle and story. In J. W. Carey (Ed.), *Media, myths and narratives* (pp. 313–328). England: Penguin.
- Carey, J. W. (1989). *Communication as culture: Essays on media and society*. New York: Routledge
- Carey, J. W. (2002). American journalism on, before, and after September 11. In B. Zelizer and S. Allan (Eds.), *Journalism after September 11* (pp. 71–90). London and New York: Routledge.
- Cawelti, J. (1999) *The six-gun mystique sequel*. Bowling Green, OH: Bowling Green State University Popular Press.
- Dayan, D and Katz, E. (1992). *Media events: The live broadcasting of history*. Cambridge MA: Harvard University Press
- Darnton, R. (1975). Writing news and telling stories. *Deadalus*, 104, 175–193.
- Drummond, L. (1984). Movies and myth: Theoretical skirmishes. *American Journal of Semiotics*, 3, 1–32.
- Hall, S. (1982). The rediscovery of "ideology": Return of the repressed in media studies. In M. Gurevitch, T. Bennett, J. Curran, and J. Woollacott (eds.), *Culture, society and the media* (pp. 56–90). London: Methuen.
- Herman, N. S. (1979). *Jewish identity*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Katz, E. and Liebes, T. (2007). No more peace!: How disaster, terror and war have upstaged media events, *International Journal of Communication*, 1, 157–166
- Kitch, C. (2002). A death in the American family: Myth, memory, and national values in the media mourning of John F. Kennedy Jr., *Journalism and Mass Communication Quarterly* 79(2), 294–309.
- Levi-Strauss, C. (1963). *Structural anthropology*. New York: Basic Books.
- Liebman, S. C. (1978, January). Myth, tradition and values in Israeli society. *Midstream*, 24, 44–53.
- Liebman, S. C. and Don Yehiya, E. (1983). *Civil religion in Israel*. Berkeley: University of California Press.
- Lule, J. (1995a). Enduring image of war: Myth and ideology in a Newsweek cover. *Journal of Popular Culture*, 29(1), 199–211.
- Lule, J. (1995b). The rape of Mike Tyson: Race, the press, and symbolic types. *Critical Studies in Mass Communication*, 12, 176–195.
- Lule, J. (1988a). The myth of my widow: A dramatic analysis of news _ Portrayal of a terrorist victim. *Political Communication and Persuasion*, 5, 101–120.
- Lule, J. (1988b). *Symbolic sacrifice: New York Times coverage of the TWA 847 hijacking*. Boston: Emerson College, Terrorism and the Media Research Project.
- Lule, J. (1991). Sacrifice and the body on the tarmac: Symbolic significance of U.S news about a terrorist victim. In Y. Alexander and R. G. Pickard (Eds.). *In The Camera's Eye: News Coverage Of Terrorist Events* (pp. 30–45). New York:

Brassey's.

Lule, J. (2001). Daily news, eternal stories: The mythological role of journalism. New York: Guilford.

Nosseck, H. (1994). The narrative role of the Holocaust and the state of Israel in the coverage of salient terrorist events in the Israeli press. *Journal of Narrative and Life History*, 4, 119_134.

Nosseck, H. (2004). Our news and their news: The role of national identity in the coverage of foreign news. *Journalism*, 5(3), 343_368.

Nosseck, H. and Berkowitz, D. (2006). Telling "our" story through news of terrorism: Mythical newswork as journalistic practice in crisis. *Journalism Studies*, 7(5), 691_707.

Nosseck, H., Sreberny, A., and Sonwalkar, P. (2007). Media and political violence (pp. 1_19). Cresskill, NJ: Hampton Press.

Paletz, D.L., Fozzard, P.A., Sc Ayanian, J.Z. (1982a). The IRA, the Red Brigades, and the FALN in the New York Times. *Journal of communication*, 32, 162-171

Paletz, D.L., Fozzard, P.A., Sc Ayanian, J.Z. (1982b). Terrorism on TV news. In W.C. Adams (Ed.), *Television coverage of international affairs* (pp. 143-165). Norwood, NJ: Ablex

Picard, R. (1993). *Media Portrayals of Terrorism* (Iowa: Iowa State University press.

Roeh, I. (1989). Journalism as storytelling: Coverage as narrative. *American Behavioral Scientist*, 33, 162_168.

Sadaba, T. and La Porte, T. (2006). Mediated terrorism in comparative perspective: Spanish press coverage of 9/11 vs. coverage of Basque terrorism. In A. P. Kavoori and T. Fraley (eds.), *Media, terrorism and theory: A reader* (pp. 69_90). London: Roman and Littlefield Publishers.

Schudson, M. (1989). The sociology of news production. *Media, Culture, and Society*, 11, 263_282.

Schudson, M. (2002). What's unusual about covering politics as usual. In B. Zelizer, and S. Allan (Eds.), *Journalism after September 11* (pp. 36_47). London and New York: Routledge.

Schlesinger, P., Murdock, B., Sc Elliot, P. (1983). *Televising terrorism*. London: Comedia

Shoemaker, P. J. (1991). *Gatekeeping*. Newbury Park, CA: Sage.

Silverstone, R. (1988). Television, myth and culture. In J. W. Carey (ed.) *Media, myths, and narratives* (pp. 20_47). Newbury Park, CA: Sage.

Slotkin, R. (1992). *Gunfighter nation: The myth of the frontier in twentieth-century America*. New York: Atheneum.

Tuchman, G. (1978). *Making news: A study in the construction of reality*. New York: Macmillan.

Waisbord, S. (2002). Journalism, risk, and patriotism. In B. Zelizer and S. Allan (Eds.) *Journalism after September 11* (pp. 201_219). London and New York: Routledge.

Zelizer, B. (1993). Journalists as interpretive communities. *Critical Studies in Mass Communication*, 10, 219_37.

Zelizer, B. and Allan, S. (2002) (Eds.) *Journalism after September 11*. London and New York: Routledge.

ביקורת ספרים

Israel's New War: The conflicts between Israel and Iran, Hezbollah and the Palestinians since the 1990s by Ehud Eilam.

ד"ר איתמר ריקובר

אוניברסיטת בר אילן

ספרו של אהוד עילם, *Israel's New War*, מעלה תרומה משמעותית לשדה המחקר של תולדות הסכסוך הישראלי-ערבי ולחקר האסטרטגיה הצבאית בעימותים אסימטריים. ספרים ומאמרים רבים נכתבו ועוד יכתבו אודות מלחמות ישראל, ולכן אין מדובר במקרה זה על מחקר חלוצי. אולם עילם מצליח להאיר את הדינמיקות המורכבות של העימותים המרכזיים שישראל הייתה מעורבת בהם משנות ה-90 של המאה ה-20 ועד ימינו. באמצעות ניתוח מעמיק ומקיף עילם מזמין את הקורא להתעמק בהבנת התהליכים שהובילו את ישראל להתמודד עם אתגרי הביטחון המשתנים בזירה המזרח תיכונית. במרכז הספר עומד מחקר ההשוואתי, המתפרס על פני 268 עמודים, שיצא לאור בהוצאת Peter Lang. הספר מאורגן באופן לוגי ומקיף, המאפשר השוואה שיטתית בין האירועים. חשיבותו הגדולה נובעת מהצגת השוואה מעמיקה בין זירות לחימה שונות, תוך בחינת ההיבטים האסטרטגיים, המבצעיים והטקטיים של כל אחת. בביקורת זו אבחן את מבנה הספר, את טיעוניו המרכזיים ואת תרומתו לשדה המחקר, ואתיחס לחוזקותיו של המחקר לצד תחומים הדורשים התייחסות נוספת או הרחבה.

את הספר אפשר לחלק לשני שערים: הראשון, פרקים 1–5, מספק לקורא סקירה מקיפה של העימותים השונים בין ישראל ליריבותיה; השני, פרקים 6–11, מתאר את ההשלכות וההשפעות של המלחמות החדשות על צה"ל. כל פרק פותח בסקירה היסטורית של העימות, מספק הקשר ההכרחי להבנת הדינמיקה, ניתוח מעמיק של האסטרטגיות שננקטו על ידי ישראל ויריבותיה, בשילוב התייחסות ליתרונות והמגבלות של כל צד ונקודות הדמיון והשוני ביניהם. מבנה זה מעורר את סקרנותו של הקורא להתעמק לא רק במהלכו ההיסטוריאלי-פורמטיבי של העימות, אלא גם בתוצאותיו ובהשלכות ארוכות הטווח של העימותים הנדונים. הגישה ההשוואתית מאפשרת לזהות מגמות ותובנות בנוגע לאסטרטגיה הצבאית הישראלית ואתגרי הלחימה בעימותים אסימטריים. עם זאת, עליי לציין כי אפשר היה לטייב את מבנה הספר באמצעות הוספת פרק מקדים המפרט את מתודולוגיית המחקר והניתוח.

הפרק הראשון מציג ניתוח השוואתי מעמיק של שני עימותים מרכזיים בהיסטוריה הצבאית הישראלית המודרנית: המאבק נגד חזבאללה בלבנון בשנות ה-90, והעימות עם הפלסטינים בתקופת האנתפאדה השנייה (2000–2005). המחבר מצליח לשרטט תמונה מורכבת של שני הקונפליקטים, תוך הבחנה בהיבטים אסטרטגיים, מבצעיים וטקטיים. המחבר מצטיין בספרו גם בהשוואה המפורטת של האסטרטגיות והטקטיקות שנקטה ישראל בשני המקרים. הדיון ביתרונות ובמגבלות של השימוש בכוחות מקומיים (צה"ל בלבנון ומנגנוני הביטחון הפלסטיניים) מספק תובנות חשובות

בנוגע לאתגרים הכרוכים בניהול עימותים אסימטריים. אחד מחוזקותיו העיקריות של הספר הוא הניתוח של ההקשר האזורי הרחב – המחבר מדגיש את תפקידה של איראן בתמיכה בחזבאללה, ואת מעורבותן המוגבלת של מדינות ערב בסכסוך הישראלי-פלסטיני. ניתוח זה מספק תובנות חשובות הן בנוגע לדינמיקה האזורית המורכבת הן בנוגע להשפעתה על התנהלות הצדדים בשני העימותים.

ובכל זאת כמה נקודות לשיפור: הפרק בפרט, והספר בכלל, מתבססים בעיקר על נקודת המבט הישראלית. אולם הכללת ניתוח מעמיק יותר של האסטרטגיות והתפיסות של הצד האחר – חזבאללה והפלסטינים – היה מעשיר את ההבנה הכוללת של הדינמיקה בין הצדדים היריבים. נקודה נוספת שאינה מתייחסת רק לפרק זה אלא לספר כולו היא ההתייחסות לארגונים הפלסטיניים כמקשה אחת. בניגוד למצב בלבנון, שבה חזבאללה הוא ארגון הומוגני, הזירה הפלסטינית מאופיינת במגוון רחב של ארגונים בעלי אידיאולוגיות, מטרות ושיטות פעולה שונות ומגוונות. הקורא היה למד רבות מניתוח מעמיק יותר של ההבדלים בין הארגונים הפלסטיניים השונים כמו פתח, חמאס, הג'האד האסלאמי ואחרים. כל אחד מארגונים אלה נקט גישה שונה כלפי ישראל, החל מנכונות מסוימת למשא ומתן וכלה בהתנגדות מוחלטת לקיומה. הבדלים אלה השפיעו משמעותית על האסטרטגיות והטקטיקות שנקט כל ארגון, ועל האופן שבו ישראל התמודדה עימו.

ייתכן כי ניתוח זה יספק תובנות נוספות בנוגע לדרך שבה ישראל נדרשה להתאים את אסטרטגיית הלחימה שלה מול אויבים בעלי מאפיינים שונים. כמו כן, אני סבור כי יש התייחסות מועטה מדי להיבטים פוליטיים פנימיים בתוך ישראל שהשפיעו על המלחמה – הספר מתמקד בהיבטים הצבאיים והאסטרטגיים, אך היה נכון להרחיב את הדיון ולהתייחס להשפעות הפוליטיות-פנימיות בישראל בניהול העימותים (דבר בולט בשיח הישראלי במלחמת "חרבות ברזל"). למרות מגבלות אלה, המחקר מרים תרומה גדולה להבנת האסטרטגיה הצבאית הישראלית בעימותים אסימטריים, והניתוח ההשוואתי מספק תובנות חשובות בנוגע לאופן שבו התאימה ישראל את אסטרטגיות הלחימה שלה לאתגרים השונים שהציבו בפניה חיזבאללה והפלסטינים.

הפרק השני עוסק במלחמת לבנון השנייה בין ישראל לחזבאללה (2006), ובוחן את ההכנות והלקחים שנלמדו מהעימות. הפרק מציג ניתוח מעמיק של מהלכי המלחמה, הכולל את הסיבות לכשלים ואת הלקחים שנלמדו. המחבר מדגיש את היתרון הצבאי הבולט של ישראל ואת התמיכה שקיבלה מארצות הברית, ובד בבד מציין את הבעיות והכשלים בצד הישראלי, כולל חוסר מוכנות, כשלים בתיאום וביצוע והסתמכות יתר על כוח אווירי. כמו כן, הפרק עוסק בהשפעות המלחמה על האסטרטגיה הצבאית של ישראל והכנותיה לעימותים עתידיים מול חזבאללה וסוריה. המחבר משתמש במקורות מגוונים ומביא דוגמאות קונקרטיות לתמיכה בטענותיו, ומסביר את האסטרטגיות והטקטיקות של כל צד – דבר המעניק תמונה מאוזנת ומקיפה של העימות. למרות הניתוח המעמיק, יש נושאים מסוימים שראוי להפנות אליהם את תשומת ליבו של הקורא, כגון ההשפעות החברתיות והפוליטיות של המלחמה על החברה הישראלית והלבנונית. נוסף על כך,

השימוש בשפה טכנית ובמונחים צבאיים עשוי להקשות על קוראים שאינם בקיאים בתחום הצבאי להבין את כל הפרטים – שימוש בהגדרות מוצא של מושגי יסוד עשוי לשפר זאת בנקל.

הפרק השלישי דן בעימותים של ישראל בעזה בשנים 2014 ו-2021, ובוחר את עתידה של רצועת עזה. תחילה, מתוארת השליטה הישראלית ברצועה מאז 1967 ועד לנסיגה ב-2005, והשתלטות חמאס על הרצועה ב-2007, ולאחר מכן מבצע "צוק איתן" (2014) ומבצע "שומר חומות" (2021). בכל אחד מהם יש התייחסות מקיפה להשתלטות האירועים שהובילו לעימות, תיאור מהלכיו וההשלכות האסטרטגיות והצבאיות של העימות. הפרק מסתיים בבחינת האפשרויות השונות לעתיד הרצועה, כולל אפשרות להפלת חמאס, תרחיש שיקום הרצועה ובחינת היחסים עם מצרים ואיראן. הפרק מציג את נקודות המבט של שני הצדדים, ישראל וחמאס, ומסביר את האסטרטגיות והטקטיקות של כל אחד.

הפרק הרביעי מציג ניתוח מעמיק ומורכב של המלחמה בלבנון והעימותים ברצועת עזה בשנים 2006, 2008–2009 ו-2014, עם יצירת מסגרת השוואתית מרתקת בין הקונפליקטים עם חזבאללה וחמאס. הטקסט מציג תפיסה רב-ממדית של העימותים, המשלבת היבטים צבאיים, מדיניים וגאוגרפיים. הניתוח האסטרטגי של המחבר מתאפיין ברמה גבוהה של חדות אינטלקטואלית, תוך בחינה מדוקדקת של המגבלות והאתגרים העומדים בפני צה"ל מול ארגונים לא-מדינתיים כמו חזבאללה וחמאס. הוא מצליח לחשוף את המורכבות של הזירה האזורית, ומדגיש את האינטרסים המשתנים של השחקנים השונים, ובכללם איראן, סוריה, מצרים וערב הסעודית. מנקודת מבט מתודולוגית, מוצגת גישה השוואתית מעניינת המאפשרת הבנה עמוקה יותר של האסטרטגיות המשתנות של צה"ל מול ארגונים א-סימטריים. הדיון על המגבלות הצבאיות והמדיניות של ישראל מספק תובנות חשובות על אופייה המשתנה של המלחמה המודרנית.

הפרק החמישי פורס בפני הקורא דיון מעמיק על יחסי ישראל ואיראן במסגרת "המלחמה הקרה" המתחוללת ביניהן, במטרה לבחון את הקונפליקט מזוויות ראייה שונות – צבאית, פוליטית, כלכלית וחברתית. המבנה של הפרק תורם רבות לחוויית הקריאה; יש חלוקה שיטתית ומובנית, בדרך שהקורא יכול לעקוב ביתר קלות אחר התפתחות הרעיונות, החל מהתיאור ההיסטורי, עבור לתרחישים עתידיים וכלה בניתוח תפקידן של מעצמות אזוריות ובינלאומיות.

מכאן מוביל המחבר את קוראיו לשער השני של הספר, המתחיל בפרק השישי. שער זה מוקדש, כאמור, לתיאור ההשלכות וההשפעה של המלחמות החדשות על גיבוש הדוקטרינה הצבאית הישראלית. אחת החוזקות המרכזיות של הספר היא הדיון המפורט בהתפתחות הדוקטרינה הצבאית של צה"ל, הטומן בחובו בחינה היסטורית של אירועים מרכזיים כדוגמת מלחמת לבנון הראשונה, עימותים (ב) בעזה והמתרחשות עם חזבאללה ואיראן. המחבר מסביר כיצד האתגרים המבצעיים החדשים כפו על ישראל להתאים את מדיניות ההגנה וההתקפה שלה – תהליך שמדגים את הגמישות והמורכבות של החשיבה האסטרטגית הישראלית.

ניכר כי הספר מציג גישה רב-ממדית לבחינת סוגיית המלחמה והשלום, כאשר הוא בוחר לא רק את ההיבטים הצבאיים, אלא גם את ההשלכות הפוליטיות והחברתיות של העימותים (דבר שפחות בא

לידי ביטוי בחלקו הראשון של הספר). מה שבולט במיוחד הוא הדיון סביב המתח שבין הפעלת כוח ובין מניעת פגיעה באוכלוסיות אזרחיות, הממחיש את הדילמות האתיות שצה"ל נתקל בהן במהלך הלחימה. גם בחלק זה של הספר משתמש המחבר רבות במונחים טכניים מורכבים ולעיתים לא מוסברים, כדוגמת המלחמות החדשות, מלחמה היברידית, תיאוריית הגישה העקיפה של לידל הארט, RMA ועוד. אף על פי שבמהותו ספר זה הוא היסטורי, מושם דגש מועט מדי לטעמי על מונחי יסוד שראוי ונכון היה להוסיפם. סגנון כתיבה זה עשוי להרתיע קוראים שאינם בקיאים בנושא, וכדי לשפר זאת אפשר לשלב את הביאור בגוף הטקסט או כהערות שוליים, במטרה לעשות "יישור קו" עם הקורא הממוצע.

אחד מן הנושאים המרכזיים בשנים האחרונות בזירה הבינלאומית הוא הדילמה של ישראל בנוגע לתפיסת שטחים במהלך מלחמות מול ארגונים לא-מדינתיים. הפרק השביעי שם במרכז את הדיון את נושא זה. הוא מתחיל בסקירה היסטורית של תפיסת שטחים על ידי צה"ל במלחמות הגדולות של ישראל, כדוגמת מלחמת העצמאות ומלחמת ששת הימים, וממשיך בניתוח מדויק של המלחמות האחרונות בלבנון ובעזה. המחבר מציין כי בעוד תפיסת שטחים יכולה לשמש כקלף מיקוח, היא גם נטל כבד מבחינה ביטחונית וכלכלית. הספר מציג את המשקל הכבד של זיכרונות העבר על ההחלטות של ישראל, כמו ההשפעות המהותיות של השהייה בלבנון ובשטחי יהודה ושומרון וחבל עזה על המדיניות הנקבעת. המחבר מציג ניתוח מעמיק של העימותים בעזה, כולל מבצעי "עופרת יצוקה" (2009) ו"צוק איתן" (2014), ומדגיש את האתגרים שעמדו בפני צה"ל במציאת מנהרות טרור והשמדתן. עילם מציין כי למרות ההישגים הצבאיים, נמנעה ישראל לתפוס שטחים נרחבים מאחר שמטרתה העיקרית הייתה להפסיק את הירי לשטחה ולסיים את העימות במהירות.

הפרק השמיני מציג בפני הקורא קשת רחבה של בניין הכוח של צה"ל במהלך השנים, תוך התמקדות בכוח האווירי, בחילות השדה (חשיבותם בעימותים האחרונים, בעיקר בהתמודדות עם ארגונים לא-מדינתיים), כוחות מיוחדים, ניהול כוח אדם, יחידות המודיעין, ומתן דגש על תחום הסייבר. המחבר מצליח להציג תמונה מורכבת ומאוזנת של ההתפתחויות והשינויים שחוות צה"ל, בשילוב נקודות מבט של היבטים טכנולוגיים, מבניים ואנושיים. המחבר מציין את ההתפתחויות הטכנולוגיות שצה"ל הגיע אליהן, כמו מערכת ההגנה האקטיבית לטנקים, אך מדגיש את האתגרים שעדיין קיימים בלחימה בשטח עירוני מורכב ואת החשיבות של תיאום בין כוחות הקרקע, האוויר והים. הספר חשוב להבנת האסטרטגיה הצבאית של ישראל ומומלץ לקריאה לכל מי שמתעניין בנושא, תוך למידה על האתגרים וההצלחות שהיו לאורך הדרך. עם זאת, אפשר להרחיב על ההקשר ההיסטורי של כל תקופה, כמו גם לפתח את הרקע והסיבות לשינויים בבניין הכוח. אלה יסייעו לקוראים להבין טוב יותר את הגורמים להחלטות, לשינויים ולהתפתחויות בבניין הכוח. אפשר אף לכלול המלצות לשיפורים עתידיים בבניין הכוח, בהתבסס על הניתוח המוצג בספר.

מאז הקמתה נאלצה ישראל להתמודד עם איומים ימיים משמעותיים; בנקודה זו דן הפרק התשיעי. עם חתימת הסכם השלום עם מצרים (1979) השתנה אופיים של האיומים, והמוקד עבר לארגונים לא-מדינתיים. במהלך הפרק מציג המחבר סקירה מעמיקה ומרתקת של ההיסטוריה הימית של

ישראל, החל משנות ה-50 של המאה ה-20 ועד ימינו. נקודת עוגן מרכזית בפרק היא החשיבות האסטרטגית של נתיבי הים עבור ישראל. הפרק מדגיש אתגרים עכשוויים כמו האיום של החות'ים בתימן והסיכונים הפוטנציאליים באזור מיצרי באב אל-מנדב. גילוי מאגרי הגז הטבעיים בים התיכון הוסיף נדבך נוסף של מורכבות לביטחון הימי הישראלי, והוביל לצורך להגן על תשתיות אסטרטגיות אלה. הפרק חושף נקודות תורפה, כמו המגבלות ביכולת ביצוע פעולות אמפיביות רחבות היקף. אמנם הספר נחתם בתחילת 2024, אך אם תצא גרסה מעודכנת ראוי להוסיף לה כי ביולי 2024 חנכה זרוע הים זוג נחתות חדשות (אח"י נחשון ואח"י קוממיות) וצה"ל השיב לעצמו, אף אם חלקית, יכולות אמפיביות.

צה"ל שאב מיום היווסדו השראה רבה מצבאות המערב, אך גם פיתח דוקטרינות וטכנולוגיות ייחודיות משלו. נושא זה נדון בהרחבה בפרק האחרון, המצייר לנו תמונה מורכבת של שיתוף פעולה עם צבאות זרים והשפעה הדדית, ומפרט מהם היתרונות והאתגרים. צה"ל הצליח לשלב בין למידה מאחרים לפיתוח יכולות ייחודיות, המותאמות לצרכיו המיוחדים ולסביבת הפעולה הייחודית שלו במזרח התיכון. בכך תרם צה"ל מניסיונו לצבאות אחרים בתחום הייחודי של התמודדות עם איומים איסימטריים, והפך למוקד עניין עבור צבאות מערביים אחרים. סביר להניח שבעקבות המלחמה הנוכחית, שיתוף הפעולה והלמידה ההדדית בין צה"ל לצבאות זרים אף יעמיק לנוכח הניסיון הרב שצבר צה"ל.

Israel's New Wars הוא ספר חשוב ומרתק, המציע תובנות מרתקות על האתגרים האסטרטגיים של ישראל בעידן המודרני. על אף המגבלות שצוינו, הספר הוא מקור חשוב לחוקרים, לסטודנטים ולמקבלי החלטות בתחום הביטחון והאסטרטגיה. הספר מעניק תרומה משמעותית להבנת התהליכים המעצבים את מדיניות הביטחון של ישראל, ומומלץ לקריאה לכל המתעניינים בתחום זה.

בעת כתיבת שורות אלה, כאשר המלחמה הנוכחית עדיין בעיצומה, כולי תקווה שספרו הבא של אהוד עילם וכל ספר אחר על מלחמות ישראל, ייחתם במילים מתוך שירו של יהורם גאון (מילים: חיים חפר) שנכתב במהלך קרבות מלחמת יום הכיפורים: "אני מבטיח לך, ילדה שלי קטנה שזאת תהיה המלחמה האחרונה".

כלכלת משימה. לכוון גבוה: מבצע הנחיתה לירח כמדריך לשינוי פני הקפיטליזם. סקירת ספרו של מריאנה מצוקאטו בהוצאת הקיבוץ המאוחד, ספריית הפועלים

סא"ל ד"ר איתי חימיניס

מרכז דדו

במאי 2023 התכנסה בברלין קבוצה של אקדמאים לצד מומחים מהשלטון המקומי ומשרדי הממשלה בגרמניה, כדי לעסוק בגיבוש פרדיגמה חדשה שתאפשר למקבלי החלטות בארצות הברית ובאירופה להתמודד עם שורת המשברים המאיימים על האנושות בעת הנוכחית בתחומי הסביבה, החברה, הכלכלה והגאופוליטיקה. בסיכום הוועידה התפרסמה "הצהרת ברלין", שבה הוצגה הפרדיגמה החדשה ובמוקדה הקריאה למעורבות ממשלתית גדולה מבעבר בעיצוב חיינו.

נכון למועד כתיבת שורות אלה, כ-500 איש מרחבי העולם חתמו על ההצהרה, רבים מהם חוקרים מובילים בתחומם. בין החותמים בולט שם אחד במיוחד – מריאנה מצוקאטו (Mariana Mazzucato), שעבודתה האקדמית וכיועצת למקבלי החלטות תרמה תרומה ניכרת לקידום סדר היום הבא לידי ביטוי בהצהרת ברלין. עבור העוסקים בתחומי הצבא וביטחון בישראל, חשיבות ספרה האחרון של מצוקאטו, **כלכלת משימה** (תרגום לעברית בהוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת קו אדום, 2023) מגולמת בעובדה שהיא מספקת מפת דרכים עקרונית לחשיבה על אחת מהסוגיות החשובות ביותר שמלוות אותנו מתחילת מלחמת "חרבות ברזל": כיצד יכולה ישראל לגייס את המשאבים הנחוצים לה כדי לנצח במלחמה, תוך שימור המגמות החיוביות של צמיחה ורווחה בכלכלה.

התזה המרכזית של הספר היא שהאתגרים המרכזיים שהאנושות בעת הנוכחית מתמודדת עימם נובעים בעיקר, גם אם לא בלעדית – מתפקוד איטי, חסר, תגובתי ומוגבל ביעדיו של ממשלות ברחבי העולם. על כן, ממשלות ומשרדי ממשלה צריכים לעצב את הכלכלה כדי להבטיח שהכלכלה תסייע להגשים יעדים לאומיים. השאלה מבחינת מצוקאטו היא לא מה גודל הממשלה והיקף המשאבים העומדים לרשותה, אלא מה היא עושה עימם. כותבת הספר מסבירה את המושג "כלכלת משימה" כך: "לבחור כיוונים לכלכלה [...] לעצב מדיניות שתדרבן השקעה, חדשנות ושיתוף פעולה בקרב מגוון רחב של שחקנים לכלכלה [...] לא לשאול איזה בעיה בשווקים דורשת תיקון, אלא לשאול מה סוג השווקים שאנחנו מעוניינים בהם" (עמ' 42).

הספר היה יכול להיות נהדר אם היה מוגדר כסיפורת או אפילו ספר על תוכנית אפולו, אולם מדובר בספר עיון בתחום הכלכלה פוליטית או מדיניות ציבורית, וככזה קשה להימנע מהתחושה שאקדמאית מיומנת כגון מצוקאטו הייתה יכולה לעשות עבודה טובה יותר. טענותיה אינן משכנעות את מי שאינו ממילא מחויב בצורה מלאה לסדר היום שלה, והיא מותירה את הקורא עם תמונה חלקית, ופעמים רבות מדי חד-צדדית, של הסוגיות שהיא מציגה. ייתכן שאם הייתה חוזרת פחות פעמים על המנטרה שממשלות יכולות וצריכות לעשות יותר, לטובת תיאורים יותר ענייניים או בחינה מעמיקה של דוגמאות היסטוריות או בתיאוריות הרלוונטיות, היינו זוכים לספר שהיה עומד בציפיות הגבוהות שנובעות מכותרת המשנה שלו – "מדריך לשינוי קפיטליזם".

בעיה נוספת היא שהספר אינו מאתגר או מערער על הסטטוס־קוו, אלא משקף אותו. מצוקאטו היא אינה רדיקלית, אלא אחד מדוברים הבולטים של הקונצנזוס החדש המשותף ל אליטות רבות ברחבי העולם. קונצנזוס המגלם את השינוי ביחס לחשיבה על כלכלה פוליטית במערב בשנים האחרונות, בדמות חזרת המדינה הגדולה והמעורבת. עם זאת, משכך מצוקאטו מוותרת הלכה למעשה על תפקידה הביקורתי כאינטלקטואלית ציבורית וספרה אינו מציב את סימני השאלה הנחוצים ביחס לקונצנזוס החדש.

הפרק השלישי בספר, המוקדש להפרכת "5 המיתוסים הפוגעים בקדמה", הוא אחד מהפרקים בהן מתגלות לטעמי חולשותיו המרכזיות. מיתוסים אלה, טוענת מצוקאטו, משרתים את האמונה הרווחת והמוטעית כי לפיה ככל שהממשלה קטנה יותר ועושה פחות – כך טוב יותר. את המיתוס הראשון ולפיו רק עסקים פרטיים יוצרים ערך ולוקחים סיכונים היא מפריכה באמצעות כמה דוגמאות לאופן שבו אלה היו ממשלות שבזכותן יש לנו היום טכנולוגיות מתקדמות כגון אינטרנט ומסכי מגע. בעוד היא מציגה עדויות שממשלות אכן יכולות לתמוך במיזמים עתירי סיכון וארוכי טווח, היא אינה מציגה כל עדות שתאגידים פרטיים נוטים להימנע מכך. בשנים האחרונות דווח פעמים רבים על חוסר ההצלחה של מיזמים טכנולוגיים שונים שהיו כרוכים בהפסדים משמעותיים עבור התאגידים, כגון "גוגל גלאס" של גוגל, "המטא־וורס" של מטא והקשיים המתמשכים של תאגידים רבים שעסקו בתחליפי בשר/חלבון ממקור צמחי. מבחינה זאת, היה נכון יותר עם מצוקאטו הייתה מסתפקת בהצלחתה להוכיח כי קיימים מספיק תקדימים היסטוריים שמראים כיצד ממשלות יכולות, אם יבחרו בכך, להשיג יעדים לאומיים שאפתניים.

מיתוס נוסף שהיא עוסקת בו בהרחבה יחסית הוא המיתוס לפיו ממשלות צריכות להימנע מלבחור מנצחים, אלא רק להבטיח תחרות הוגנת ומאוזנת בין השחקנים השונים. הכותבת טוענת כי על ממשלות לא רק לבחור מנצחים (Picking winners), אלא לבחור את אותן חברות המוכנות להירתם למאמץ הלאומי (Picking the willing). זאת משום שלבחירה הממשלתית בחברות או במגזרים מסוימים יכולות להיות השפעות רחבות וחיוביות על המדינה – מתמיכה בפריון ובהכנסות, פיתוח אזורי או ביטחון לאומי.

האם עלינו לאמץ את האופטימיות של מצוקאטו ביחס לפוטנציאל הרב לכאורה המגולם בשיתוף פעולה בין ממשלות למגזר הפרטי בהתמודדות עם אתגרים לאומיים? מצוקאטו אמנם מספקת לנו מקרי מבחן היסטוריים מוצלחים, אך כפי שהיא מודה יש גם לא מעט מקרים שבהם שיתופי הפעולה הללו אינם משיגים את היעדים שהממשלות הציבו להם, ואת המחיר על כך משלם הציבור. קשה להתעלם למשל מהתקוות הגדולות המגולמות ביוזמות כגון "ממיליונים למיליארדים" של הבנק העולמי מ־2015, שהניחו שהשקעה ציבורית "צנועה" של מיליוני דולרים בפרויקטים לטובת מאבק בשינוי אקלים ולקידום יעדי הפיתוח בר קיימא הקיימא של האו"ם תוביל לרתיעת מיליארדים של המגזר הפרטי. בפועל, כמעט עשור מהשקת היוזמה, היא הותירה את מדינות הדרום הגלובלי, הזקוקות ביותר לסיוע, ללא מענה של ממש.

"כלכלת משימה" לישראל?

מהם הלקחים והתובנות הרלוונטיים מהספר לאלה העוסקים בתחומי הצבא והביטחון הלאומי? חרף מגרעותיו אפשר להפיק תועלת, שכן הוא מספק השראה לחשיבה על "כלכלת משימה" לאומית בישראל המכוונת לניצחון על איראן והציר. מלחמת "חרבות ברזל" אינה רק מלחמה נגד חמאס בעזה. היא מלחמה אזורית שכוללת לחימה פעילה במספר זירות ברחבי המזרח התיכון, נגד אויבים שונים, ושעשויה להימשך שנים רבות עד שיושגו יעדיה. המחירים הכבדים שכולנו משלמים בעקבות המלחמה והשינוי שהיא כפתה על מרקם החיים האזרחי שלנו מצריכים אותנו לחשוב מחדש על זהותנו כחברה ליברלית, אינדיבידואליסטית ופוסט־הירואית. הכוונה היא לא רק למי הפכנו בעקבות המלחמה, אלא למי הפכנו כמדינה, חברה ופרטים כבר לפני שנים רבות ובאופן הבא לידי ביטוי ביתר שאת בעת הנוכחית. ייתכן שעצם הנכונות לשלם מחירים כלכליים משמעותיים בחודשים שחלפו מאוקטובר 2023 צריכה להצביע על העובדה שבניגוד לאופן שבו נהגנו לחשוב על עצמנו ועל המאזן הנדרש שבין שיקולים כלכליים לשיקולי ביטחון, אנחנו מוכנים לתת קדימות לשיקולי הביטחון הלאומיים, אם הנסיבות מחייבות זאת. כבר ב־2018 טען ראש הממשלה בנימין נתניהו, כי בעוד "בשני העשורים האחרונים טיפחנו כלכלה חופשית כדי לשרת את צרכי המדינה, ובראשם הביטחון. מול צבר האיומים אנו בנקודת היפוך. היום אנו נדרשים להשקיע יותר בביטחון כדי להגן על ההישגים ולהבטיח את המשך הצמיחה הכלכלית"¹³.

אף על פי שבמהלך החודשים האחרונים נעשו כמה קפיצות מדרגה משמעותיות בתחומי בניין הכוח במערכת הביטחון, שהיו נתפסות כלא סבירות עד למלחמה, נראה כי במבט קדימה הן לא יעניקו לישראל את אורך הנשימה הצבאי וחופש הפעולה המדיני הנחוץ לה. השינוי הנדרש בסדר העדיפויות הלאומיים מצריך, כפי שאולי הייתה מצוקאטו טוענת, לא פחות מהתגייסות רחבה של המשק, על מגזריו השונים, בהכוונה ובתמיכה ממשלתית מלאה, לטובת מהפכה של ממש ביכולות העצמאיות של ישראל בתחומי הפיתוח, הייצור והצטיידות. זאת לצד שינוי בסדר גודל דומה במקומה ובתפקידה של ישראל בשרשראות האספקה הרלוונטיות בעולם. ישראל צריכה אפוא מדיניות תעשייתית בתחום הביטחוני.

מדיניות תעשייתית הייתה קיימת בישראל מהקמתה ועד לעשורים האחרונים. מדיניות זו חילצה את המדינה ממעמד של מדינה מתפתחת ומצב של עוני ודלות, והציבה אותה תוך פרק זמן של עשורים מספר על נתיב של שגשוג ורווחה. כיום, למדיניות תעשייתית בתחום הביטחוני עשויים להיות כמה מרכיבים עקרוניים שאפשר ללמוד עליהם בספר: ראשית, נדרש חזון שאפתני ארוך־טווח להשגת אורך הנשימה וחופש הפעולה הצבאי במסגרתו מדיניות תעשיית מלאה תפקיד מרכזי, אך לא בלעדי. החזון צריך לכלול את המנגנונים שיבטיחו את הרתימה המלאה של כלל כלי העוצמה הלאומיים של ישראל, ובכלל זאת את יכולותיה בתחומי הכלכלה, הטכנולוגיה והמדע, ויחסייה עם מדינות העולם. נוסף על כך, יש תפקיד חשוב בהקשר זה ליצירתה של מערכת יחסים חדשה בין מוסדות המדינה למרכיבי המגזר הפרטי. לא תיתכן מדיניות תעשייתית בתחום הביטחוני בלי הירתמות מתמשכת של חברות עסקיות רבות. המשמעות היא לא ויתור מלא על שיקולי יעילות

¹³ ראש הממשלה נתניהו הציג לקבינט את "תפיסת הביטחון 2030", דוברות משרד ראש הממשלה, 15 באוגוסט 2018.

ורווח, אלא מתן דגש עדיפות עליונה לצורכי הביטחון של ישראל. מרכיב שלישי העולה מהספר הוא מדיניות תעשייתית בתחום הביטחוני שצריכה לכלול היבטים נוספים של החיים במדינה שבהכרח יושפעו ממנה, כגון חינוך, תשתיות, תעסוקה ועוד. יעדי המדיניות חייבים להתייחס גם לתמונת העתיד הרצויה בסוגיות הללו ולפעול לטובת כך.

היישום של מדיניות תעשייתית בישראל היא לכן לא רק כורח, אלא גם הזדמנות ייחודית עבור ישראל לזהות את הפוטנציאל המגולם בתקופה הנוכחית בהיסטוריה העולמית, לצורך קידום השתנות לאומית רחבה יותר. דיון על מדיניות תעשייתית לישראל הוא גם דיון על דמותה העתידית של המדינה.

מצוקאטו תהיה מרוצה.

Evron, Yoram, Bitzinger, Richard A., 2023. *The Fourth Industrial Revolution and Military – Civil Fusion*, Cambridge, UK: Cambridge University press. 260 pages

פרופ' אהוד מניפז

אוניברסיטת בן גוריון בנגב

הספר, שבעברית אפשר לתרגם את כותרתו ל"המהפכה התעשייתית הרביעית ומיזוג צבאי-אזרחי", שנכתב על ידי שני אקדמאים, מעניין, אינפורמטיבי ורלוונטי למקבלי החלטות כניתוח המתמקד באספקטים מרכזיים של המלחמות בעשורים הקרובים. טענת הספר היא שטכנולוגיות מסחריות מתקדמות, המוגדרות כמהפכה התעשייתית הרביעית, (4IR) מציעות הזדמנויות חדשות ליישומי הגנה והתקפה המשפיעות רבות על כוחן הצבאי ואופני ההרתעה של מדינות.

בינה מלאכותית, (AI) מערכות אוטונומיות, ביג דאטה ומחשוב קוונטי, מזוהות כטכנולוגיות שבדרך כלל מפותחות יותר על ידי התעשייה האזרחית בכללותה, אך עשויות וצריכות להיות מאומצות בקלות על ידי צבאות. ברם, הכותבים אינם מסתפקים באמירות כלליות אלה, אלא מנתחים מגוון מרשים של פלטפורמות אינטגרציה ושיתוף אפשריות. תהליך ניצול טכנולוגיות מתקדמות, המבוססות על פיתוחים אזרחיים, מכונה בספר "היתוך צבאי-אזרחי" או MCF (military-civil fusion).

חוזקתו המרכזית של הספר נעוצה בעובדה שהוא מתייחס ל-MCF מנקודת מבט רעיונית, מעשית והשוואתית, תוך השוואה מאירת עיניים בארבע מדינות שונות: ארצות הברית, סין, הודו וישראל. כספר המדגים כיצד ניתן להשתמש ב-MCF כדי לתמוך בחדשנות צבאית-טכנולוגית לאומית, הוא תורם תרומה מהותית ויעניין בעיקר חוקרים בתחומי הצבא, הביטחון, המדע והטכנולוגיה וכן אנליסטים ומקבלי החלטות בארגוני ממשל, צבא וביטחון. במילים אחרות, לספר צפוי קהל קוראים רחב ומגוון.

הספר, המורכב משבעה פרקים, ביבליוגרפיה נרחבת ואינדקס, מתחיל במבוא המציג שני טיעונים עיקריים: הראשון, צריך להבין את הטכנולוגיות המתפתחות כעת סביב ל-4IR כבסיסיים העתידיים ליעילות צבאות העולם. השני, אם צבאות רוצים לרתום את הפוטנציאל הטכנולוגי של 4IR, עליהם ליצור צורות חדשות של שיתוף פעולה צבאי עם גורמי מדע וטכנולוגיה.

מבחינת המתודולוגיה ההשוואתית, המחברים מסבירים את בחירתם בארבעת מקרי בוחן: שתיים מהמדינות – ארצות הברית וסין – מתחרות על הדומיננטיות העולמית, ושתיים – הודו וישראל – מתמודדות עם איומים אזרחיים ומנסות לשמר את הדומיננטיות האזורית שלהן. כל הארבע שואפות לבנות ולשמור על עוצמתן באמצעות MCF. מעניינת במיוחד היא הדרך שהמחברים מציגים את המסגרת המושגית של MCF בפרק 2. מדינות שונות נבחנות בנוגע להתפתחות האינטגרציה

האזרחית-צבאית, שמגיעה לשיאה בשיתוף פעולה ואינטגרציה המתאימות ביותר לרעיון של שימוש כפול משולב של MCF המבוסס על טכנולוגיות או חידושים המפותחים בתיאום הדוק, ובשיתוף פעולה בין המגזר המסחרי והצבא. כמו כן, ההתייחסויות לתרומתם של ארגונים קטנים ובינוניים למערכת האקולוגית הכוללת של MCF במדינות שונות, מרתקים במיוחד. הפרקים הבאים בהמשך עוסקים בארבעת מקרי הבוחן, עם התייחסויות נוספות למדינות אחרות כמו שווייץ ורוסיה.

בכל הנוגע לארצות הברית, המחברים טוענים בצורה מסקרנת כי בעוד נראה כי AI היא הטכנולוגיה העיקרית המניעה הערכה חדשה של MCF במדינה, מוקדם מדי לקבוע עד כמה מאמציה הנוכחיים של ארצות הברית ב-MCF יצליחו. נראה שסין, על פי המחברים, מקדימה למעשה את ארצות הברית בתחום הבינה המלאכותית. עם זאת, בסין לשיטת הניהול למעלה-מטה תהיה כנראה השפעה מוגבלת, אם בכלל, על שיפור ה-MCF בממסד הצבאי העצום של המדינה. כך אולי מה שחסר בה הוא אוסף היזמות המקומיות שמחלחלות מלמטה כלפי מעלה. בנוגע להודו, הנמצאת בפיגור יחסי, נראה ש-MCF רחוק מלהיות במיטבו. למעשה, המחברים טוענים כי פיתוח מערכות צבאיות ילידיות ומקוריות חדישות הוא צורה שיכולה לתרום תועלת רבה כשמקורה בתעשייה הפרטית. בישראל, כפי שטוענים המחברים, היחסים בין מגזרי הביטחון וההייטק המקומיים קרובים וסוגי ספין-אוף טכנולוגיים משתלבים יותר ויותר ב-MCF.

פרק הסיכום כולל בחינה השוואתית של המערכות האקולוגיות של MCF המתחשבת לא רק במנגנוני האינטגרציה ושיתוף הפעולה האזרחיים והצבאיים אלא גם בהשפעת מערכות פוליטיות על מערכת אקולוגית זו. נקודה זאת חשובה במיוחד בנוגע לסין, בעלת המערכת הפוליטית האוטוריטרית, והודו המאופיינת בדמוקרטיה. כלומר ה-MCF אינו רק אוסף של אופני חדשנות צבאית-טכנולוגית, אלא גם יותר ויותר חלק מהמאמצים האסטרטגיים של מדינות רבות להישאר תחרותיים צבאית מול יריבים. באופן רחב יותר, מסכם הספר, ניתן לראות את הניצול המוצלח של MCF כתוצאה של נסיבות ביטחון לאומי, תרבות אסטרטגית, מבנה בירוקרטי, כוחות שוק ואמון אזרחי-צבאי ברמת ההנהגה הפוליטית.

נהייתי מהתובנות הברורות שמציעים המחברים, מהרוחב והעומק של הניתוח ומהרשימה הביבליוגרפית הרחבה והרלוונטית. הספר הוא אחד מהבודדים העוסקים בסוגיית ה-MCF, ואמליץ בחום על ספר זה לקוראים הרלוונטיים. אני מצפה לעבודות נוספות של המחברים, ומציע להם לשקול לכלול עוד מדינות כחלק מהניתוח וכך להגביר את תוקפן של כמה מאמות המידה וההמלצות של הספר.

תקצירי דוקטורטים

הון ממוגדר? משמעות השירות הצבאי הטכנולוגי בחיים הבוגרים של נשים וגברים בישראל

ד"ר לימור פומרנץ זורין

אוניברסיטת בר אילן

"ברוכים הבאים לצה"ל-טק. הצבא החדש שקם בשנים האחרונות בתוך הצבא. מה שהתחיל ביחידת 8200 וממרה התרחב בשנים האחרונות לכל זרועות הצבא. אלפי חיילים שמשרתים ביחידות הטכנולוגיות של חיל המודיעין, חיל הקשר וזרועות אחרות מתגייסים היום לצה"ל בידיעה שהשירות הצבאי יסלול את דרכם לקריירה נחשקת. בזמן שחבריהם ישתחררו מהצבא ויחפשו עבודה מועדפת כמלצרים, מתדלקים או עובדי בניין, יחליקו משוחררי צה"ל-טק מהבק"ם למשרד בתל אביב או בהרצליה פיתוח. בסביבות גיל 30, כשחבריהם יחזרו מהטיול, יסיימו את התואר ורק יתחילו לחפש עבודה, בוגרי צה"ל-טק יצברו מספיק הון כדי לקחת קצת חופש מהעבודה..." (ברקת, 2020).

קטע זה, הלקוח מטור שהתפרסם בעיתון "גלובס", משקף כמה מהדימויים הרווחים בישראל על השירות הצבאי ביחידות הטכנולוגיות: היותו צבא "אחר", שונה מהצבא הרגיל, הגידול בהיקפו במהלך השנים, ובעיקר ההבטחה התעסוקתית האטרקטיבית שגלומה בו לקריירה יוקרתית ורווחית בהייטק. הזיהוי של השירות הצבאי ביחידות הטכנולוגיות כשער לקריירה בהייטק עומד בבסיס ההשוואה בין שירות צבאי ב-8200 לתואר מאוניברסיטה יוקרתית, כאשר נקודת ההתייחסות לערך שלו היא השוק, ולא המדינה. לא בכדי אין בטקסט שום אזכור לקודים רפובליקניים של מילוי חובה אזרחית ותרומה לקולקטיב ששירות החובה בישראל מבוסס עליהם. ההתמקדות בתועלות התעסוקתיות והכלכליות שמקנה השירות הצבאי ביחידות טכנולוגיות מעידה, כי הוא נתפס בעיקר כערוץ לקידום אינטרסים חומריים אישיים דרך שוק העבודה, ולא ככזה של תרומה לטוב המשותף. תפיסה זו, שהשתקפה גם בהתבטאות של הרמטכ"ל ה-22, רא"ל אביב כוכבי, נגד הסלוגן "הטובים לסייבר" (אלבזאלוש ומן, 2021),¹⁴ נשענת על רמת ההמירות (convertibility) הגבוהה של השירות הצבאי בתפקידים טכנולוגיים לתעסוקה בהייטק – אחד המגזרים המתגמלים ביותר בשוק העבודה.¹⁵

הזיקה ההדוקה בין היחידות הטכנולוגיות לתעשיית ההייטק הופכת אותן לאתר של מפגש בין המדינה לשוק העבודה הניאורליברלי. המפגש הזה נחקר עד כה בעיקר מפרספקטיבה מוסדית, המתמקדת בהשפעה של היחידות הטכנולוגיות על אופייה של התעשייה האזרחית ועל ההרכב

¹⁴ אלבזאלוש, ק', ומן, י' (21 בדצמבר, 2021). כוכבי: הטובים לסייבר? מסר שמחליש את החברה. הטובים הם לוחמים. Ynet.

¹⁵ על פי סקירה כלכלית של מרכז המידע והמחקר של הכנסת (רוטנברג, 2020), השכר הממוצע בהייטק בשנת 2020 היה גבוה בכ-146.5% בהשוואה לשכר הממוצע ביתר הענפים.

החברתי שלה (Brennitz, 2002; Honig, Lerner & Raban, 2006; Swed & Sibley Butler, 2015), ולא מנקודת המבט של יוצאי היחידות האלה, המגלמים בחיי היומיום את הממשק שבין צבא להייטק. בעבודת הדוקטורט שלי ביקשתי לבחון את המרת ההון הצבאי הטכנולוגי כפי שהיא משתקפת בתפיסות ובפעולות של בוגרי ובוגרות היחידות הטכנולוגיות, וכך לתת משקל לתפיסה סובייקטיבית של המירות, ולהרחיב את הפרספקטיבה הרווחת הממוקדת ברמת המקרו של הממשקים בין שירות ביחידות טכנולוגיות לתעשיית ההייטק. יתרה מזאת, התמקדות בנקודת המבט של הסוכנים החברתיים סיפקה לי צוהר לעמוד על מקומם של מגדר ומעמד בעיצוב הקשרים בין השירות הצבאי הטכנולוגי והחיים הבוגרים.

העניין שלי בקשרים בין צבא, מגדר וטכנולוגיה, התפתח במהלך עבודתי בענף מדעי ההתנהגות של אמ"ן בין השנים 2012–2016. אחת העבודות המרכזיות שביצעתי במסגרת תפקידי כרת"ח מחקר, עסקה בהיבטים מגדריים של שירות הקבע באמ"ן. המחקר התבסס על ראיונות עם קצינות בשלבים שונים של הקריירה, שפרשו בפניי את החסמים המבניים והתרבותיים העומדים בפניהן כנשים בארגון היפרגברי. אף שלא הייתי מופתעת מהתכנים, המפגש עם הנשים טלטל אותי, וחוויותיהן הבהירו כי גם באמ"ן (כמו בצבא הגדול) נשים ונשיות מזוהות כ"אחר" שהוא בהכרח נחות.

המחקר והדיאלוג שניהלתי עם מפקדים ומפקדות על ממצאיו היו סוג של חוויה מכווננת עבורי. רציתי להמשיך לחקור את הזיקות בין מגדר וזירות צבאיות עתירות ידע, אולם בהכירי את המערכת הצבאית ידעתי שהרגישות של הצבא לנושא המגדרי תגביל אותי ותקשה עליי לערוך מחקר אקדמי חופשי וביקורתי. החיפוש אחרי נקודת מבט שתאפשר לי לחקור את הנושא מחוץ לצבא הובילה אותי להתמקד בסוגיית ההמרה של ההון הצבאי מזווית מגדרית. לפיכך, שאלת המחקר שהנחתה את העבודה הייתה אילו משמעויות יש לשירות צבאי בתפקידי טכנולוגיה עלית בחיים האזרחיים של נשים וגברים ממיקומים חברתיים שונים. הבחירה לחקור את הצבא "מבחוץ" הובילה לא רק לבחירה בנושא המחקר, אלא גם לעיצוב המחקר כמחקר איכותני, משום שהערכתי שבהיעדר נגישות לנתוני הצבא על אוכלוסיית המחקר לא אוכל לבצע מחקר כמותי רציני ומהימן.

המסגרת התיאורטית של המחקר

הדיון הציבורי על היבטים מגדריים ומעמדיים של השירות הצבאי ביחידות הטכנולוגיות מתמקד בהרכבן, ומצביע על ייצוג החסר של נשים ושל קבוצות פריפריאליות בשורותיהן ועל ההשפעה השלילית שיש לכך על משקלן בתעשיית ההייטק (אורפז, 2012; טשנר, 2014; לוי ר', 2020). דיון זה מניח, כי כניסה של נשים בהיקפים גדולים ליחידות טכנולוגיות תאפשר להן לצבור את הידע והניסיון הרלוונטיים לתעסוקה בהייטק, והדבר יביא לעליה בשיעור הנשים המועסקות בתחום ויגביר את השוויון המגדרי (טשנר, 2014; Kark, 2007). בבסיס הדיון עומדת תפיסה אוניברסלית של ההון הצבאי, ולפיה עצם כניסתן של נשים לשדה הטכנולוגי בצבא, שבניגוד ללחימה אינו מושתת על הגוף (הגברי), תקנה להן נגישות שווה להון שגלום בשדה ולאפשרויות התעסוקתיות בו.

המחקר הנוכחי, שנקודת המוצא התיאורטית שלו היא שצבא וטכנולוגיה הם שדות ממוגדרים (Faulkner, 2001; Sasson-Levy, 2011; Wajcman, 2010), מערער על הנחת האוניברסליות של ההון

הצבאי הטכנולוגי והמירותו, שכן הוא שואל האם ההון שנצבר ביחידות הטכנולוגיות הוא ממוגדר, כלומר הון שמבוסס על הבחנות מגדריות ומקבל את משמעותו על ידי נטיות וציפיות ממוגדרות. שאלה זו מבוססת על שני דיונים תיאורטיים: האחד מתייחס לאופיו של השירות הצבאי ביחידות טכנולוגיות כשדה ממוגדר, והשני עניינו היחסים בין מגדר להון, שדה והביטוס.

בהתייחס לאופיו של השירות הצבאי בתפקידים טכנולוגיים, השאלה היא עד כמה הוא שונה מבחינת הסדר המגדרי שלו מהארגון הצבאי שהוא ארגון "ממוגדר באופן קיצוני" (Sasson-levy, 2011). יזרעאלי (1999) – טענה שהצבא אינו מאפשר לנשים לצבור הון שוויוני, משום שהוא מרחיק אותן מעמדות מרכזיות ומקצה להן תפקידים שוליים שאינם מזכים אותן בהון הסמלי שהוא מספק לגברים. מזווית זו הצבא הוא שדה ממוגדר, ועל כן גם ההון שגלום בו ממוגדר. מנגד, הצבא הוא ארגון הטרוגני ואינו מקשה אחת. לכן אפשר לשאול האם לנוכח האתוס המקצועי הטכנולוגי שלהן, שאינו נשען על הגוף, היחידות הטכנולוגיות הן שדה צבאי פחות ממוגדר מהארגון הצבאי המסורתי (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2013) ועל כן עשויות לאפשר נגישות שווה להון צבאי.

המתח השני הוא בין תפיסות תיאורטיות שונות אודות הקשרים בין מגדר הון, הביטוס ושדה (MacCall, 1992; McNay, 1999; Reay, 1995). ההמשגה הבורדיאנית של שדה, הביטוס והון מספקת מסגרת תיאורטית לבחינת ההמרה של הון שנצבר בשירות צבאי טכנולוגי בספרה האזרחית, אך אין בה עיסוק שיטתי בקשר בין מגדר להון. הביקורת הפמיניסטית על בורדייה טוענת, כי בניגוד לתפיסתו בדבר הניטרליות המגדרית של ההון, סוגי ההון השונים ממוגדרים, משום שהם מעוצבים על ידי נטיות ממוגדרות (MacCall, 1992). בזיקה לכך הוצע המושג "הביטוס ממוגדר", שמדגיש את היותו של המגדר צורת קיום מוגפנת (embodied) המתעצבת בשדות חברתיים (Reay, 1995). מנקודת מבט זו, הון הוא בהכרח ממוגדר, משום שהוא נצבר על ידי סוכנים וסוכנות בעלי נטיות ממוגדרות.

מנגד נטען, כי המושג אינו מדויק, משום שהוא מתעלם מהעובדה שנשים נעות בין שדות חברתיים שנבדלים זה מזה בנורמות החברתיות הנהוגות בהם, ולכן הקשר בין הביטוס לשדה אינו יציב ומוחלט (McNay, 1999). מקניי טוענת, כי בורדייה התעלם מהמורכבות של הסובייקטיביות, ומהאפשרות למה שהיא מכנה "שבירה", כלומר למקרים שבהם השפעת ההביטוס נחלשת בשל התנועה של פרטים בין שדות שונים.

בהשראת דיונים אלה ביקשתי לברר האם ההון הגלום בשירות הצבאי הטכנולוגי הוא "הון ממוגדר", כלומר הון המעוגן בשדה ממוגדר ומקבל את משמעותו על ידי נטיות וציפיות ממוגדרות, או שהשירות הצבאי הטכנולוגי מאפשר נגישות שוויונית להון ומיתון של נטיות ממוגדרות? בחינה זו נעשתה באמצעות נקודת המבט של מי ששירתו בתפקידי הייטק בצבא, בדרך שהמחקר מבוסס אפוא על שילוב בין ניתוח פנומנולוגי וניתוח מבני, באמצעותו אני שואלת כיצד הסובייקטים מבינים ומגיבים למבנה שבו הם פועלים, וכיצד פעולתם משפיעה על המבנה.

למחקר שלושה אדנים תיאורטיים מרכזיים: הראשון, התפיסה התיאורטית של בורדייה על היחסים בין הון, הביטוס ושדה, והביקורת הפמיניסטית שמערערת על הניטרליות המגדרית של המושגים

האלה, ומציעה המשגות שמבטאות את הקשר בינם ובין מגדר. השני, מסורת המחקר של הסוציולוגיה הצבאית ויחסי צבא-חברה בישראל, ובמיוחד מושג ההמירות של הון מהספירה הצבאית לספירה האזרחית (לוי, 2003, 2007). השלישי, לימודי טכנולוגיה פמיניסטיים, המספקים כלים מושגיים לניתוח מגדרי של זירת ההייטק בצבא ובשוק העבודה.

שיטת המחקר

המחקר נערך בשיטה איכותנית המבוססת על גישה פנומנולוגית-פרשנית, המניחה כי משמעויותיו של השירות הצבאי בחיים הבוגרים הן תוצר של תהליכי הבנייה ופרשנות, ולכן חקירתן צריכה להסתמך על התפיסות, החוויות וההצדקות של הסוכנים והסוכנות. במסגרת זו ערכתי 45 ראיונות חצי מובנים עם נשים וגברים ששירתו בצבא בתפקידי טכנולוגיית מידע וסייבר ביחידות של אמ"ן, אגף התקשוב וההגנה בסב"ר וחיל האוויר.

בתהליך הניתוח נקטתי גישה של ניתוח תוכן המבוסס על פירוק הטקסטים שהתקבלו בראיונות לקטעי תוכן וקיבוצם לקטגוריות ולתמות (ליבליך, תובל-משיח וזילבר, 2010). ברוח גישת "התיאוריה המעוגנת בשדה" (grounded theory), תהליך הקידוד הראשוני שביצעתי היה אינדוקטיבי, שכן ניגשתי לטקסטים ללא מחויבות אפריורית לקטגוריות או למושגים מסוימים. לצד הקידוד והקטגוריזציה בחנתי את הטקסטים כ"שלם", ומתוך בחינה זו התהוו סוגים של "סיפורים". למשל זיהיתי שני סיפורים בקרב מרואיינות: האחד שבו השירות הצבאי בתפקיד טכנולוגי מצטייר כמשמעותי בעיצוב הבחירות התעסוקתיות בחיים האזרחיים, ואף כמעין נקודת מפנה בחיים. השני, סיפור שבו ההון שהופק בשירות הצבאי בתפקיד טכנולוגי מצטייר כ"עוד הון", ואינו נתפס ככזה שמכתיב בחירות תעסוקתיות. בעקבות העיסוק המתמשך בטקסטים שיערתי כי המשמעויות המובחנות האלה קשורות למעמד החברתי של המרואיינות ו"השערה הסברית" זו הנחתה את ניתוח הראיונות הנוספים. שלב זה של הניתוח נשא אופי של אבדוקציה המוגדרת כתהליך הסקה יצירתי שמכוון ליצור השערות ותיאוריות חדשות לנוכח ממצאים מפתיעים (Timmermans & Tavory, 2012).

ממצאים מרכזיים

הטענה המרכזית העולה מהמחקר היא שההון הצבאי הגלום בשירות החובה ביחידות טכנולוגיות הוא ממוגדר-מועמד (classed), כלומר הון שאופן רכישתו והציפיות להמרתו מעוצבים על ידי הצטלבויות בין מגדר ומעמד. הדגמתי טענה זו באמצעות ניתוח המשמעויות שמקבל השירות הצבאי בחייהם של נשים וגברים מארבע קבוצות: נשים ממעמד בינוני-נמוך, נשים ממעמד בינוני-גבוה, גברים ממעמד בינוני-נמוך וגברים ממעמד בינוני-גבוה. מהנרטיבים של המרואיינים והמרואיינות עלה, כי המשמעויות של השירות הצבאי ביחידות טכנולוגיות בחיים הבוגרים מתעצבת מתוך המיקום האתנו-מעמדי והמגדרי של יוצאי היחידות האלה.

נשים ממעמד בינוני-נמוך מבינות את שירותן הצבאי בתפקידי הייטק כערוץ למוביליות חברתית. הן רואות בשירות הזדמנות נדירה להשיג משאבים שאינם נגישים להן בספרה האזרחית, ומייחסות לו חשיבות רבה ביכולתן לשפר את מעמדם החברתי. נשים מקבוצה זו רואות בשירותן הצבאי מפתח

לבניית עתידן התעסוקתי והכלכלי. זוהי תפיסת "העתיד כפרויקט", הדורש תכנון ומאמץ מתמשך, שכן הצלחתו אינה מובטחת. בהיעדר ביטחון כלכלי, נשים אלה יודעות שאין להן על מי להסתמך מלבד על עצמן, ולכן הן צריכות לתכנן בקפידה את עתידן.

שירותן הצבאי, שמכשיר אותן לתפקידים טכנולוגיים מובהקים במרחב גיאוגרפי וחברתי שונה מזה שבו גדלו, הוא מרחב לסוציאליזציה מקצועית הכרוכה בחציית גבולות חברתיים ותרבותיים. הזיקה ההדוקה בין תפקידיהן הצבאיים לעיסוקיהן האזרחיים בהייטק, מבוססת על תפיסה פרקטית של מימוש האפשרות להמיר את ההון התעסוקתי שרכשו בצבא לקריירה משתלמת ויוקרתית בשוק העבודה. מנקודת מבטן, השתלבות בהייטק על בסיס ההון הצבאי שלהן היא הנתב היחידי שיבטיח את יציאתן מהמעמד הנמוך, מהפריפריה הגיאוגרפית והחברתית, וכניסתן למעמד הבינוני. פרדוקסלית, בחירתן לעבוד בהייטק היא כפויה, משום שהיא משוקעת בתודעה של אילוצים והכרח. בהיעדר תחושת זכאות לבחירה, השאיפה למוביליות חברתית כופה עליהן לעבוד בהייטק.

נשים ממעמד בינוני-גבוה, לעומת זאת, שמוכוונות על ידי סכמה של תחושת זכאות למימוש עצמי, תופסות את שירותן הצבאי בעיקר כזירה לאישוש וחיזוק יוקרתן החברתית. נשים אלה מעוניינות לשרת בתפקידים צבאיים שיעניקו להן הון סמלי, ולא דווקא בתפקידים בעלי אופי טכנולוגי. שירותן במסלולים יוקרתיים, בעיקר באמ"ן שבו הן מתועלות לתפקידים שמובנים כ"פחות טכנולוגיים", אכן מקנה להן הון סמלי אך אינו מעודד גיבוש של זהות טכנולוגית בקרב מי שלא הגיעו מראש עם מוכוונות לטכנולוגיה. בשונה מנשים ממעמד בינוני-נמוך, הן אינן רואות בהון הצבאי שלהן גורם מכריע בבחירות הלימודיות והתעסוקתיות שלהן.

תפיסת העתיד שלהן היא של "עתיד כמעט נוכח", משום שהשכלה גבוהה ועיסוקי צווארון לבן נתפסים עבורן כמובנים מאליהן, בהיותם חלק בלתי נפרד ממסלול החיים המקובל לנשים ממעמדן. תחושת זכאותן לבחירה חופשית, המלווה בנינוחות חומרית וביטחון בעתידן, מכוונת אותן להמיר את ההון הצבאי שלהן בשדות מקצועיים מגוונים, לאו דווקא בהייטק, באופן שמבסס את הפריבילגיות המגדריות-מעמדיות שלהן. בחירותיהן התעסוקתיות משקפות את פרדוקס הבחירה החופשית, שמוביל נשים ממוקמים חברתיים חזקים לעיסוקים יוקרתיים שמזוהים עם נשים ומרחיק אותן מזירות שנחשבות לגבריות.

בעוד בקרב נשים השירות הצבאי הטכנולוגי מקבל משמעויות מובחנות בזיקה למיקומן המעמדי, עבור גברים שירות צבאי בתפקיד טכנולוגי נושא משמעויות הגמוניות של הכנה לקריירה בהייטק, המעידה על הכוח המסליל שיש לשירות הצבאי ביחידות טכנולוגיות ביחס לגברים. מהמחקר עלה, כי הן גברים ממעמד בינוני-גבוה הן גברים ממעמד בינוני-נמוך ששירתו ביחידות טכנולוגיות, מוכוונים על ידי הסכמה התרבותית הדומיננטית המזהה בין גבריות למומחיות טכנולוגית וההכרח לפרנס. סכמה זו עומדת בבסיס החוזה שלהם עם הצבא, שמתעל אותם לשירות צבאי שמעמיק את הזיקה שלהם לטכנולוגיה, והיא גם זו שמבנה את המעבר שלהם לשוק העבודה הטכנולוגי כמהלך טבעי. מזווית זו אפשר לטעון, כי כוח המשיכה העצום של ההייטק עבור גברים, המבוסס על הזיהוי שלו כזירה למימוש גבריות, הופך את בחירתם להישאר בהייטק למעין ברירת מחדל.

משמעויות תיאורטיות

הטענות העולות מהמחקר סודקות את התפיסה האוניברסלית של בוגרי השירות הצבאי ביחידות טכנולוגיות. יתר על כן, השילוב בין הניתוח הפנומנולוגי לניתוח המבני מעניק מקום לדיון בסוכנות (Agency) של החיילים והחיילות, ומאיר את הביטויים המגוונים שמקבלת יכולת פעולתם בספרה הצבאית ובשוק העבודה.

המחקר מציע הבנות והמשגות חדשות בשלושה מישורים מרכזיים. ראשית, הוא מצביע על האופן שבו הצבא בעת ובעונה אחת מחזק את הזיקות בין טכנולוגיה לגבריות, אך גם קורא עליהן תגר בהקשרים מסוימים. העבודה ביקשה לברר אם ההון הגלום בשירות הצבאי הטכנולוגי הוא כזה שאופן צבירתו, והציפיות לרכישתו ולהמרתו מבוססים על הבחנות מגדריות. שאלה זו מעוגנת בשתי נקודות מבט שונות על הסדר המגדרי של השירות הצבאי ביחידות טכנולוגיות. האחת מניחה שהון שנצבר בצבא מגלם בתוכו הבחנות מגדריות, משום שהצבא הוא ארגון ממוגדר ועל כן ההון שנשים יכולות לצבור בו הוא בהכרח פחות בערכו (יזרעאלי, 1999). מנגד, אפשר לטעון שהצבא אינו מקשה אחת וכי השירות הצבאי הטכנולוגי, מתוקף האתוס המקצועי שלו שמדגיש יכולות חשיבה ולא את הגוף, טומן בחובו אפשרות למיתון של נטיות ממוגדרות ולכינון של עמדות סובייקט נשיות מגוונות ביחס לטכנולוגיה (McNay, 1999).

הטענות שהבאתי בעבודה מלמדות כי התשובה לשאלה אינה אחת משתי האפשרויות אלא שילוב שלהן, משום שההון שגברים ונשים מפיקים בשירות צבאי ביחידות טכנולוגיות הוא לא רק ממוגדר אלא גם מועמד (classed). ההצטלבות בין מגדר ומעמד בצבירה ובהמרת ההון מובילה לכך שבהקשרים מסוימים השירות הצבאי בתפקידים טכנולוגיים מחזק נטיות ממוגדרות, ובאחרים הוא ממתן אותן. חיזוק נטיות ממוגדרות אצל גברים ואצל נשים ממעמד בינוני-גבוה, ו"שבירה" של נטיות ממוגדרות בקרב נשים ממעמד בינוני-נמוך באה לידי ביטוי בפרקטיקה של המרת ההון הצבאי בספירה האזרחית. נשים ממעמד בינוני-נמוך, ששואפות למוביליות חברתית, פועלות במידה רבה בדומה לגברים, ומתייחסות להון הצבאי שלהן כאל כרטיס כניסה לשוק העבודה הטכנולוגי. לעומתן, נשים ממעמד בינוני-גבוה משתמשות בהון הצבאי שלהן בהתאם לסכמה מגדרית-מעמדית של זכאות למימוש עצמי, ולכן הן ממירות אותו בשדות מקצועיים מגוונים, לאו דווקא בהייטק, בהתאם לנטיות ולתחומי העניין שלהן שלעתים מרחיקים אותן מהתחום הטכנולוגי.

התמונה שעולה מהמחקר בנוגע למקומו של הצבא בעיצוב הקשר בין מגדר וטכנולוגיה היא מורכבת. מצד אחד, דפוסי הפעולה של הצבא מחזקים את הזיקות בין טכנולוגיה לגבריות. ההבניה של הטכנולוגיה כגברית בזירה הצבאית באה לידי ביטוי בדומיננטיות הכמותית של גברים ביחידות הטכנולוגיות, ובמשטר מגדרי שמועיד את התפקידים הטכנולוגיים היוקרתיים ביותר בעיקר לגברים, ומאפשר לנשים לתפוס עמדות באזורים ליברליים או יוקרתיים פחות. יתר על כן, עבור גברים שמשרתים ביחידות טכנולוגיות השירות הצבאי הוא שלב נוסף בתהליך הסללתם לטכנולוגיה עוד כילדים וכנערים. לנשים זו במקרים רבים התנסות ייחודית, שכן הן כקבוצה אינן מוסללות ללימודים ועיסוקים וטכנולוגיים, וגם כשהן לומדות ומצטיינות בתחומים האלה ההצטיינות הזו לא בהכרח

מובילה לסובייקטיביות שמבוססת על זיקה לטכנולוגיה, בדומה ל"גבריות החנונית". ההלימה בין הנטיות הממוגדרות של הסוכנים והסוכנות והמבנה הממוגדר, מסבירה מדוע בקרב גברים השירות הצבאי נתפס כשלב ראשון בקריירה טכנולוגית, בעוד בקרב נשים יש תפיסות מגוונות. מצד אחד, המחקר מצביע על העובדה ששירות בתפקידים טכנולוגיים מקבל משמעויות מובחנות בקרב נשים ממיקומים חברתיים שונים, וכי עבור נשים פריפריאליות הוא ערוץ לכינון זיקה לטכנולוגיה שבאמצעותו הן משתלבות במשרות טכנולוגיות בשוק העבודה.

תרומה תיאורטית נוספת של המחקר באה לידי ביטוי בדיון על התוצאות המגדריות הלא צפויות שיש להמרת הון ממוגדר-מועמד בשוק העבודה, ועל הדואליות של מושג הבחירה והסוכנות בבחירות התעסוקתיות של גברים ונשים יוצאי יחידות טכנולוגיות. בעוד שאיפה למוביליות חברתית של נשים ממעמד בינוני-נמוך ששירתו בתפקידי הייטק מעודדת אותן לחצות גבולות מגדריים ולפנות לקריירה טכנולוגית, שאינה בחירה אופיינית, תודעת הבחירה החופשית של נשים ממעמד בינוני-גבוה עלולה להרחיק אותן מקריירת הייטק. פרדוקסלית, דווקא קבוצה זו מגלמת את המרחק התרבותי של נשים מטכנולוגיה, ואת העמדה האמביוולנטית כלפי טכנולוגיה שמוחסת להן. זאת משום שההצטיינות שלהן במתמטיקה ובמקצועות מדעיים וההתנסות שלהן בתפקידי הייטק בצבא, לא בהכרח מעצבת זהות טכנולוגית או שאיפה תעסוקתית בתחום הזה. אלה תוצאות לא צפויות, משום שאפשר היה לצפות שנשים שאפתניות ממעמד בינוני-גבוה שהצטיינו במקצועות מדעיים ושירתו בצבא בזירה גברית, יפגינו שאיפות תעסוקתיות שמגלמות שוויון מגדרי.

כמו כן, המחקר מצביע על העובדה שהסתמכותו של הצבא על מודל מיון הממוקד בזיהוי הכישורים והיכולות הקיימים ולא בזיהוי פוטנציאל, מבססת את היחידות הטכנולוגיות כאתר שמעמיק את אי השוויון החברתי. בני ובנות המעמד הבינוני-גבוה מתועלים למסלולים היוקרתיים ביותר של היחידות הטכנולוגיות (תפקידי סייבר, מסלולי "שחקים" של חיל המודיעין), שמעניקים להם הון סמלי וחברתי בעל ערך גבוה יותר בשוק העבודה מההון הסמלי והחברתי שמקנים תפקידים טכנולוגיים פחות יוקרתיים, שיש לבני קבוצות פריפריאליות נגישות גבוהה יותר אליהם. מאחר שסוגים שונים של הון מתעלים את יוצאי היחידות הטכנולוגיות לשווקים שונים של הייטק, "היררכיית ההייטק" הפנים-צבאית משועתקת בשוק העבודה ומנציחה את הפערים החברתיים. אמנם, המחקר מראה כי גברים ונשים ממיקומים פריפריאליים ששירתו ביחידות טכנולוגיות מצליחים להשיג מוביליות חברתית באמצעות שירותם הצבאי, אך מפרספקטיבה מבנית נראה כי היחידות הטכנולוגיות מחזקות בעיקר את החזקים והחזקות וכך הן משמרות ואף מעצימות את אי השוויון החברתי.

עבודה זו נכתבה בהדרכתה של פרופ' אורנה ששון-לוי מהמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והתוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בר-אילן, מאי 2022

מקורות

- ברקת, עמירם. 2020. "דעה: שירות ב-8200 או תואר ב-MIT: איפה תרוויחו יותר?", **גלובס**, 15.2.2020.
- אורפז, ענבל. 2012. "שער הכניסה להייטק: יחידות טכנולוגיות בצה"ל מעדיפות את תושבי המרכז". **דה מרקר**, 30 בדצמבר, 2012.
- אלבדאלוש, ק', ומן, י' (21 בדצמבר, 2021). כוכבי: הטובים לסייבר? מסר שמחליש את החברה. הטובים הם לוחמים. **Ynet**.
- טשנר, נעמה. 2014. **נשים במדע - תמונת מצב עדכנית**. מרכז המידע והמחקר של הכנסת.
- יזרעאלי, דפנה. 1999. מגדור בשרות הצבאי בצה"ל. **תיאוריה וביקורת** 14: 85-109.
- לוי, יגיל.
- לוי, רותי. 2020. "מה הסיכוי שלכם להגיע ליחידות הטכנולוגיות היוקרתיות בצה"ל? תלוי איפה אתם גרים". **דה מרקר**, 4 בנובמבר, 2020.
- ליבליך, עמיה, תובל-משיח, רבקה וזילבר, תמר. 2010. "בין השלם לחלקיו, ובין תוכן לצורה". **ניתוח נתונים במחקר איכותני** (עורכות: לאה קסן ומיעל קרומר-נבו). באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 21-42.
- לוי, יגיל. 2003. **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרי בישראל**. תל אביב: ידיעות אחרונות וחמד.
- לוי, יגיל. 2007. **מצבא העם לצבא הפריפריות**. ירושלים: כרמל.
- Brenitz, Dan. 2002. **The Military as a Public Space – The Role of the IDF in the Israeli Software Innovation**. Samuel Neaman Institute for Advanced Studies in Science and Technology.
- Faulkner, Wendy. 2001. "The technology question in feminism: A view from feminist technology studies". **Women's Studies International Forum** 24 (1): 79–95.
- Honig, Benson, Lerner, Miri and Raban, Yoel. 2006. "Social capital and the linkages of high-tech companies to the military defense system: Is there a signaling mechanism?". **Small Business Economics** 27 (4–5): 419–437.
- Kark, Ronit. 2007. "Women in the land of milk, honey, and high technology: The Israeli case". **Women and minorities in science, technology, engineering, and mathematics: Upping the numbers** (eds.: R. J. Burke; M. C. Mattis). Edward Elgar Publishing, pp. 1-43.
- Lomsky-Feder, Edna and Ben-Ari, Eyal. 2013. "Managing Diversity in Context". **Armed Forces & Society** 39 (2): 193–212.
- McCall, Leslie. 1992. "Does gender fit? Bourdieu, feminism, and conceptions of social order". **Theory and society** 21 (6): 837-867.
- McNay, Lois. 1999. "Gender, habitus and the field: Pierre Bourdieu and the limits of reflexivity". **Theory, Culture & Society** 6 (1): 95-117.
- Reay, Diane. 1995. "'They employ cleaners to do that': Habitus in the primary classroom". **British journal of Sociology of Education** 16 (3): 353-371.
- Sasson-Levy, Orna. 2011. "The Military in a Globalized Environment: Perpetuating an 'Extremely Gendered' Organization". **Handbook of Gender, Work and Organization** (eds.: E. Jeanes; D. Knights; P.Y. Martin). John Wiley & Sons, pp. 391–410.
- Swed, Ori and Butler, John Sibley. 2015. "Military Capital in the Israeli Hi-tech Industry". **Armed Forces & Society** 41 (1): 123–141.
- Timmermans, Stefan and Tavory, Iddo. 2012. "Theory construction in qualitative research: From grounded theory to abductive analysis". **Sociological theory** 30 (3): 167-186.
- Wajcman, Judy. 2010. "Feminist theories of technology". **Cambridge Journal of Economics** 34 (1): 143–152.

"הטובים לטיס" - האמנם? השינויים שחלו במעמד הטייס בין מלחמת ששת הימים למלחמת לבנון השנייה

ד"ר דנה אגמי מולכו

אוניברסיטת בר אילן

בשנות ה-60 של המאה ה-20 נהג מפקד חיל האוויר, אלוף עזר ויצמן, להחדיר לטייסיו ללא הרף את ההכרה שהם הטובים ביותר, "הטובים לטיס". חיל האוויר טבע את המונח כדי לעודד את הגיוס של הדור הצעיר והאיכותי לקורס הטיס. הדימוי של הטייס ההרואי נותר בתודעה הישראלית, ועם השנים סייעה הסיסמה בעיצוב דימויו של חיל האוויר בציבור כמקור לאיכות ומצוינות. מחקר זה הוא ניסיון ראשון לחקור את הנושא.

מטרת המחקר לבחון אם חל שינוי במעמדו של לוחם צוות האוויר ובאיתנות הסיסמה "הטובים לטיס" סביב שני אירועים: מלחמת ששת הימים (1967) ומלחמת לבנון השנייה (2006). שתי המלחמות משקפות הלך רוח שונה בחברה הישראלית, בעוד האחת ממחישה את שיא פריחתם של לוחמי צוות האוויר, השנייה מציגה תמונה שונה. הנחת המחקר היא כי יש קשר הדוק בין מעמדו של הטייס בחברה הישראלית לסיסמה "הטובים לטיס".

במחקר שאלתי שתי שאלות: האם חל שינוי במעמד הטייס בין שתי המלחמות, ומהם ההסברים האפשריים לתופעה מנקודת המבט הסובייקטיבית של לוחמי צוות האוויר? למחקר שלוש השערות בשל שינויים רבים שחלו בהיבטים חברתיים, אסטרטגיים-טכנולוגיים ומגדריים, והשפיעו באופן ניכר על חיל האוויר וטייסיו. ראשית, תהליכים חברתיים בהם עליית ערכים אינדיווידואליסטים והפיתוי הכלכלי במגזר האזרחי, הביאו לשחיקה במעמד הצבא בחברה וכפועל יוצא נפגע מעמד הטייס. שנית, שינוי אופי הלחימה ופיתוחים טכנולוגיים הרחיקו את הטייס משדה הקרב, הקטינו את חשיפתו לסכנה ופגעו במעמדו כלוחם אווירי. שלישית, כניסתן של נשים לקורס הטיס, שהיה סגור בפניהן עד 1996, שינתה את דמותו של הלוחם האווירי.

מבנה הדוקטורט

המחקר כלל שישה פרקים. בפרק הראשון סקרתי את התמורות שחלו בחיל האוויר על ציר הזמן. בשלושת הפרקים הבאים הצגתי את סקירת הספרות התיאורטית והאמפירית הרלוונטית בתחום יחסי צבא-חברה, שינוי אופי הלחימה בדגש על הפיתוחים הטכנולוגיים ויחסי צבא-מגדר ובסקירת הספרות הצגתי את המושגים המעגנים את הרקע התיאורטי העומד בבסיס המחקר הנוכחי. לאחר מכן פירטתי אודות מערך המחקר – סקר דעת הקהל ושיטת המחקר האיכותנית – וניתחתי את ממצאי המחקר לנוכח הקריטריונים שהגדרתי. שילבתי בין מתודולוגיה כמותית (סקר דעת קהל באמצעות מכון גיאוקרטוגרפיה בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית בישראל – 512 נשאלים – שבחן את עמדתו של הציבור בישראל סביב מעמד הטייס והסיסמה "הטובים לטיס") לאיכותנית (ראיונות עומק עם לוחמי צוות אוויר מטייסת "הסילון הראשונה" [117] ממלחמת ששת הימים

וממלחמת לבנון השנייה), ועקב כך תיקפתי את ממצאי המחקר מכמה זוויות שונות. לסיכום דנתי במסקנות המחקר, בהשלכותיהן ובתרומתן הייחודית. על אף האתגרים שיש במחקר מסוג זה, איסוף וניתוח נתונים סטטיסטיים יחד עם איכותניים מרחיבים את נקודת המבט המחקרית, מעשירים את המחקר וכן את ההבנה והדיוק אודות התופעה הנחקרת. הפרדיגמה המרכזית של המחקר היא איכותנית, כאשר הניתוח הסטטיסטי מצטרף לניתוח הפרשני ואינו מחליף אותו.

ממצאים

קרוב למחצית מהציבור בישראל סבור כי חל שינוי במעמד הטייס בין מלחמת ששת הימים למלחמת לבנון השנייה. במסגרת הסקר עלה כי יש זיקה בין מעמד הטייס לסיסמה, וכי הרוב הגורף (שני שלישים) מכיר ומסכים עימה שהיא אמת מידה חברתית בחברה. כמו כן רוב הציבור סבור כי מבין ההסברים האפשריים לתופעה שינוי היחסים בין הצבא לחברה ושינוי אופי הלחימה השפיעו יותר מיחסי צבא-מגדר על השינוי.

קרוב למחצית מהציבור הישראלי סבור כי חל שינוי במעמד הטייס בין שתי המלחמות. מכאן עלה הצורך בבחינה מעמיקה של התמורות שחלו במעמד הטייס בחברה מנקודת מבטם של לוחמי צוות האוויר. באמצעות ניתוח השוואתי של ראיונות העומק משתי קבוצות המחקר בחנתי אם מתפסות הסובייקטיבית של הלוחמים חל שינוי במעמדו של לוחם צוות האוויר, ומהם ההסברים האפשריים לתופעה.

לוחמי צוות האוויר שנבחרו למדגם הם טייסי קרב שהשתתפו במלחמת ששת הימים או במלחמת לבנון השנייה. הממצאים העלו כי הרוב המוחלט של המרואיינים טוענים כי חל שינוי במעמד הטייס בחברה הישראלית. כמו כן מרביתם סבורים כי השינוי הוא שלילי, כלומר חל כרסום במעמדו. מניתוח הממצאים עולה כי בעוד מרבית המרואיינים של מלחמת ששת הימים מסכימים עם הסיסמה "הטובים לטיס", רוב המרואיינים של מלחמת לבנון השנייה אינו מסכים עימה, ונראה כי חיוניותה דעכה עם השנים. בעוד הקבוצה הראשונה הסבירה את התופעה באמצעות שינוי אופי הלחימה והפיתוחים הטכנולוגיים בשדה הקרב, הקבוצה השנייה הסבירה את השינוי באמצעות התמורות ביחסי צבא-חברה כאשר כמה מהם טענו לשילוב בין השניים.

הדעות היו חלוקות בנוגע להשפעת ירידת מעמדו של הצבא בעיני החברה על מעמד לוחמי צוות האוויר, כאשר מחצית מהמרואיינים גורסים כי ירידת מעמד הצבא השפיעה על תפיסת הטייסים והביאה לירידת מעמדם בחברה הישראלית. בדומה להשערת המחקר הטוענת כי הישגים כלכליים הפכו לסמל סטטוס ויוקרה בחברה המאדירה חומרנות, ציינו רוב המרואיינים כי לפיתוי הכלכלי בשוק האזרחי יש השפעה על הטייסים. כמו כן מרביתם סבורים כי שינוי הערכים בחברה הישראלית, הבא לידי ביטוי בעליית ערכי טובת הפרט על חשבון ערכי טובת הכלל, השפיע על לוחמי צוות האוויר שדגלו בתפיסה אינדיווידואליסטית של הגשמה עצמית.

כלל מרואייני המחקר ציינו כי השינויים בעולם הלחימה בשילוב הפיתוחים הטכנולוגיים, השפיעו באופן מכריע על תפיסת לוחמי צוות האוויר. מרביתם סבורים כי הטכנולוגיה מורידה את רמת הסיכון בלחימה, והופכת את תפקידו של הטייס למסוכן פחות בהשוואה לעבר. רוב המרואיינים

טענו כי כטמ"מים מחליפים את תפקידו של לוחם צוות האוויר, וכך למעשה מרחיקה הטכנולוגיה את הטייס משדה הקרב ופוגעת במעמדו כלוחם.

בבחינת מרקם היחסים בין הצבא למגדר מרבית הנשאלים משתי קבוצות המחקר סבורים כי כניסתן של נשים לקורס הטיס, בעקבות בג"ץ אליס מילר (1995), לא השפיעה על מעמדו של לוחם צוות האוויר. על אף שרוב הנשאלים היו בעד שילובן של נשים בקורס הטיס, הם טענו כי מהלך זה לא נחל הצלחה. על אף שינויים פוליטיים, חברתיים וטכנולוגיים מרחיקי לכת שהכשירו את הקרקע לכניסת נשים לקורס הטיס, הלוחם האווירי עדיין נתפס כסמל של גבריות. מעל שני עשורים עברו מכניסתן לראשונה של נשים לקורס, אולם למרות הציפייה כי ישפיעו על תמהיל לוחמי צוות האוויר, בפועל חלקן בקרב מסיימי הקורס זניח וקורס הטיס נותר מעוז גברי.

בעוד לוחמי צוות האוויר טוענים כי חל כרסום בסיסמה במהלך השנים, הציבור הישראלי עדיין שבוי. מרבית מהנשאלים הסבורים כי חלה שחיקה באיתנות הסיסמה, טוענים כי חל גם כרסום במעמדו של לוחם צוות האוויר. בהשוואה בין דעת הקהל ודעתם של לוחמי צוות האוויר במטרה לבחון את ההסברים לתופעה, נראה כי הן בקרב הציבור הישראלי הן בקרב לוחמי צוות האוויר עולה התובנה כי שינויים במרקם היחסים בין הצבא לחברה, יחד עם שינוי אופי הלחימה והפיתוחים הטכנולוגיים, הם המשפיעים ביותר על השינוי שחל במעמד הטייס בחברה הישראלית.

חידושים במחקר

מחקר זה דן בסוגיה שלא נדונה בספרות הקיימת, והוא ניסיון ראשון לחקור את הנושא. המחקר שפך אור על יחסי צבא חברה, שינויים באופי הלחימה ויחסי צבא מגדר ובחן את השפעתם על מעמדו של הלוחם האווירי. מטרתו הייתה להציע הסברים אפשריים לשינוי שחל במעמד הטייס בחברה הישראלית, ועל כן הוא בחן את התפיסות והחוויית הסובייקטיבית של לוחמי צוות האוויר. המחקר הרחיב את ספרות הקיימת, ואתגר אותה מבחינה אינטלקטואלית ותיאורטית. יש ספרות ענפה על ירידת קרנו של הצבא בחברה, אולם החידוש במחקר זה הוא התובנות הייחודיות בנוגע להשפעת יחסים אלה על מעמדו של הלוחם האווירי המאירות את התופעה בצורה שונה.

המחקר למעשה הוא נדבך נוסף בחקר הכרסום במעמד הצבא בחברה הישראלית, ומציע בסיס אמפירי איכותני ייחודי לכך. הוא פיתח את קו מחשבתם של חוקרים כמו: סטיוארט א' כהן, אורי רם, יואב פלד וגרשון שפיר, שטענו כי שינוי הערכים שחל בחברה הישראלית ומרכזיות הפיתוי הכלכלי במגזר האזרחי הובילו לירידת מעמדו של הצבא בחברה. בתחום שינוי אופי הלחימה ומרכזיות הטכנולוגיה, המחקר המחיש את השינוי המהפכני בשדה הקרב שהובילו הכטמ"מים. המחקר עסק בדילמות השונות שבין האדם למכונה בשדה הקרב, והדגים כיצד בלוחמה הפוסט-הרואית משתנים חוקי הלחימה בדגש על מיקומו ותפקידו של הלוחם האווירי. כמו כן הוא אתגר את שדה המחקר הפמיניסטי הצבאי, והוסיף נדבך ייחודי כאשר בחן כיצד נשים השפיעו על דמותו של לוחם צוות האוויר.

סיכום

מחקר זה מציג ומנתח את הלכי הרוח בחברה הישראלית סביב מעמד לוחם צוות האוויר ואיתנות הסיסמה "הטובים לטיס" מחד גיסא, ומנתח את תפיסתם הסובייקטיבית של לוחמי צוות האוויר מאידך גיסא. המחקר בחן את השינויים שחלו במעמדו של הטייס במהלך ארבעה עשורים שבהם חלו תמורות ביחסי צבא חברה, שינוי אופי הלחימה בדגש על פיתוחים טכנולוגיים ויחסי צבא-מגדר. בעוד במלחמת ששת הימים בלטה הסיסמה "הטובים לטיס", ולא היה עוררין על מעמדו ההרואי של הטייס, במלחמת לבנון השנייה שהתאפיינה בביקורות חברתיות ותקשורתיות רבות חל כרסום במעמדו של הטייס והטלת ספק באיתנות הסיסמה. בית הספר לטיסה החל לחנך את דור הטייסים הצעיר לצניעות, ולכן הדגש עבר מ"הטובים לטיס" ל"המתאימים לטיס", כאשר הסיסמה היא "השמים הם הגבול, והדרך דרך ארץ". עבודת מחקר זו מצביעה שהסיסמה "הטובים לטיס" תיזכר בחברה הישראלית כחלום באספמיה, מעין אוטופיה שאין בכוחנו להשיג עוד.

על הכותבים

סא"ל ד"ר איתי חימיניס הוא רע"ן פיתוח ידע מערכתי במרכז דדו. הוא בעל תואר PhD במדעי המדינה מאוניברסיטת בר-אילן.

דוא"ל: itayhaiminis123@gmail.com

.....

פרופ' אהוד מניפז הוא הדיקן המייסד של בית הספר להנדסת תעשייה וניהול בשנקר, ויו"ר איגוד הנדסת תעשייה וניהול בישראל.

פרופ' מניפז, המכהן גם כיו"ר חבר הנאמנים של לשכת המהנדסים, האדריכלים והאקדמאים במקצועות הטכנולוגיים, הוא בוגר אחד המחזורים הראשונים של הפקולטה להנדסת תעשייה וניהול, הטכניון-מכון טכנולוגי לישראל. הוא חיבר כמה מהספרים הראשונים שנכתבו על ידי מדען ישראלי בתחום תפ"י (תכנון ופיקוח על הייצור) וניהול בן-לאומי, וייעץ לחברות רבות.

דוא"ל: ehudm@bgu.ac.il

.....

אופיר קבילו, הוא חוקר צבא-חברה בתחום של השפעת קבוצות אינטרס על מערכות צבאיות, עיקר מחקריו עוסק במערך המילואים במדינת ישראל. אופיר פרש מצה"ל לאחר 27 שנות שירות בדרגת אלוף-משנה. בשנים האחרונות לשירותו שימש בתפקידים בליבת מערך המילואים והאחרון שבהם, ראש מחלקת מילואים בזרוע היבשה. כיום מרצה באוניברסיטת בר-אילן ועוסק בייעוץ לארגונים שונים ובניהול מיזמים עסקיים.

דוא"ל: ofirkabilo54@gmail.com

.....

ד"ר איתמר ריקובר, מנכ"ל אגודת חוקרי-צבא חברה בישראל (בהתנדבות), בעל Ph.D במדעי המדינה מאוניברסיטת בר-אילן. את הפוסט-דוקטורט (בתחום לימודי ביטחון) בהנחיית פרופ' יגיל לוי, עשה ד"ר ריקובר באוניברסיטה הפתוחה. פרסם מספר מאמרים בנושא תרבות אסטרטגית, גיוס בני מיעוטים, שירות לאומי לבנות דתיות, משוחררי צבא בישראל ועוד. תחומי התמחותו: אסטרטגיה וביטחון לאומי, טרור ולוחמת גרילה, יחסי גומלין דרג צבאי דרג מדיני, מדיניות החוץ והביטחון של מדינת ישראל, סגנון ניהול משא ומתן מגדרי ושירות לאומי-אזרחי.

דוא"ל: Itamar.rickover@gmail.com

.....

אורית שטלצר היא יועצת ארגונית וחוקרת בתחומי הצבא - חברה והקהילה הטרנסית, במסגרת התוכנית למגדר באוניברסיטת בן גוריון בנגב. היא בוגרת MA בקרימינולוגיה ואכיפת החוק

באוניברסיטה העברית ומילאה מגוון תפקידים כקצינה בכירה בכוחות הביטחון. תחומי העיסוק שלה כוללים ייעוץ בנושאי מגדר ואקלים חברתי והנחיית פרויקטים לחיזוק החוסן מול חיילים, נוער, נפגעי מלחמה ואוכלוסיות מגוונות בתחום.

דוא"ל: stelserorit@gmail.com

.....

ד"ר דנה אגמי מולכו היא מומחית למדעי המדינה ולביטחון לאומי, עם ניסיון של למעלה מ-15 שנים במערכת הביטחון. היא בעלת תואר דוקטור מאוניברסיטת בר אילן (2021), שם הוענקה לה מלגת הנשיא לדוקטורנטים מצטיינים. בוגרת תואר ראשון ושני בהצטיינות מאוניברסיטת תל אביב. ד"ר אגמי מולכו כיהנה כמלגאית" ניובאואר "במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), כמו כן מחקרה מתמקדים בסוגיות מפתח בצבא, חברה וביטחון לאומי.

דוא"ל: Dagami7@gmail.com

.....

פרופ' הלל נוסק

ראש מכון כנרת לחקר חברה, ביטחון ושלום ע"ש רא"ל דן שומרון, המכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן.

בעבר היה יו"ר האגודה הישראלית לתקשורת, עורך כתב העת של האגודה "מסגרות מדיה", דיקן בית הספר לתקשורת של המכללה למנהל, ראש רשות המחקר וראש רשות ההוראה של המכללה וכן ראש המחלקה לתקשורת וראש רשות המחקר של מכללת כנרת.

בין נושאי מחקריו ופרסומיו: אלימות פוליטית ותקשורת, טרור ותקשורת, חדשות בכלל וחדשות חוץ בפרט, תקשורת קהילתית וטלוויזיה קהילתית, יחסי תקשורת צבא, סודיות, ביטחון, צנזורה וחופש העיתונות, השלכות חברתיות ותרבותיות של אימוץ טכנולוגיות תקשורת חדשות.

דוא"ל: hnossek@gmail.com

.....

ד"ר טל טובי הוא מרצה בכיר במחלקה להיסטוריה כללית, אוניברסיטת בר אילן. תחומי המחקר שלו בשנים האחרונות עוסקים בתהליכי בניין כוח, הנובעים ממשברים צבאיים, בדגש על ארצות הברית יחד עם שילוב תיאוריות צבאיות המשפיעות על תהליכים אלו. במסגרת זו פרסם שורה של מאמרים בכתבי עת שונים וכן שני ספרים העוסקים בתהליכי בניין הכוח האמריקני. הראשון:

Tomcats and Eagle (Naval Institute Press, 2022) הבוחן את הגורמים והתהליכים שהביאו את המערכת הצבאית האמריקנית להצטייד במטוסי ה-F-14 וה-F-15. הספר השני From Desert One To Desert Storm Operation Eagle Claw (Routledge, 2024) בוחן את המשבר בתחום הכוחות למבצעים מיוחדים בארצות הברית ואת תהליך הרפורמה שעברו כוחות אלה בשנות ה-80.

דוא"ל: tovytal@bezeqint.net

.....

ד"ר לימור פומרנץ-זורין היא פסיכולוגית חברתית המתמחה במחקר סוציולוגי יישומי בארגוני בטחון. עבודת הדוקטורט שלה, שנכתבה בתוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בר-אילן, עסקה במשמעות השירות הצבאי הטכנולוגי כהון בחייהם של נשים וגברים ממיקומים מעמדיים שונים. לימור מילאה תפקידי מחקר מגוונים בצה"ל וכיום היא חוקרת במכון גזית.

דוא"ל: limorpom@outlook.co.il

